

गरीपरा
१३६
१३७

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णप्राणवत्तभापे श्रीवृषभायै श्रीवृषभानुकुमार्यै नमोनमोस्तु ॥ राधादासोदरौ देवाव
न्योऽप्यो गतकरो ॥ अस्मत्पक्षीकावृंभावलगतीस्तुमः ॥ १ ॥ लक्षणमभिधाय युजैरनभिधानाजदुपाहू
तस्य नतसंगतितं युक्तपितृलोच्या ह्यक्षतामिति विप्रतिपत्तिविशिष्टपरामर्शो हेतुर्नैसा करो ॥ निरासतत्रा
प्रामाण्यपतनसंपादनं ॥ लक्षणोऽप्यादकतेपेति ॥ उपादकत्वं चानुमितिलक्षणो तावदेनास्फुटं ॥ श्रीमोसकमजेपि
विशिष्टान्तरसत्त्वाज्जादृशपरामर्शत्वेन कारणात्तालाभा र्थव्यावृत्ते ॥ विशिष्टेति ॥ न च तृतीया र्थस्तत्त्वानज
यजिज्ञासाधीनत्वं तस्य युक्तिनिरूपणं ॥ च यो वाच्यस्तस्या एव तदुपपादकत्वात्तच्च हनदृश्यजे किंच व्यवस्थाप
यतीमस्य व्यस्यति जनकश्च प्रयोगानुकूलकृतिमानर्थः ॥ अवस्थितो द्वितीया र्थविद्युपितान्वयः ॥ कथितस्य
विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नहेतुत्वस्य युक्तिमंतरेण व्यस्यति यपितुमशक्यताजकथनमेव तद्व्यवस्थापनं ॥ युक्त
मिधानं च हेतवयवः पक्षधर्मस्तेसादितुप्रतिहेतितयोरभेदवाधो ॥ तत्तथाविधहेतुतासाधकपुत्रमभिधानफल

राम
१३६

कप्रतिज्ञापयेतं विवक्षति अनुमितीति। सत्ताद्यवंप्रमाणं युक्तिः। सामानाधिकरण्येन प्रमाणसहकारिणोऽप्यभिचारनिर्णयकालीनताद्यवस्तानस्य व्यभिचारशंकापरिभूपावच्छेदकावच्छेदेन कारणात्तात्पर्यकतपोपयोगः। प्रकृते प्रमाणं च न्ययमतिरेकौतपोः सत्ताद्यवयोस्तथाकारणात्तात्पर्यकत्वं। कल्पताविरोधेऽपि लघुरूपावच्छिन्नस्यैव कल्पयितुं प्रकृत्यादिसमेवाच्यं। कल्पताविशेषोत्पत्तेन व्यभिचारनिर्णयतसंशययोः साम्यं। लघुरूपेऽप्यनेनानुगतागुरुविशेषात्तानुपस्थितिश्च दर्शितामुक्तान्वपिसाधकत्वं सप्रस्यर्थः। तुमुनोऽप्यप्रकृताजदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वं संसर्गः। प्रज्ञाचपस्य धर्मस्येतादिसाध्यनिर्देशः। नत्ववदितोऽजरकालवर्ज्यमत्वेन कथ्यन्तद्वेधकसत्त्वात्। तथा च विशिष्टपरामर्शतावच्छिन्नकारणात्तात्पर्यकपुत्तपभिधानेच्छाधीनेच्छाविषयप्रतिज्ञाकर्तृत्वमिति बोधः। ननु युक्तेः कथं न ह्यसौ पपादकत्वमत आह। तादृशेति विशिष्टपरामर्शकारणात्तायाः परमतसिद्धत्वेनानुपपाद्यतान्युक्तेर्लक्षणोपपादकत्वमतः कारणात्तादृशेऽप्युक्तं। तथा च परमतेतस्याज्ञानद्वयावच्छिन्नत्वमिति तन्निगमस्य तादृशपपादकत्वमिति

ग.टी.वरा १३५
 १४०
 २
 र्थः सत्तावतापक्षतानिरूपितसंगतित्वं कथं लक्षणोपपादकतस्य पक्षतानिरूपितत्वादिसतोपदभिधानोन्तरं य
 दभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो पार्थः समतत्रतत्रिरूपितसंगतिरिमाशयेनोद्देशनीमपीति
 पक्षतांतिरूपरोपीत्यर्थः आकांक्षासंभवेनेत्यनेनानपः । ३ पपाद्यनिर्णये उपपादकाकांक्षाया अनवतारसह । मोमांसके
 त्पारि। मोमांसकैः कारणतावच्छेदकांतरेमदर्शितेन्यापमांसिद्वकारातावच्छेदकादयमभिचारात्तानाद्विशिष्टपाश्री
 त्वनिष्ठावच्छेदकतात्ताने । प्रामाण्यतानकारणातानवच्छेदकतस्यविषयसंशयाधायकमितिभावः । तथाचदर्शितसं
 शयेसतिरकतरकोटिनिर्णयेच्छापरमर्शकारणतायांपरमर्शतावच्छिन्नत्वनिर्णयेच्छास्पाततउपायेच्छामा
 हतदुपपादकप्रमाणकांक्षेति। विशिष्टपरमर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकोपपादकं किमिति जिज्ञासार्थः
 । तृतीपार्थः संगतिलक्षणावृत्तकतया प्रयोजकत्वं संगतिताचयी । इयमपि परमर्शकारणतायांपरमर्शताव
 च्छिन्नोपादकं किंचित्पारितिज्ञानाधीनानचपक्षतानिरूपणोनपक्षतात्तानेपितस्यनिरुक्तोपपादकताज्ञा राम ६

मन्त्री०

नाप्रयोजकत्वमिति च धीना । न च पक्षानिरूपणे न पक्षतात्तमेपि तत्पक्षानिरूपणे पक्षकत्वाच्च । स्वसमाकाधिकर
णपरमर्शनिष्ठकारणतानिष्ठधर्मवृत्तिसंबन्धनिर्वाहकत्वात् । वस्तुतस्तु मीमांसकविप्रतियोगवतारवशेन कारण
तापोपरमर्शतावच्छिन्नतानिर्णयादनुमितिरेव निरूप्येति तत्कारणत्वेन निरूप्यत्वे पक्षताया अयुक्तमिति परम
र्शतावच्छिन्नतोपपादकत्वस्य प्रकृतपक्षतोपपादकत्वरूपत्वं बोध्यम् । न च पक्षताया उपलक्षणात्वे धर्मो वह्न्याप्येति
ज्ञानसाधारणहेतुताम्यवस्थापनभ्रमः स्यादतो व्याचष्टे मूलैरेति । व्याप्योपमित्यग्निममूलानुरोधेन व्याप्येति ।
संग्राह्यत्वेति । अस्याप्यवधानित्यत्र तात्पर्यबोधम् । विशेष्यतापीति । विषयतात्वेनेत्यशयः । पक्षेति पक्षविषयता
वच्छिन्नहेतुविषयतावच्छेदेनेत्यर्थः । धर्मो वह्न्याप्यः धर्मोऽप्यपर्वत इति समूहान्वनवारणापत्तेनेति अवच्छे
देनेति च उद्देश्येति । न च विशिष्टपरमर्शतावच्छेदानुमितिहेतुत्वरूपसाध्यापसिद्धिः । लाघवमात्रेणावच्छेध
त्वात्तमानोपगमात् । योपरुर्भावच्छिन्ना न यम्यतिरेकानुविधाप्यनयम्यतिरेकितावच्छेदक्यत्वात्पतावच्छेदकक

गटि पर सतकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकतद्गर्भावच्छिन्नकारणतत्प्रतितामायमप्येत्येव हेतुश्च परमर्शो
नयत्यतिरेकानुविधाप्यन्यपयतिरेकप्रतियोग्यनुमितिकत्वरूपः। अग्रे परमर्शहेतुत्वेनेत्यभिप्रायः। ननु प्रथमो
पस्थितत्वंविशिष्टपरमर्शोत्यजिसरावृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगिसरावृत्त्युपस्थितिविषयत्वंतन्नतान्द्वयस्य
संभवतीत्याशंसतानस्यप्रकाशत्वमात्रं व्योपपादयति। तान्द्वयस्येति तानस्वप्नाकाशस्यप्रसाधोक्त
पाकत्वनालाद्यवमात्रे। सुप्तामेवेत्यनेन निर्मितेव स्पष्टे। अनुपपन्नमिति। अग्रे यथासिद्धतापातात्। दीधितावनु
मितेः पूर्वमिति। अथ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक्यामितान। नुमितिनिपतपूर्ववर्जितस्योभयवदिसिद्धत्वेपि पक्षध
र्मतातानस्यतथात्वेनोभयवदिसिद्धत्वे पापिकैतस्यनिपतपूर्ववर्जितत्वांगीकारतपरमर्शसरातत्राशादितिकक
त्यनालाद्यवस्यावश्यकत्वं। पतुसर्वत्रपक्षधर्मतातानमप्येव बुद्ध्यात्मकमित्यभिमानेनेदमितितत्त। मंथकृत्ततेदि
तीपक्षरोविशेषगुणस्यानुसारात्तत्रविशेषगुणोपादेयमेवितथाप्योक्त्यादित्रं ये औसर्गिकतयेति परम०

हासंगमापजेष्वावाप्रात्रेणातारशपक्षधर्मतातानस्य सार्वत्रिकतासिद्धेः। अत्र केचित्तापसधर्मतातानकालीनलो
पलक्षितजन्तुमानाधिकरणाव्याप्यतावच्छेदकप्रकरकव्याभिप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतातानद्वयकारणात्वादि
मीमांसकसंमतात्तादृशसमानकालानवस्योपलक्षणात्पाकारणात्वावच्छेदकत्वात्तादृशकारणात्प्राप्त्यनुमितिनि
यतपूर्ववर्जित्वेनैवपि कसिद्धमेवेति। नचपत्रपक्षधर्मतातानमेवपक्षेवाधनिश्चयात्मकं सततत्रयास्पवच्छि
न्नाभावनिश्चयपक्षमुद्देशकं ततोव्याप्तिस्मरणं नचततोपक्षरोव्यास्पवच्छिन्नाभावनिश्चयसत्वेन परामर्शानुसारे
पिततोनुमित्यापत्तिस्तत्सर्वस्यरोवाधनिश्चयनाशादितिवाच्यां रसत्वादिति। तत्रापक्षधर्मताताननाशेकचि
दपि फलोत्पत्तेर्मौमांसकमतसिद्धत्वाभावात्। यद्वर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्वर्मावच्छेदेन पक्षधर्मतातानं हेतु
रिति शिथिलमिधानेनासंगमापत्तात्स्यापिकारणं तर्गतत्वात्तस्य पूर्वसजापेक्षणात्। नचतस्यापिविनिग
मनाविरहलभ्यकारणात्तामभिप्रेत्यैव तदमिधानमिति वाच्यं। तादृशाभिमानस्य लीपपक्षधर्मतातानस्यै

गटी-१११ याधिकसिद्धानुमितिपूर्ववर्तिताभावस्यैवविनिगमकतात्। उक्तापत्ताविषयज्ञौअभिचारस्यसुट्ताच्चायस्य
 १३८ मताज्ञानस्यकारणतावच्छेदकत्वेपिकारणतावच्छेदकस्यापिप्रकृततापाअपेक्षराच्च। केचिनुयाप्रिज्ञानस्यकार
 १५२ राज्ञा वच्छेदकसंबंधः समवायएवपक्षधर्मताज्ञानस्यतथापारवतमाचयापारसंबंधेनतस्यनियंतपूर्ववर्ति
 ४ तमुपवादिंसिद्धमेवाअतएवतत्करणमितमभिमानेनैवायंग्रंथः। नचविनष्टवस्यपक्षधर्मताज्ञानरूपोद्ये
 धकादुसन्नव्याप्तिस्मरणादनुमित्यापत्तिरितिवाच्यं। पक्षधर्मताज्ञानद्वितीयस्योक्त्याप्तिस्मरणाद्वितीयपक्षराम
 शः। तद्वितीयस्योक्त्यानुमितिरित्येवौत्सर्गिकीतिरित्यभिमानादितितदसत्। तदृशव्याप्तिस्मरणाद्वितीयपक्षराम
 मोमंसकैरनुमितिस्वीकारात्तन्मतेसमवायेनपक्षधर्मताज्ञानस्यकारणत्वस्वीकारेबाधकाभावात्। परंपरसं
 बंधेनहेतुस्वकल्पनापाअप्यप्यत्तात्। अत्रोच्यतेमौमंसकानामपमभिमानः। विशिष्टपरामर्शकारणात्वेनाभि
 मतेपक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिस्मरणंचानुमितिहेतुः। अनुमितिर्पिविशिष्टपरामर्शोत्पत्तिकरणत्वेनाभिमतत्वं राम०
 १३८

क्षणे एव स्वीक्रियते । एवं विशिष्टपरामर्शमयानुपपत्तात् त्रिपतत्त्वं वर्जितं सिद्धेत इत्यधिकरणक्षणे
त्यजिकस्यापि नि यतत्त्वं वर्जितं सिध्यतीति ममानुमिति पूर्वतन्तवानुमत्तमिति । एतदेव तवापीति पुरुणी
यमिमनेन सूच्यते इति । गार्हप्यो व्यासादिज्ञानमिति न च व्याप्तिज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्ण
यविधया स्त्वावश्यकत्वं पक्षधर्मज्ञानस्य तु कुत इति वाच्यं । तस्यापि पक्षतावच्छेदकज्ञानविधया आवश्य
कत्वात् । ननु पूर्वतरतिज्ञानस्यावश्यकत्वेऽपि धूमवान्पर्वतरतिज्ञानमप्यवश्यकमित्याशङ्कते पक्षपीति ।
लौकिकप्रमत्ते संवेदितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुः तथा च पूर्वतरतिज्ञानसंयोगलौकिकप्रमत्ते संवेदिता
वच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया धूमवान्पर्वतरतिज्ञानस्यावश्यकत्वमित्याहः तन्न तथापि धूमः पर्वतरतिज्ञान
दिज्ञानस्यैवावश्यकत्वाद्धूमवान्पर्वतरतिज्ञानस्यानावश्यकत्वात् । अत्र केचित् । वह्निप्याप्यधूमवान्पर्व
तरतिज्ञानवत्पर्वतरतिधूमो वह्न्याप्यरतिज्ञानस्यापि हेतुतापर्वतरतिविशिष्टव्याप्तिवैशिष्ट्याव

गटीपर

१४०

१४३

७

गाहिजेसतिव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि विषयिताशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता एकविशेषणविशिष्टपरवैशिष्ट्य
विशिष्टविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतापाएवनिवेशः। नच पर्वतरतिधर्मोवद्विआप्यरतिज्ञानेविशिष्टस्ववैशि
ष्ट्यविषयतासंभवतिवाच्यं। तुल्यवित्तिवेषतपा धर्मेपिआधेयतासंबंधेनपर्वतत्तोनकालेआधारतासंबंधेन
पर्वतेपिधर्मज्ञानात् अत्रापितादृशविषयत्वमव्याहतमेवेति। प्रकृतेचपक्षधर्मत्वांशस्यानुयोगितावच्छेदक
प्रकारकज्ञानविधयोपयोगात् एकविशेषणारवैशिष्ट्यपरवैशिष्ट्यवृक्षवृक्षानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वात्। एतेनपक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयोपयोगित्वमतेपर्वतरतिज्ञानस्यावश्यकत्वमापातु
नतुक्रमवान्पर्वतरतिज्ञानस्येसपात्तं। तादृशवैचर्यास्पृशेपक्षधर्मत्वांशेचनिष्प्रपञ्चप्रवेशेन। संशयेद्वि
विधविशिष्टविषयतापाअभावादित्याहुः। इदंनुविरोध्यविशेषणमितिरेत्यापणामर्शादनुमिमानशोभ
तेमीमांसकविचारग्रंथेदंपर्यमोहएतदिति। अग्रेप्रसक्तसामग्र्यारसाद्यमिदंले। यंथेनेतिधर्मकामर्ष

राम०

१४०

तद्विज्ञानस्यैव सर्वत्रोद्बोधकत्वमित्यभिमानस्य तेन निराकारात्। न नृपपादिता चेद्विशिष्टपरा मर्शसिद्धिस्त
दातृस्य कारणात्मनो यवा दमिति किं मीमांसकशंका तासर्पमिसत आह। तवता चेति। अतस्वर्मा मांसका
नां कल्पनात्तावतामभिमानादेव। व्याख्यास्यते। न च तदानीं व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते रसादिना पर्वते धूम
दर्शनात्प्राप्त्यर्थेनैव त्रिकल्पेन नृपमिति मत्तमः। हकेचित्ति। पचेति न च हेतुतावच्छेदकतामानाधिकरणेन
व्याप्यवगाहिपरामर्शस्य व्यभिचारतानामतिवध्यत पान्यापमते कारणात्ताभावरतिवार्थं शास्त्रपरामर्शस्यै
व पितृमते हेतुत्वात्। एतत्समशीलदोषस्येति। उक्तस्यैव सुतो व्याप्यतावच्छेदकावगाहनेनैव व्यवच्छे
दकत्वेन न तदवगाहनमिह तु बलुतोऽपि न तदवगाहनमिति भेदः। समीगिति। अथ यानुमिति हेतुत्वेनेसेव न
अतया द्रूपात्। ज्ञानमेवेति। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतापेक्षकात्तात्त्विकत्वस्य प्रकृतपक्षविशेष्यता
निरूपिता भेदसंबंधवस्तु प्रकाशतात्त्विकानिवेशात्पर्वतो वद्विष्याप्यधूमवानिति ज्ञानयुक्तस्यः पक्षांशसंश

ग.टी.

१४१

१४४

८

यत्तु हेतुशो निर्णयः पतया कारणमेवेति भावः । पक्षेति । अतएव गगनमवर्जितनिश्चयदशायां साध्या
प्यहेतुमद्गगनचरितित्तानां संभवेऽपि गगनपक्षकानुमितिर्निरावाधेवेति दृष्टव्यं । अत्र साध्यास्पवच्छि
न्नहेतुप्रकपकपक्षमुख्यविशेषकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्तद्विशेषार्थवर्णनमसंगतमित्यस्य सः । गत
मिति । तत्राकारकतद्विशेषकसंस्कारस्यैव तत्प्रकारकतद्विशेषकोपनीतमानोपधापकत्वात्तद्विशेषेनैव तानेत
द्विशेषकत्वनिवेष्टात् । तत्रिपमपरिमाणेन्यागे च तत्र तद्विशेषकत्वस्यापि वैपर्व्येनैपरिमाणत्वात् । तथा
च महानसादौ धूममानादपि पर्वतादौ धूममानसंभवेन विनामिमानं पर्वतो धूमवानिति ताननिपमानि की
दादिति भावः । त्वरूपसंबंधादीनां सादिना । त्वरपरिग्रहः । कल्पना । अपेक्षरोगविशिष्टपरमशब्दान्त्वोसति
रोगोसतिकं धंसति यो गीतसंबंधेनानुमितिसत्त्वादिसानुमानं । न चेति तानदृष्टादेवेतेवकारार्थस्फुटिक
राणां सापान्यरूपेण किंचिद्वर्मावच्छेदेन्यापितानत्वादिना विशेषरूपेणोतिविभिन्नव्यास्पवच्छेदकप्रका राम०

रक्तानहपव्यावृत्तसामग्रीत्वस्य दुर्वचत्वात् । इदं चक्रादिव सहकारितालाभापहरितं पत्रेति विवृणोति । अ-
 नुमितविति । अग्रिमहेतुपदानुबंगभाजस्य कारणात् । वच्छेदकताकल्पमुपेति विवृणोति । यद्वर्मावच्छेदेनेति ।
 एतेन धर्मसामानाधिकरण्येन व्यभिचारतानदृश्यानानुमित्वापत्तिः । अभिहितमिति । तद्वन्मविच्छेदेन पक्ष-
 धर्मतात्तानोक्तमिति प्रसक्तस्यावच्छेदकत्वानुपगमे । समानपर्वतरस्य मथारव्यामापत्तिरवच्छेदकत्वविवक्षावै-
 पक्ष्येति । शिथिलो जेनैवरूपेणोसमिहितो । अत्रेदमातो च नीयं । एवमपि धर्मो बह्विध्या प्यो धर्मवद्व्यमिति ।
 नाद्वेदेवत्यनुमित्वापत्तिः । मीमांसकमते समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावात्समानावशेष्यताप्रसासया-
 तादृशकार्यकारणभाववशात् । तदृशापत्तिवारणासंभवारिति । अत्राहुः । पक्षधर्मतात्तानानुमिताः । समानवि-
 शेष्यताप्रसासमेव कार्यकारणभावसमिप्रापेतापेन्द्र्यः । अतएव भट्टचार्यैर्गपव्याप्यतयापक्षध-
 र्मतयाचेति ग्रंथे समानविशेष्यकत्वं पश्चाद्वक्तुं करिष्यते । इति । भास्वसकमतेतयोः समानविशेष्यता

ग.टी. प्रमासमाकर्षकरणाभावो न कल्यते किंतु जपा व्याप्य व्यापकभावरतिनयेष्वस्ये । सर्वत्रेति सर्वत्रिकं तं प्र
 १४२ योजकतापंक्तचित्तं तु तदभावे दृजिसर्वात्रेति कार्योत्तमि व्यापकत्वरूपहेतुर्लभकं क्वचिरिति तदसत्त्वता
 १४५ भायेति वातो धर्मध्यातं फलोपधापकतावच्छेदकत्वं कल्पनलाघवे स्फुटी कर्तुं व्यावर्धे धर्मपरमिति । प्रसिं स
 कानो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वेपि हेतुतावच्छेदकतायाः संवेद्यो नै पापिकमते रतिकल्पनलाघवाभावात् स्पे
 ति उपजीव्यत्वं चेत्कारणत्वं तद्वह्यव्याप्यतेति अनुमिति पूर्वविशिष्टसज्जामीमांसकमते नै पापिकमते तु केवलव्या
 मिश्रानसत्ता । अनुमिति सज्जामिपामिकेमाशयेनाहरतावतेति । उन्नरकालमिति । अपफलमुखगौरवममेदस्य
 लाघवांतरविरहविशिष्टगौरवं वा विरोधीति भावः । तदनुमीति । हेतुताग्रहकात्वे हेतुवृत्तित्वेनाग्रहीतेत्यर्थः । त
 था च मूलेः । अनुमिति पूर्वत हेतुताग्रहशापा मसिद्धौ पक्षधर्मता विषयकता सिद्धौ पश्चात् पक्षधर्मता विषय
 कत्वे स्योपस्थितावपि युगपदुपस्थितभावात् एककरणतामवच्छेदकमात्रव्याप्यतामत्र पक्षधर्मता विषयक

राम०
 १४२

लवोर्गुणपदस्थितेरककारणात्तच्छेदकससाधिकायाऽभावादिदिति वार्थः । कार्यकारणभावो गहीतै हि
 सायमानेनौश्वेनदुष्यति अत्रतुतथाकार्यकारणभावग्रहणवतालोपाश्रयः । विशिष्टपरमर्शसिद्धौ तत्स
 र्वम् । अतिप्रसङ्गे सारूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वासेभवः तस्यानतिरिक्तहृजित्वेनैव सनिबन्धनरतित्वावधानादे
 वाह । अनतिरिक्तहृजित्वेति । अयद्येसस्यतानद्वयविनेतृमभिप्रेत्याह तानद्वयकल्पकतयेति । व्याप्तिमका
 कयसधर्मज्ञातानस्यतानद्वयकल्पकत्वेनासिद्धबुभयवायसिद्धत्वादिति तस्येसादिमत्त्वार्थमभिप्रेत्याह तथा
 चेति । स्मृतेः सन्निकर्षसहकारित्वमुत्पादनापमृत्पथेति । व्यास्यभावस्यापि स्मृतौ परमर्शस्य न निश्चयत्वमि
 त्याशंकावारणाय धर्मत्वासाधारणेति । मीमांसकसिद्धानुमितिसामर्थ्यात् । समामेव विशिष्टपरमर्शस्य मभिमा
 नं निराकुर्वन्त्यसिद्धिरिहारमाशंक्येति । यद्वत्तावच्छेदकनिर्विकल्पकयुत्सापविशिष्टविशेष्यकता
 नेति । प्राथम्याभावादिनि । परमर्शस्य व्याप्तिज्ञानोत्तरत्वात् तदस्य धर्मज्ञातानत्वाच्चेत्याशयः । अतच्छेदकत्वा

म. टी.
१४१
१४६

वगाहोतिहेतुं भोगाधर्मोऽयत्रापि। मीमांसकसिद्धतानद्वयोत्तरं। तथाविशिष्टपरमार्थः। वर्त
मानेति। व्यापवच्छेदकतासंस्कारस्य फलोपधापकतामग्नौपकतामुदात्ताप। एवंविद्यमानेसत्रापि
व्याप्यत्वेति। पक्षोपधर्मो वह्नित्वाप्योपपत्तादिसर्थः। तत्रापि हेतोरसन्निकर्षेति। तथाच प्रसक्तविशि
ष्टतानसामग्रीविरहादिति मन्वासांगतिः। अनवकाशादिति। उपनापकतानस्य मनोभिन्नप्रमत्तासहक
रित्वेन च स्मृतिरूपतत्तामग्रीकालीनत्वेन चापादकपक्षेऽपि। मानसामेति। इन्द्रियासन्निकृष्टरतिमूलेस
न्निकर्षो लौकिको। भिमतस्तत्र मानसमाशंकते अथेति। मूले मनसा मेति। इन्द्रियासन्निकृष्टरतिमूलेसन्निक
र्षो लौकिको। भिमतस्तत्र मानसमाशंकते अथेति। मूले मनसा वहिर्विषयकपरमार्थजनने कथं ता मुदा
सापवहिर्विषयकसंशयनेऽप्यप्योर्जनने दृष्टं तपति। पद्येति। वहिरस्मात्तं अंवहिरिन्द्रियासहकारेण वहिर्वि
षयकसंशयनिःप्यप्योर्जनने दृष्टं तपति। पद्येति। वहिरस्मात्तं अंवहिरिन्द्रियासहकारेण वहिर्विषयकलो

राम०
१४१

किं कमलस्य जनकस्य लसाभावः सहकारित्वस्य भेदगर्भितपाद्याणां रावेव तादृशजनकत्वप्रसिद्धिः द्वाराणदेर
पिप्पलः सहकारेण जनकत्वादप्रसिद्धिरतः बहिष्कृतिमिदं विमिशेषणं मनसोपिवहिरिदं विमिशेषणं सुखा
दिमस्य जनकत्वादितीयं वदति परं मिदं मनःसंयोगेनेति यथुगा अनुभवो निश्चयः। एहा विदं विमिशेषणं
कृष्टातीति पाणिनस्य लेपिनांतरं हेतुमात्रं सहातिज्ञानं विशेष्यहेतौ लौकिकेति मानसाविषयत्वाप्रसिद्धिवा
णाया लौकिकज्ञानविषयत्वेन व्यादेशतोमानसेति सुखादिमानसेवनबहिरर्थीमानेतैर्ज्ञानप्रसासत्यनुपायमार्गे
तो नतत्रयमिच्छतः। यथुगा नच महाचार्यस्तु परसाधारणं सहकार्यं साधमने बहिर्गोचरं यदा स्यात्तर्था विशेष्यक
त्यकारिकं प्रमाणं प्रमाणमिति जनपतितत्तत्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकनमायाः करणं भवतीत्यर्थः तथा च मधुसू
र्यविशेष्यकपदार्थप्रकाशप्रत्यक्षमिति ह्यनुभवव्याप्यतापवच्छिन्नकार्यता निरूपितता ह्यन्यसंबन्धनवच्छि
न्नकारणता अप्रत्यक्षवतिता तदर्थविशेष्यकतदर्थप्रकारकप्रमाणं करणं भवतीति व्याप्तिशरीरसनाभिमतजनक

गटी १११ विशेषातावेच्छेदकप्रकारकतानादेश्वासापसमंते। तत्रापि विशेषातावेच्छेदकप्रकारकतानादेश्वासापसमंते।
१४४ त्वेन जन्मताकलमादायातिप्रसंगो तो जतिपदे। तद्वच्छिन्नत्वेन तस्योपावच्छेदकता कत्वं। पक्षी भूतव्याप्तिसरणादे
१४७ स्तम्भकारकप्रमाणशावावच्छिन्नजनकत्वेन न्यापनपेक्षरुता सिद्धेः किंतु तद्विष्टावच्छेदकता कत्वं मुखारिसत्रिकर्षस्य
मनो न्यप्रमाणं तदा सहकारित्वा अभिचारो तो वहिष्यमर्थविरोधयोगा। परमशीरेः अभावतानत्वावच्छि
न्नसहजिकारणता अयव्याप्तितानादिसहकारित पाव्यभिचारो तो ज्ञानत्वादिकमपराधप्रमत्तप्रमिति तन्निवेशः
लौकिकप्ररोपक्षेप्रतिविषयत्वेन जनके संख्याये अभिचारो तस्मात्प्रत्यसंबंधानवच्छिन्नत्वे निवेशः। न च निर्विकल्प
द्वारा विशिष्टप्रमाणजनके तत्र प्रमाकरणावमिष्टमेवेति वाच्ये। तथा पिनिर्विकल्पकजनकविषये अभिचारस्य
दुर्गोपात्। विपरीतज्ञानो न प्रमाणक्षेत्रे विशेषदर्शनादेर्नकारणात्वं अपितु विपरीतज्ञानविवर्तकाया कथंचिदुपयो
गिनमिति न तत्र व्यभिचार इति वदेति। तत्र परमशीरेऽप्यपि तानसहकारित्वे पि न क्षतिः व्याप्तितानस्य पर्याप्ति

उदितवक्ष्यमाणप्रमाणताभावादसः प्रत्यक्षमितिपरेतानुधावन्त्यर्थमिहाशयेनाह अनुभवार्थकमिति। विष
यहेतुतायाः अप्रामाणिकत्वाज्जाहात्यसंबन्धवच्छिन्नत्वमर्थमिहाशयेनासाधारण्यं निर्वक्तुमारभते। अत्रेति।
जन्मगुणत्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेन हेतुत्वादेव वारणाग्रहणवृत्तिरेवेति। तादृशप्रमेति वहिर्गोचरानुभवे स
र्थः। संयोगत्वावच्छिन्नेद्वयत्वेन हेतोः शरीरदेवरागापानुभववृत्तिसमवेशः। तर्कालंकारस्तु रद्वयसिद्धि
र्णपद्यनुभवत्वायापकत्वात्तद्वृत्तिजासवच्छिन्नकार्यतानिरूपितविषयत्वाद्यनवच्छिन्नकारणताप्रपञ्चेत्तावृत्तिध
र्मावच्छिन्नप्रमाणकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतमानसज्ञानवृत्तिजासवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक
कारणताप्रत्यक्षसत्तिपादृशवहिर्गोचरस्य मोक्षार्कं स्याज्जदवश्यमानसम्पत्तादृशतादृशतादृशप्रमायाः प्रत्ये
कहितकरणं स्यादिति व्याप्तिशरीरं अत्र संयोगत्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेन हेतोः शरीरदेवरागापानुभववृत्तिवद्वृ
त्ति। तत्र महर्चापि मते विषयहेतुतायाः अप्रामाणिकत्वावच्छिन्नत्वमर्थं। अनुभवव्यापकत्वे

गी. १८१ अनुभवनिष्ठमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनुभवत्वव्याप्यत्वमेवेति तत्र न कश्चिद्विशेषः भाति चेपदसाधारणं
 १८२ सहकार्यसाधयमेव हि गोचरं समं जनयतीति मूलतः प्रमेयनिष्ठं वहिर्गोचरं प्रमाजितकत्वं भवद्विस्सक्तं न
 १८३ चादाधरेणापि तस्य जमेव किं तसाधारणसहकारित्वमात्रमुपाजिं अतएव प्राक् मनसेत्यादिना मनः प्रतियोगि
 कस्य साधारणसहकारित्वमात्रमुपाजिं अतएव प्राक् मनसेत्यादिना मनः प्रतियोगिकस्य साधारणसहकारित्वमर्थ
 ० समभिधाय वहिर्गोचरं प्रमेयसादकत्वमेव फलितार्थोभिहितः तथाचास्माकं तस्मिन् साधनेनापराध इति वाच्यं त
 चापि वहिर्गोचरं प्रमेयसादकत्वस्य एव कुनिवेशनं अर्थज्ञानवृत्तित्वस्यानेव हिर्गोचरं प्रमावृत्तिवनिवेशेनेव
 संस्कारादिवारणाज्ज्ञानवृत्तित्वनिवेशपृथक् तन्निवेशोति गौरवात् न चासाधारणपदार्थात् सहकारिप
 दार्थान्येवेति वाच्यं लाबुवेनासाधारणसहकारिपदार्थनिवेशस्यैवोचित्यात् एतदभिप्रेत्येव वहिर्गोचरं प्रमा
 जनचेपदसाधारणं सहकारिभवतोसाधयभिहितं प्राक् । जादृशज्ञानवृत्तिसमुभवत्वव्याप्यत्वनिवेशोसंयोगावादे एव ०
 १४५

वीरणाद्यमात्रे व्यर्थमिषत् आरुतादृशधर्मस्येति । तानि पदं च समवायेनानुभवस्य व्यप्यत्वे निवेशलोभा
र्थे तेनानुभवस्य कालिकविषयितादिना अनुभवस्य व्यप्यत्वे स्पष्टमिति । अनुभवस्य नानुभवत्वा व्यप्यत्वात्
सिद्धिमात्रं परिहरति । व्याप्तीति न तत्रेति । न चापादकसिद्धिरप्यत्र न प्रतिकूलतया हर्षनिर्वहकत्वादिति
वाच्यं । तच्च समापाद्याभावेनापादकभावसाधने सिद्धसाधनसंगतत्वात् । एतदोच्येति । उभयपक्षस्तु न यथापा
दकत्वादिति भावः । जनकतयेति । जन्मतयां स्वानिरूपितत्वेनेपितद्वित्रवृत्तिचक्षुरनिरूपितापितपितमतास्ति
निरूपकभेदेन जन्मभेदादित्याशयः । तज्जमेति अत्राप्युक्तदोषकारणापत्तयानिरूपितापि जन्मतस्ति निरूपकभे
देन जन्मतभेदादित्याशयः । तज्जमेति अत्राप्युक्तदोषकारणापत्तयानिरूपितत्वं देयं । तज्जमेति । स्वानिरूपित
मनोभिन्नप्रमाणजम् । स्वानिरूपकत्वे निवेशे आलोकाद्यकारणात् । तादृशतया तावच्छिन्नजन्मतानिरूपकत्वा
र्थकं जनकपक्षेनेति । फलानुपधापकालोककारणाप्रविशोप्यदत्तैषिफलोपधानं निवेशं । आदिनाहं ।

गटिपा

१४६

१४७

००

पञ्चानवच्छिन्नत्वस्य जायवच्छिन्नत्वस्य निवेशः । इन्द्रियत्वं चात्मनि त्वत्वे सति तानकारणामनः संयो
गाश्च यत्नं नृणांतिः पृथिवी तादिनां संकरोत । तज्जन्मतावच्छेदकेति । एतेन स्वभिन्नमनोभिन्नप्र
माणजन्मवृत्तिप्रमक्षत्वमाप्यजायवच्छिन्नकार्यत्वा निरूपकत्वरूपमयुतपरिष्कारे कार्यत्वावच्छि
न्नं प्रतीकत्वेन तज्जन्मसत्तावच्छिन्नं प्रतिद्व्यत्वेन वकारात्ताज्ज्याविवर्गगादिजन्मचाक्षुषादौ चक्षु
रादेर्जनकतया दृष्टं तासिद्धिवारणा यद्व्यावृत्तित्वं जन्मताविशेषणं तेनैव दर्शितं तदनादेपंचाक्षुषत
स्य तज्जन्मतावच्छेदकत्वात् । द्वितीयकार्यकारणाभावस्य प्रामाणिकत्वे प्रमक्षत्वमाप्यत्वेनैव तदोष निरा
सात् । विशेषणज्ञानेति । विशिष्टानुभवत्वं तत्कार्यजावच्छेदकं तत्र प्रमाणजन्मतावच्छेदकं प्रमक्षत्वं
न प्रमक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकमिजिनापादकसिद्धिरित्यर्थः । ननु वहिरिन्द्रियस्य लेप्य
कारणजाकल्पने गौरवमनुमिसादौ विशेषणज्ञानस्यानपेक्षणादित्यतः । नौ किकमस्य क्षत्वे

राम ०
१४६

स्यैवोपनायकज्ञानतत्त्वतावच्छेदकत्वमंगीकृत्यसमाधत्ते. अथवेति। निरुक्तं मत्तद्वनिष्ठभेदमतिषो
गितावच्छेदकत्वं। अंधकारेण्यभिचारवारणायभावेति। सतञ्च द्रव्याविषयकं गुणादिप्रसक्तमंगीकृ
ततदनुपगमेत्तादृशेति। तथा च द्रव्यभानार्थ आलोकः गुणादिभानेनियतोपि अन्यथा सिद्धिरिति भा
वः। आदिना विशिष्यतत्तद्रव्यचाक्षुषत्वपरिग्रहः। अत्र मथुरा नद्येन निर्वित्य कदिकमजनपितैव सा
क्षात्तद्विरोष्य कतत्प्रकारकचाक्षुषादितनकेचक्षुः संयोगादौ व्यभिचारवारणाय स्वभिन्नमनोभिन्नप्रमा
णजन्यवृत्तीत्यादिविशेष्यतत्र चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाराजतत्वाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकत्वान्नो रूपप्रमाण
जन्यवृत्तितदवच्छिन्नताच्च दृष्टं तासिद्धिरतः स्वभिन्नत्वमनोभिन्नत्वोर्निवेशः। मनोभिन्नत्वं च मनस्त्ववृत्ति
तद्वर्मानवच्छिन्नजनकत्वं अतश्चाक्षुषादिकं मतिचक्षुर्मनोयोगादेः कारणत्वेन वक्ष्यते नो नासिद्धिः। नवावि
भिन्नप्रमाणस्य त्वगादेरपीन्द्रियत्वेन कारणानामतेतज्जन्यचाक्षुषादिकमाद्यप्रमाणतः इन्द्रियत्वं न जा

गदी.
१४०
१४०

तिः किंतु ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वं न वैवं ज्ञानसामान्यं प्रति त्वचो हेतुत्वनपेक्षं तासिद्धिः। प्रमा
णवृत्तिजन्यतायास्त्वावृत्तित्वेन विशेषणीयत्वम्। तत्र प्रमाणत्वं परिप्रकाशणत्वमात्रं तदा तस्य
स्वमित्रमनोभिन्नालोकादि साधारणतया तद्दोषोद्धाररति अनुभवत्वव्याप्यतावच्छिन्नलौकिकवि
षयत्वनवच्छिन्नकार्यताप्रतिपोगिककारणत्वाश्रयत्वं तदा व्यं च सुखादेस्तामायतश्चा सुषुप्तावच्छि
न्नप्रसेवजनकत्वात्तादृशप्रमाणत्वमक्षतं। इत्याधिकारसमूहत्वं नेयमभिचारकारणापद्रव्यवृत्तित्व
विशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन चा सुषुप्तावच्छिन्नप्रसालोकत्वेन कारणात्तायावाच्यताया जन्म
प्राप्ताकारणाय लौकिकविषयतासंबंधेन चा सुषुप्तावच्छिन्नप्रसालोकत्वेन कारणात्तायावाच्यताया
जन्मप्राप्ताकारणाय लौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः। न चैकस्याश्च सुखादिव्यजेत्तादृ
शकारणात्ताश्रयत्वं तज्जन्मवृत्तिकार्यताप्रतिपोगिककारणात्ताश्रयता। सिद्धिरिति वाच्यं। स्वमित्रम

राम ७
१४०

त्रत्वं प्रमाणविशेषणमपह्नपकारणात्तापो स्वावृत्तिलोपादय नदिसमिहितं। तत्र च क्षुरादेरिवा लोक
सापि शुद्धवा क्षुषत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति जातिपरीक्षावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य लौकिकविषयता
नवच्छिन्नमुक्तं तत्र विशेषरूपेण संसर्गात्तापः अप्राप्त्या कृतपाद्व्यविषयकत्वविशिष्टवाक्षुष
त्वादेरनापत्त्या कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेनोक्तमभिचारवारणसंभवात् लाघवेन पर्याप्तिनिवेशस्य
शित्तरिति। एवं स्वावृत्तित्वं कारणात् विशेषणमुपेक्ष्य स्वानिरूपितत्वं जन्मता विशेषणं तत्समानव्या
वर्त्तस्वपमुपाजमिदं त्ववधेयमिमादिना तद्दुटितत्वे वा साधारणत्वे निवेशनीयत्वात्। एवमथुरा
नाथेन शरीरादिसाधारणकारणतामादाय जन्मसत्त्वावच्छिन्नं प्रतिद्रव्यत्वेन कारणात्तामादाय चासि
द्धिना दृश्यवारणानुभवत्रयाप्यजासवच्छिन्नत्वं कार्यताविशेषणं रिति। अथ द्रव्यत्वावच्छि
न्नकारणात्तापश्च स्वावृत्तित्वाकथं दृष्टं तासिद्धिः प्रसज्यते। अत्र केचित् जन्मसत्त्वेन द्रव्यत्वेन कार्य

ग.टी.१॥

१४२

१५१

२

कारणभावमिति पाठ एव नास्तीति साहः। नवीनस्तु स्वावृत्तित्वेन निष्प्रमिति करणभावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं त
था च द्रव्यत्वावच्छिन्नजनकतायां च दृग्गदिनिष्प्रमाणात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमस्य तमेवेति तद्व्यावृ
जिर्मेगतिरिति साहः। परेतु द्विविधं प्रसक्तत्वाप्यतः प्रसक्तत्वावृत्तिर्मेदमिति योगितावच्छेदकत्वे सति प्रसक्तत्वा
जित्वेन दद्यदितं च तत्र द्वितीयापकत्वे व्याप्तिस्मरणोऽसिद्धिपरोपपत्त्यर्थः। स्वभिन्नशरीरादिरूपप्रमाणात् तस्य दृ
त्पनुमितित्वावच्छिन्नकारणतावत्वात्। एवमपि तादृशस्य पराङ्गतिस्तत्र एकस्याश्च दृग्गदियजैः ता
दशकारणतामप्यवच्छेदयित्वा तत्र जन्मवृत्तिर्कारणता कतपास्वभिन्नत्वरूपविशेषणो न दुर्वाप्याः स्वाह
जित्वविशेषणव्यावर्त्तया दृष्टान्तासिद्धेस्व एवमभिधानादिति चेत् स्वावृत्तिव्यानुपादाने दृष्टान्तासिद्धिमा
त्रं न अभिप्रेतं किंतु स्वभिन्नव्याप्तिस्मरणेन दिकमादाया नुमितित्वमप्यस्य रूपसिद्धिरुपीति तत्संगतेः
। अत्रैतत्कल्पेतादृशजासर्वच्छिन्नत्वं तादृशजातिपर्यासावच्छेदकता कलंजस्य सत्त्वावच्छिन्नकारणत्वं च

एम०
१४२

नतयेनितादृशपाठो। संगत एवेति तु भ्रमः अनुभवत्वव्याप्यत्वदलस्य तत्र व्यावृत्तिर्न संगतये ज्ञानुपयोगिकसमवाये
न ज्ञानत्वसंवादेरेव शरीरादित्यतावच्छेदकत्वात् न ते पर्याप्तसत्त्वाच्च। न चैवंप्रामर्शस्पापितसंस्कृतताधिक
नुमित्यनुपयोगिकत्वविशिष्टसमवायेनानुमितिस्त्वस्य ज्ञानतावच्छेदकत्वात् तादृशजातिपर्याप्तवच्छेदकताकज्यता
कत्वमव्याहृतमिति वाच्यं। तथा सति ज्ञानतायां तस्य संस्कृतत्वात् न वच्छिन्नत्वे तात्पर्यं। अत्रेदमवधेयं। ज्ञानुपोगि
त्वविशिष्टसमवायत्वादिना संसर्गात्तायां संस्वाज्जन्तान्ते ज्ञानसत्त्वे च यथाप्यंकार्पतावच्छेदकमिति जातिप
र्याप्त्युपादानादेव न तदोषः। न चैवमनुभववृत्तिर्न व्यर्थमिति वाच्यं। संयोगत्वावच्छिन्नं प्रतिद्वयत्वेन कारणतया श
रीरादेः प्रमाणात्वेन तज्ज्ञार्थसात्। मयुराणां यालुपक्षीभ्यस्तथा हि स्मरणादेः तत्प्रकारकमसत्त्वावच्छिन्नजनक
तया स्वरूपा सिद्धिः। चक्षुः आदिप्रमाणं गतरजसु वृत्तिकार्यताकलोत्। एवं कालत्वेन कार्यत्वेन द्वयत्वेन ज्ञानसत्त्वेन
च कार्यकारणभावमादय च क्षुरादेरपित्वादिप्रमाणं गतरजसु कार्यताप्रतिपोगिककारणतया दृष्टं तसिद्धिश्चे

ग.टी.१०.

१४६

१५२

७४

त्यतः प्रसक्तत्वाप्यजासवच्छिन्नत्वं सहकारिताद्युत्कर्षताविशेषात्। प्रसक्तत्वाप्यत्वं च प्रसक्तवृत्ति
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति प्रसक्तवृत्तित्वेन पक्षीभूतत्वाभिसरणादेरपि परामर्शोपसत्तामकनिरुक्त
सभिन्नप्रमाणजन्यहान्यनुमितित्वावच्छिन्नकार्पताककारणत्वेऽपि न स्वरूपासिद्धिः। सभिन्नप्रमाणत्वे तु तत्कारण
भव्याप्यजासवच्छिन्नत्वं वातारशजतिपर्याप्तवच्छेदकताकत्वे परामर्शोपसत्तामकनिरुक्तवृत्तित्वे
न देयं तादृशजासवच्छिन्नत्वं तु मुख्यविशेषविध्यासमवापसंबंधेन। तेन्याभिसरणादेः कार्पतावच्छेदक
कोटौ प्रसक्तत्वं नूतनवृत्तिधसत्वादेः प्रवेशोऽपि नासिद्धिः। सभिन्नप्रमाणत्वे तु तत्कारणतायां तादृशवृत्तिवद्वत्ता
द्यामिज्ञानादियज्जंतरज्यानुमितियज्जिमाहपनासिद्धिः। न च तर्थापि महत्त्वेऽपि अभिचारः प्राचीनमने इव
लौकिकप्रसक्तत्वावच्छिन्नप्रतिद्वयवृत्तित्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन प्रसक्तत्वावच्छिन्ने वा जन्तुतपानि
रुक्तासहकारित्वसत्तादितित्वात्। तन्मतेऽयसाधारण्यशरीरेतादृशसंबंधानवच्छिन्नत्ववन्महत्त्वाद्यवच्छिन्ने

राम०
१४६

वृत्तित्वस्यापि कारणात्तापानिवेशनेन च तथाप्यद्रुतस्वेवमिचारः तस्य प्राप्तेन रूढलौकिकमस्य सत्त्वाय निष्ठु
ने जनकतया निरुक्ता सहकारित्वसत्तादिति वाच्यं । तस्य लाघवेन रूढलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वा
त् । मीमांसकैर्वैद्यैः प्रत्यक्षस्योपगमात् । जगत्त्रैपापिकानेतु रूढलौकिकमपि सत्त्वं तदेतत्कारणात्तापानिवेशनात् ।
नित्यवद्विशेषणमित्याहुः । तत्र प्रमाणात्त्वद्वटकजातिपर्याप्तिसिद्धयर्थे निर्वर्तः । एवमद्रुतस्वेवमिचारं मूर्त्तचा
क्षुषत्वेन जन्मतावच्छेदकमंगीकृत्य सत्त्वापत्तिरिति चेत् । न चेत्सादिना । मूर्त्तमिति । रूढलौकिकचाक्षुषत्वं तु न तत्कार्यतावच्छे
दकं । आकाशदेव्या स्यात्प्रसिद्धे सत्ताधारणादयत्नेन निवेशे प्रयोजनाभावात् । न च मूर्त्तचाक्षुषत्वस्य तथा
त्वे । अनुगमः मूर्त्तत्वस्य जातिरूपत्वाभावादिति वाच्यं । अद्रुतरूपवत्त्वेनैव तत्र मूर्त्तत्वम् । महत्त्वावृत्तित्वेन च देय
मिमांशयेनाह एवमिति । परंतु मद्युग्मते सत्त्वं तदेतत्कार्यतापानिवेशनात् । लौकिकविषयत्वात् न च निवेशादे
व वक्षुः संयोगादेवमिचारकारणसंभवात् मनोयप्रमाणं जगत्सहकारित्वरत्ने कारणात्तापानिवेशनात् ।

म.टी.प.ग.

१५०

१५३

८१

संवेधानवच्छिन्नत्वं च व्यर्थं। न च सुखसन्निकर्षे व्याभिचारवत्कवहिः पदे व्यर्थमिति वाच्यं। तत्र वहिर्निष्कृतै कि
कविषयत्वनवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यतात्। पञ्चमोऽतीतमते सामान्यलक्षणायाश्चाद्युषं प्रतिकरणात्। अत्र विच
रोत्तरं रश्मिप्रपासं शीतं त्रैः सामान्यप्रसासन्ननुपगमात् न व्यमते प्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणाकार्मतावच्छे
दकत्वेन त्वमते विषयविचारवारणायोगश्च तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे। लौकिकविषयतानि वेदावश्यकताया विष
यत्वनवच्छिन्नत्वविशेषो नतद्वारणासंभवाच्च। एतेन न्यायमते व्यभिचारवारणायैवं प्रपासः। अतएव यं
यकृत्तारुपावृत्तिविकारतापादं ज्ञेयमिदमिति विदंति। तत्र स्वयं द्रव्यं चाद्युषत्वादेरलोककर्मतावच्छेद
कताभिधानाद्विषयत्वनवच्छिन्नत्वविशेषो नतद्वारणायोगात् प्रमाणांतगसहकारित्वस्य आवश्यकता। शास्
त्रानुपधापकेति हेतुगर्भे। अतएव जगदीशेनेदेव्यासिस्मरणमितीदं पदमुपाजं। पञ्चमोऽतीतमते सामान्यलक्षणा
यमवच्छिन्नप्रमाकरणात् तानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतमानसत्तानावृत्तिजायवच्छिन्नकार्यतानिरूपक

राम०
१५०

त्वं प्रमाणां ता सहकारित्वमभिधापय्यास्य लौकिकमसंस्तुतवच्छिन्नं प्रत्येवमापमते उपनापकत्वा न स्पष्टं तु तथा
व्याप्तिस्मरणोत्तररूपा सिद्धिवाश्यापमानसावृत्तिप्रवेशरूपमिहितं तदसत्तु द्रियत्वरूपत्वावृत्तिधर्मवच्छि
न्नकारणानिरूपितकार्यतापामनो निरूपितत्वेनैव ग्रंथकृतां वरणा संभवात् भवतो निरुक्तप्रमाणं तत्तदसह
कारित्वनिवेशापसंगो र्वादिति प्रमाणां गेति संयोगात् प्रत्येन प्रमाणा विशेषणीयं तच्चेति त्वभिन्नमनोभिन्नमि
रूपितजन्मता प्रवेशे चाक्षुषतादेः त्वभिन्नचक्षुर्दृष्ट्यज्जन्मता वच्छेदकतापपत्तिमत्त्वेनोपनापकत्वा न ज
न्मता वच्छेदकी भूतप्रत्यक्षत्वमनोभिन्नेन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपितकार्यता वच्छेदकतापपत्तिमत्त्वेन चासिद्धेर्वा
रणा यत्नानि र्पितमनो निरूपितत्वयोर्निवेशः इन्द्रियत्वे च मनस्त्वे धर्मादित्थं धर्मस्त्वे जिनाग्निमयं वा संगतिः
। व्यापारवदिति व्यापारवत्त्वे सप्तसाधारणफलोपहितकारणत्वमित्यर्थः असाधारणफलोपहितकारणत्वं च
स्वजन्मानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यता विशिष्टवह्निर्गोचरप्रमा विशिष्टत्वं अनुमित्युपधापके रणप

गठि-पर जिंवारपाति अनुमितीति उक्ता पाद्यसत्वेन व्यापारवदसाधारणकारणत्वसत्वेना-आजो कसंयोगे व्यापायासत्वे न विज्ञे
 १५४ घरागृहाणावश्यकत्वाद्वासेगममिधानं। आलोकादौ कुतो न प्रमाणावधारणशं व्यापारवत्त्वे समसाधारण
 कारणत्वमात्रेण तदवच्छेदकं तथापि आलोकादौ तद्विरुद्धानुपपत्तेः किं तसाधारणकारणत्वे व्यापारवत्त्वे च सति प्रमा
 णांतरसहकारित्वमित्याह प्रमाणेति। कारणत्वस्येति व्यापिस्मरणात्प्रमानस्य मर्शप्रतिकारणत्वमेव व्यापारसत्त्वं
 १५५ इति भावः। यज्ज्ञासां प्रत्येकौ प्रमसं प्रत्युपनायकत्वात् न तस्य कारणतपानुमिमादौ च व्यापारतया। पादकसिद्धि
 र्पज्ञाति एतेन तान्तादिकमादाय व्यभिचारश्चेत्यत आह पज्ञात्पवच्छिन्नेति कारणज्ञात्पि। चाष्टपत्ताद्यवच्छिन्नक
 रणतावृत्तिर्चनापादकमित्यानुपदं स्पष्टं किंतु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकारणज्ञावृत्तिर्ज्ञातृपक्षनिवारणापानुमित्यासीति
 (आदिनाशाद्वोधपरिग्रहः) तज्ज्ञातौ निगौरवमस्वरसः। सुखादिमनः सन्निकर्षवारकतावृत्तिः पदस्याहवहिरिति
 प्रमसत्त्वावच्छिन्नमेवोक्त्यकारणत्वमवहितेव हि विषयपक्षसुपादके व्याभिचारः। इष्टपक्षनिवारणापापाद्यस्य

प्राथम्येति तदाहः प्रमापद् मनुमवार्थकं उपपत्तिरिति तादृशसामग्रीपदेनानुमितिसामग्र्यपादानेदृष्टपत्तिः
। उपनीतेति उपनीतविषयत्वविशिष्टं न प्रमत्तं साक्षात्त्वेनागत्यामातात्वात् उपनीतविषये रंद्रियसन्निकर्ष
जन्यत्वेति प्रयोगः ज्ञानलक्षणापात्रप्रमासन्नित्वादिति भावः । ननु बाहिर्विषयकप्रमापामसावाराव
मापादकेतञ्च व्यापात्रवत्त्वाच्चटि तेन व्यापारिवरसाधारणत्वादित्यर्थः पूर्वोक्तापत्तिजननापत्तेरव्यापारवत्त्वमिति
तेतुतन्निपनव्यापाराभावेनासंभवीति नियतव्यापाराभावेनेतन्निपनत्वेन वक्ष्यते अस्मत्प्रमत्तस्य त्वविरुद्धज
ज्ञिमत्प्रमाहेतुत्वापादकत्वनिरासोनसंभवतीत्यत आह त्रचेति । साक्षात्त्वमिति । एवं च प्रमत्तस्य त्वरूपजातिग
र्भापादकसिद्धिरिति भावः । इत्यादपरसादिनामिमेतान्वयः । न चांशिकोपनीतभावे प्रमत्तत्वे मानाभावरसत
आह आंशिकेति । न चांशिकोपनीतभानासंग्रहेष्वपि न सतिः तत्र विशेषणज्ञानविधयेवोपनपाये सासंभ
वादिति वाच्यं । अहं सुखी भूतले च घटवदिति लौकिकालौकिकमानसे भूतलज्ञानानपेक्षाप्रसंगात्तत्प्रमत्त

मटी.पर.

१२५

०२

तलविशिष्टबुद्धिभावात्तादात्म्येन मत्तलादेः प्रकारानुपगमात्तद्विशिष्टधीतोपपत्तेरुपपत्तकृतानका
रणात्तादात्म्यसिद्धापत्तेः। जातिविशेषस्य कर्पतावच्छेदकत्वोपपत्त्याप्रमाणान्तरतापत्तेरनवकाशः। अयमेवे
जिउपनपस्य जातीयप्रमाहेतुताम् अस्मैवोपगमात्तादात्म्यत्वरिति। तथा च बाधकाभावविशिष्टविजातीयप्रमा
हेतुत्वमेवावजातीयप्रमाकरणात्साधकमिति भावः। पञ्चज्ञादीशेन फलापोगव्यवच्छिन्नकारणत्वसाधकमि
सुक्लतन्निपतव्यापारभावेन प्रमापामकरणात्वादिति ग्रंथासंगतेः। व्यापारवत्त्ववृत्तिकरणात्तादात्म्यसिद्धेरुक्त
करणात्सिद्धविरोधितम्। ग्रंथकारमतेन करणात्तद्व्यवहारस्वभावाच्चः। अत्रैव व्यवहारविषयतावच्छेदकाभावा
त्तद्व्यापारसंभवरतिरीमानासंगतिः। ज्ञानस्येति। मूलेन्द्रियदस्य तत्कालीनज्ञानपरत्वमिति भावः। योग्य
तादीति। अतीन्द्रियेन्द्रियसन्निकृषमपि योग्यताशून्यतद्विज्ञेयैर्गोप्यमपि रेंद्रियसंयोगशून्यं आदिना लोकसंयोग
वृत्तिज्ञानमग्नौलाभः। विशिष्टानुभवस्वत्वे दोषवशादप्रमेतिदृष्टतासंगतिरज्ञः संसर्गविषयकेति। संशयवत्

सम०

१५२

प्रयोः परोक्षज्ञानताप्रसङ्गेः प्रसङ्गेति अवर्जनीयत्वादिति तत्रोपाधिवादिताभावः। आदिपदेनासंसर्गमह
सहितयोर्धर्मिस्मरणाकोषनुभवयोर्लोभाजयोः स्यलभेदाभिप्रायकतामाह धर्मिणीति। धर्मधर्मिणोऽनुभवे
स्मारेः स्मरणेन संस्कारादि सस्ययोजनासंभवात्त्वपेधमित्यनेन चेति स्मरणं चेत्तत्रनयोजितं। कथमिति मन्त्रे रंदि
पासत्रिकृष्टा धर्मे सधर्मो वद्विषयाप्यदतिस्मरणाभावदशाभिप्रायकं। उक्तिसंभवादिति। तावतैव विशिष्टपरामर्श
अभिचरोद्भूयतिभावः। परिशेषः विशिष्टपरामर्शो वृजिते सति किंचिन्निष्ठत्वं कारणातानिष्टमित्याह व्यापीति
। केचिज्जुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमनुमितिकारणातावच्छेदकं। त्वसमानाधिकारात्तावच्छे
दकधर्मो त्वसमानाधिकारात्तो भवसंबन्धेनानुमितिमान्नृजिकार्यतानिरूपितकारणातावत्वात् अतएव त्वमि
त्रत्वलाभापेसाहसचिंसा व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनोक्तं तान्नेह्यं स्पूरीकोति। व्याप्यतेति। गृहत्वात्तपा
पज्ञानतावच्छिन्नस्येति। स्यसेपीत्येनेन तदुत्तरत्वलाभः। तदपमिति। अनुमितिरूपेतेनुमितौ विलं। वायिकंस्त

गटी. प. १

१५६

निरूपते संस्कारस्य निपमत उद्भूतत्वे कार्यमिमांशयः। अथेति मूलं धूमत्वसामानाधिकरण्येन पर्वती पतता
नदशापो पर्वती यत्वा वच्छेदेन वस्य व्याप्यते संशय इत्यर्थः। पर्वती प. वा वच्छेदेन वस्य व्याप्यत्वसंशये वह्न्याप्य
वा वच्छेदे वस्त्रेण गृहीतः स तस्य पर्वती पतता सामानाधिकरण्येन ताने विषय दर्शनतया प्रतिबंधकं। धूमः पर्वती
यतीति ज्ञानस्य पर्वती पतता सामानाधिकरण्येन धूमत्वावगाहितत्वादिति समाधने धूम इति। तस्य प्रतिबंधकत्वानुप
गमे तादृश संशयोत्तरं परामर्शो सादृश्यं संज्ञपति अन्यथेति। तत्र संशयस्य प्रतिबंधकत्वोपगमे तु स्वमते तस्यानु
मिति प्रतिबंधकत्वमाह संशयेनेत्यादि तुल्यमित्येतेन। तादृश संशयोऽप्यस्य वास्तवत्वे तादृशं कापाश्रयं संग
तिमाह अतएवेति। पुरस्कारः तत्रिष्टयमिमांशवच्छेदकताकत्वं। निश्चयमात्रेति मात्रपदं सामान्यधर्मपुरस्कारेण
विरोधिनिश्चयस्यानिवर्तकत्वमर्थकं। तादृश संशयनिरासवैयर्थ्यशंकावाभावापानुमितेति। दुर्वार इति। तस्य प
र्वती पतता सामानाधिकरण्यपावगाहितपातता सामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनस्या। किंचित्करत्वादिति भावः। पर्वती

एम

१५३

यत्नेति अनया व्याप्तिमयेनेति शेषः। शुद्धेति तद्धर्मवच्छेदेन विपरीतनिश्चयस्य तद्धर्मवच्छेदितधर्मवच्छे-
नेतद्धृतातानविरोधित्वेपितत्सामानाधिकरणेन विपरीतनिश्चयस्य तद्धर्मवच्छेदेन तद्धृतातानं प्रत्येव विरो-
धित्वादिति भावः। ननु पक्षवृत्तिधुमत्वविशिष्टेयापि वैशिष्ट्यज्ञानमाहापननेपापिकानामुद्देशसिद्धिर्भवीति
ह्येतन्मस्तत्तादिस्य तोमोमांसकैः धूमः पर्वतोपशित्तानस्य विशेषदर्शनत्वं निर्वाहकं पर्वतापलसामानाधिकरणेन
धूमत्वावगाहितं पादशनिपमवलारूपेण तादृशनिपमादेवेनेपापिकसिद्धिविशिष्टपक्षस्य संपन्ननिवर्तक-
त्वमाहवस्तुनस्त्विति। अविरोधित्वेपोमनेन्द्रियत्वसामानाधिकरणेन गंधादिनिष्ठेपेष्टिद्यमद्वयत्वावच्छेदेन ग-
ंधाभावसंज्ञापउपपादितः। स्वपंचपरवच्छिन्नकपक्षधर्मत्वाभावनिस्यपातकेव्याप्त्यभावत्वाप्रकारकत्वेपि दृष्टं
तासिद्धिः नापि यजिरेकनिष्पन्नपदेपादानव्यावृत्त्यसंगतिरिति सुतं। एतन्मते यद्यतिरेकनिष्पन्नत्वपक्षप्रतिवं-
धकताकत्वमिसत्रतृणमिच्छा रोभयसमूहभूतेनेव ताभावाव्यभिचारेभयसमूहभूतेनेव प्रतिवक्ष्येयमभिधानि

गति. १ रा.

१२४

निश्चयाजमेवमिचारसतो व्यापकत्वं निवेश्यतिबोधः। अथोक्तमते स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकपदभावविषयिताद्य
दितमत्तं शपत्स्यैव व्याप्यतया विवक्ष्यमाणमुचितं तथा सति व्यभिचारभावविषयितायाः प्रतिबंधकतानवच्छेदकत
या व्यभिचारसंशयवाराणां द्विपर्यपोषादनव्यावृत्तिर्नैव शक्यते संगमपितुं। न च संशयत्ववृत्तकविषयितापोषदभावी
पक्षान्विशेषात् स्वप्रतिबंधकतावच्छेदक्यव्यभिचारविषयितामाक्षप्य व्यभिचारसंशयोपग्रहसंभवाज्ज्ञातृजिः
संगमनीचोक्तिवाच्यं द्वितीये पक्षे तौ स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताद्यदितत्वमेव निश्चयत्वे निवेश्ये न तु तत्र
पदभावीपक्षमपि प्रयोजनभावात् एवंच तादृशविशेषणस्यैव संशयत्वे प्रवेशे संशये पदभावत्वप्रकारकत्वे निष
प्रसूयविशेषणप्रवेशपक्षेन तद्विशेषणप्रवेशरतिप्रसूयद्विधितिद्विषयणीविरोधप्रसंगात्। न च निश्चये पदभावा
वगाहिताप्रयुक्तमतिबंधकताशालित्वं तच्च संशये तत्र स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयिताधरित्वमैवोक्तं तात्रत
द्विरोधरतिवाच्यं पतः प्रमेयवान्वयः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन व्यासभावावगाहित्वेऽपि व्यासभावता

रा. ४
१२४

ननु हि दीपि स न सरे तान च सामानि च पस्पे सारि शंकायां धर्मत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयाद्भूत्वा वयव्या
प्यतसं शयानुसादोपगमेन पर्वतीपक्षमत्वावच्छेदेन व्याप्यतसं शयोपपादनस्य व्याचर्तकधर्मत्वदर्शनस्य प
र्वतीपत्तावच्छेदेन व्याप्यतसं शयविरोधितामावमर्शनोत्तरमपुक्तत्वमाशंसतद्ग्रेथ स्पष्टमत्वावच्छेदेन
व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीपक्षमत्वावच्छेदेन व्याप्यतसं शंकाविरोधित्वेऽपि तासामुपवर्णितं । ये तु तद्ग्रेथ स्प
पर्वतीपत्तावच्छेदेन व्याप्यतसं शंकाविरोधिव्याचर्तकीभूतधर्मत्वदर्शनपरतामात्रेण तु तत्र सधर्मत्वाव
च्छेदेन व्याप्तिस्मरणस्य पर्वतीपक्षमत्वावच्छेदेन व्याप्यतसं शयविरोधितापरत्वमप्यसंभवादिति न चेत्सादि
शंकायां व्याचर्तकीभूतधर्मत्वदर्शनात् पर्वतीपत्तावच्छेदेन व्याप्यतसं शंकानुसादोपगमेनैव पर्वतीपक्ष
मत्वावच्छेदेन व्याप्यतसं शयमुपपादमंजितमजमाहुरेति । मा भूदिति । मा भूदिति तस्येत्यर्थः । ते
न सामानि च पस्पेति शब्दाद्योप्यंतर्गतो भवति । ननु शंका पूर्वग्रंथस्य पर्वतीपक्षमत्वावच्छेदेन व्याप्यतसं

ग.टी.
१५८
१५९

कविरोधिः सत्तावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयेन तात्पर्येण रायत्रहोत्यादिसमाधानासंगतिरित्यशङ्कतसमाधानम-
वतरयति सामानेति। सामापेक्षेति। तथा च पद्या पर्वतीयतमात्रेण धर्मत्वदर्शनस्य पर्वतीयतरूपसमाभ्य-
धर्मविशिष्टविशेष्यकतया तादृशसामान्यधर्मविशिष्टेऽव्याप्यत्वसंशयविरोधित्वेनैव तस्य पर्वतीय-
धर्मत्वरूपविशेषविशिष्टविशेष्यकतया तादृशविशेषधर्मविशिष्टेऽव्याप्यत्वे संशयमपि विरोधि-
त्वमिसर्थात् सामान्यस्यैव धर्मत्वेन विशेषधर्मवच्छेदेन व्याप्यत्वसंशयस्य सामान्यधर्मसामानाधिक-
रण्येन व्याप्यत्वज्ञानतया पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्येन धर्मत्वज्ञानस्याविरोधित्वशङ्कावरणापसमा-
नमकारकत्वं प्रतिक्षिप्य सामानविषयकत्वेन विरोधित्वमादत्तं तथा सत्पारतय्यवेति। भिन्नैतिसामान्यत-
द्गतावुपगमेन धर्मो वह्न्याप्यरजिसंशयस्य पर्वतीयधर्मविषयकत्वासंभवार। तथा च तथाविध-
संशयस्यैव विशेषधर्मवच्छेदेन व्याप्यत्वसंशयनिवर्तकत्वतात्पर्येण द्वयस्य कुतो नास्त्येति भावः। व्याप्य

राम ०
१५८
१५९

नयासंस्कारवाशगायाहतादिति। न संशय इति दोषितेर्नानाहार्पसंशयस्यार्थमाह न दभावेनेति। न चेच्छ
रूपकारणविरहादृष्टिद्वेष्टानाहार्पसंशयोभात्तर्धर्मि नावच्छेदकतासंबंधेनानाहार्पस्याणुत्वसं
शयस्तु स्याणुत्वाभावेदुर्वार इति वाच्यं। न न जेधर्मि तावदकतासंबंधेनानाहार्पस्याणुत्वज्ञानेप्रतिस्थाप
त्वाभाववृत्तिविषयतासंबंधेनानाहार्पस्याणुत्वज्ञानेप्रतिस्थाप
यानुत्वादेनानुभवोहेतुरजः परमिच्छनुभववत्तादिति। तर्हि ह्यमत्तावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानानुत्पत्तिस्तत्र स्वरू
पसंबंधरूपतदवच्छेदकताया अमासाणिकतया अस्याद्यासापनेरिसत आहमीमांसकानामिति। अ
नतिप्रसंगाय कालिकादिसंसार कृतानस्य प्रतिबंधकत्वादिवाराणाप। स्याणुत्वाभावोऽसंशयस्येति पुरुष
त्वविशिष्टे स्याणुत्वाभावावगाहिताया विरोधि भावी जत्व एव तदंशे संशयस्य विरोधि भावी जत्व एव तदंशे तु
त्यत्वादिति। अस्माकं तु पुरुषत्वाधि। - स्थाणुत्वावगाहित्वविशिष्टपुरुषत्वविशिष्टे स्याणुत्वाभावाव

गरीपु
१५६

वगाहित्वस्यविरोधितामपोजकतपानघटादिसंशयत्वतुल्यतेतिभावः। वाधेपिधर्मितावच्छेदकविशिष्टेप्रका
राभावावगाहितापविरोधितावीजत्वेववस्थापपत्तिरनेनेति। संशयत्वमात्रस्याविरोधितावीजताभावात्।
करादीति। तच्छ्रुत्यस्येसादिः। प्रतिवध्यतापामपिधर्मिणिप्रकाराभावावगाहित्वमेवतंत्रमित्याहव्यमिवा
रधिपरतिधाधेप्यहस्वमिति। अनुद्वंद्वसंस्कारास्यसविषयत्वेनप्रतिबंधकत्वेत्वाह अनुद्वेति। ध्रुपत्वेति। प
र्वतोपध्रुमतावच्छेदेनवह्न्याप्यत्वाभावसंशयसधिकृत्यसनचसमात्यनिश्चयस्येतिग्रंथः। तदवच्छेदेनव
ह्न्याप्यत्वाभावममधिकृत्यसनचध्रुमतपुरस्कारेणोत्तममयेयः। उभयत्रापिध्रुमोवह्न्याप्यइतिस्मरणमे
वविरोधितपासमाधानेदर्शितमिति विपरीतज्ञानमात्रस्यप्रतिवध्यत्वलाभः॥ वस्तुनस्त्वितिस्मृतं। वस्तुतो
नुमितिरिवभवतिननुसंशयः। तुकारस्याजः संशयस्योऽनुमितिरभिष्टानतुतदसत्त्वेरतिभावः॥ भावत्वसं
शयेति। इच्छाविनेसादिः। अत्रापीति। इत्थावो। भावोवेतिपक्षधर्मतापापदूषणमपौरनिश्चयः। तयोरेवरूपा

गम०
१६०

रेणानिश्चयस्य सिद्धं नपिष्यमाणत्वादिभावाः। पट्टमिकेति। वैपधिकारपोष्टाः॥ अतिरेकज्ञानसामा-
न्यप्रवेशो ताह। व्यभिचारज्ञानसामान्येति। अत्रपक्षं प्रपञ्चयति। कनिष्ठपक्षे प्रवृत्तिप्रतिबंधकौ तन्निश्चयपक्ष-
द्वेनुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति प्रमत्तमूलं। अत्रपक्षं पक्षं अतिरेकज्ञानतया पक्षप्रतिबंधकता कलत। तन्निश्चयपक्ष-
वच्छिन्नजन्यत्वयोक्त्याः प्रवृत्तिः पक्षः तत्र प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानतया पक्षप्रतिबंधकता कलत। तन्निश्चयपक्ष-
धनताज्ञाने प्रमातृनिश्चयपक्षे न हेतुता साध्या। ईश्वरज्ञानमादृशसिद्धसाधनवारणापदेशरानं गोकर्तव्यौ द्व-
मते। र्थांतरप्रसंगवारणाय वा तन्निश्चयपक्षवच्छिन्नजनकतापाः साध्यै। तर्भावः। नच परामर्शता व्यभिनिश्चये-
। न्यासिद्धरतिदृष्टां तासिद्धिरिति वाच्यं। अबच्छेदकतापक्षे रजप्रवेशेन पक्षधर्मतावगाहिता या अधिकत्वे-
विपरमर्शं वृत्तिजनकतापक्षवत्तदृशत्वात्। ननु सामान्यता भोपावृद्धि शेषे पक्षानां देवमवति। नचेहतरसि।
आत्मभावतद्देहकोटिकसंशयस्य व्याप्तिसंशयताभावेन पक्षं प्रपदेनोपादाना संभवात्। किंच पक्षं प्रप-

नद १५६

२७

दं पदं पावच्छिन्नविषयकसंशयपरमवशं वाच्यं व्याप्तिरसंशयसामान्यान्तात्तानां किंचिद्वैराग्यापि प्रका-
कानां संशयानामनुमित्यादावप्रतिबंधकत्वात् व स्पष्टाणीत्यासंशयसामान्यविवक्षासंस्वार एतं व्यास्य
भावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्यास्यभावसंशयस्याप्यसंग्रहः व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वाभावात् तथा च कथं व्या-
स्यभावाभावत्वेन व्याप्तिकोटिकव्यास्यभावसंशयस्याप्यसंग्रहः व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वाभावात् तथा च
कथं व्यतिरेकज्ञानत्वेन निवेशसंभवरतिचेत्तत्र दीधितिरेव व्यतिरेकपदव्यपसनाद्यतिरेकसंशयत्वेनो-
भयोपादानसंभक्ता अत्र दीधितिर्न मते व्यतिरेकसंशयपरत्वेनैव व्याप्तिरेकनिश्चयपरत्वेनैव गते तु चट-
कतादलोतरस्य सामान्यपदोपादानसूचकत्वेन व्यर्थत्वात् तथा हि ग्राह्याभाववृत्तानिश्चयमात्रं कव्यास्पृष्टि-
शप्रतिवधे चटवभातानां चटवजातिश्च यद्यजमेवमिवावाराणापमसंशयपरिपहतसामान्यपरा-
वपसंशयमत्वेन व्यतिरेकपदव्यसासाधरभावसंशयत्वेन राप्रतिवधकत्वं अवच्छेदकत्वस्वरूपसंबंधविशेष

राम०
१६१

इति संप्रतः। व्याप्ति संशयादेव्यास्पभाव निश्चये। तिरिक्तपतिबंधकत्वकल्पनमयेन व्यास्पभावज्ञानत्वेनैव प्रति
बंधकत्वात् नवतयैव विवक्ष्यतामिति वाच्यं व्यास्पभावघटाभावोभयवान्धर इति ज्ञानप्रतिबन्धे तद्विशेष्ये
घटवत्ताज्ञाने व्याप्तिरिति श्रुत्या ज्ञेयाभिचारप्रकारितावच्छिन्नत्वात्। न चावच्छेदकताप्रकारिताविवक्षणी
या। व्यास्पभाववद्भूमकालीनस्तु त्वनिति ज्ञानप्रतिबन्धे तादृशघटाभाववत्ताज्ञाने व्याभिचारज्ञानचप्रकारतावच्छे
दकविषयत्वेन तत्रावच्छेदिकेति वाच्यं स्वमप्यवच्छेदकधर्मदर्शनादिमुद्रपायास्पृतावस्थानस्य तु त्ववत्ताम
विरोधित्वा ज्ञेयावर्जकविशेष्यगांतरस्यापि प्रवेशमहागौरवात्। अयमभिचारग्रहं प्रति तदभावनिश्चयत्वेन
विरोधितपातद्वृत्तकयमिचारभावज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताके। व्याभिद्रूपेण च व्याप्तेरभावप्रकारकता
नासंशयानां सामान्यां तर्गतानामनुमितावप्रतिबंधकत्वाद्दृष्टं तसिद्धिरिति वाच्यं। साध्यतु त्वकनिश्चयसमानध
र्मितावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नभावसंशयस्य वाच्यत्वात्। एवं च तद्वृत्तकदलांतरोपादानवैषय्यादितरपरोपादान

मरी १७
१६३

२२.

वैपथ्यमेवानचतारशसंशयत्वव्यापकतापाव्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वादस्यतपानत्रिवेशस्तमुचितरतिवाच्यं
तथासमनुचितगौरवापत्तेः। नचपक्षतिरेकज्ञानत्वेनप्रतिबंधकतानिवेशेपिस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यै
वनिवेशोस्तित्तिवाच्यं। ग्राह्याभावज्ञानत्वस्यप्राप्त्याभावनिश्चयपक्षवदकतपाग्राह्यज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेद
कत्वात्प्राप्त्यनिश्चयजमेग्राह्यज्ञानेव्यभिचात्तानचपक्षतिरेकज्ञानत्वपूर्णप्रतिबंधकतावच्छेदकतानि
वेशसंभवग्राह्याप्रकारकत्वविशिष्टग्राह्याभावज्ञानत्वे एवतत्पर्याप्तैरितिवाच्यं। मेरुपर्वाप्रसंगेभपत्रपर्वा
स्पभावात्प्रतिरेकज्ञानत्ववच्छिन्नपर्वाभिः संबंधोवाच्यः। तत्रापिचेदवच्छेदकत्वंस्वरूपसंबंधएवतदा। नव
स्थाअनतिरिक्तवृत्तित्वं चेत्तदा महगौरवात्तथाचयद्रूपावच्छिन्नविशेषकपट्टपावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञान
त्वव्यापकप्रतिबंधकताकंपत्तिश्चपक्षावच्छिन्नतन्मितिर्मेयः। नचाव्यभिचार्येतिरेकस्वमिचारस्यसंश
योनिश्चयपश्चादव्यभिचारग्रहप्रतिबंधकः। व्यभिचारलेशपक्षप्रतिबंधकतापाव्याप्तिग्रहेपापे मणिकारैरेवेक

राम
१६२

त्वात्तथावायमिचारव्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबंधेन त्रिंशद्वाजस्येऽयमिचारग्रहेऽयमिचारोर्द्वाररति
चेन्नाग्रात्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात्। अमिचारसंशयस्यासिग्रहप्रतिबंधकत्वाभिधानं च तत्प्रतिबंधक
तामजेनेति तत्रैवेकत्वात्तद्विरोधः। यच्चतुत्तादि संशयस्यतुत्तादिग्रहाप्रतिबंधकतापक्षेऽयपदेन तुत्तादि
निश्चयाहेतुत्वे तुत्तादिज्ञानेऽयमिचारस्यकुरोपि अयमिचारनिश्चयाजस्यतत्रिंशदपेऽयमिचारव्यतिरेकसं
शयनिश्चयप्रतिबंधेऽयमिचारवाराण्यप्रतिबंधकयत्संशयपक्षेऽयमभावत्वप्रकारकता नैपसंविद्वस्वरा
यंतत्प्रतिबंधकताया अयमिचारभावत्वाप्रकारकयमिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारणतया नरोपर
पक्षेऽयं उक्तं ननुपदेयं। तुत्तादिसंशयस्यतत्रिंशदपरव्यमिचारसंशयस्यापि अमिचारनिश्चयोप्रात्यसं
शयताविशेषेणाप्रतिबंधकतपैव निर्वीह्यतद्विषयवैपर्ययात्। यन्नतमात्रेऽयमिति कृतां यमिचारसं
शयप्रतिबंधकताभिधानं तुत्तादिसंशये तत्रिंशदप्रतिबंधकताया अपि न तत्सिद्धतमात्रद्विव स्या

न ३१७

१६२

१६२

२४

द्येदनिश्चपाहेतुकेचटवजातानेसंशपपदेनयभिचारेश्वास्पदुष्कारतात्। नचधमः प्रमेपवानितिप्रमे
मतेनव्याप्त्याभावात्तानस्याप्रतिबंधकत्वात्साधनाप्रसिद्धिः। यदप्रावृत्तित्राभावत्वेनप्रकृतितानिवेशात्। अ
यभिचारभावाभावत्वेनयभिचारसंशपस्यग्राह्यसंशपतपायभिचारशंकोसमाधातुंनप्रतिबंधकताम
तस्यावलेवनीयतात्एतत्तुर्वप्रभिमेसनिर्गलितंमदर्शयति। तच्चतस्मिन्नि। अत्रालोककारानुपापिनः१
द्व्यतिरेकतानसव्यापकप्रतिबंधकताकलनिवेशसंभवेपिपद्याश्रुतमूलानुरोधेनप्रतिबंधकताविशेषण
नपानिश्चयोपाह्नमावश्यकंअन्यथासंशपपदेवैपर्यस्यात्। अत्रापिबलभावनिश्चपात्मकस्यांकुरविशेष
व्यतिरेकनिश्चपतामात्रस्यतादशस्यप्रकिंचिजदंकुरसंशपस्यएवेतादृशनिश्चपात्मकस्यांकुरविशेषसंश
यसामात्रस्यतादशस्यप्रकिंचिद्व्यतिरेकनिश्चपस्यसंभवेनोक्तुरनिश्चपानमेवटवजातानेयभिचारस्य
तः संशपनिश्चपामोभपसामात्रविवक्षणीयं। नचैवमपिदृशंकुरविशेषोसंशपसामात्रतद्व्यतिरे

एतत्

१६३

कनिश्चयसामान्योभयस्य तु टाभा वनिश्चयपत्तंतवं अभिचारो दुर्वार इति वाच्यं। तदृशं कुरे प्रमाणाभा वत्स्ये वा लो
कटिष्यणी संमतत्वात्। न चैवमपि संशयतादिमध्ये तान्न सप्रवेशा संशयतादि वैपर्ययमिति वाच्यं। तज्ज्ञानतया
पकता तुटकारपतिपोगितावेच्छेदकत्वाभावादन्यस्यैव तस्य संशयतादिव्यापकता तुटकत्वेन वैपर्ययात्। अत्र
च अभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चये मणिमंत्रादिवत् एवमेव प्रतिबंधकज्ञानतुगात्याभावावगाहितपाकयम
न्यथा संतामावगम्य अभिचारग्रहस्यासौ ममावगम्य व्याप्तिधीविरोधिता। अस्याभावावगाहितया प्रतिबंधक
त्वमेव संशयव्यावृत्तमिति अभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वे युक्तमेव। एवं तु पद्याग्रास्याभावावनिश्चयप्रतिबंधवृत्त
वजाज्ञाने संशयपदेन व्यभिचारवारणं तुट संशयस्य ग्रास्याभावावगाहित्वेन प्रतिबंधकता शस्यतपातथैव व्यभि
चारसंशयस्य स्वतंत्रप्रतिबंधकतया तत्प्रतिबंधे व्यभिचारनिश्चयप्राप्तये व्याप्तिनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदेन व्य
भिचारवारणो अयमभिचारसंशयरूपतत्प्रतिबंधे व्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधे चाव्यभिचारनिश्चयप्राप्तये व्य

भिचारनिश्चयेऽपि भिचारवारणापपदभावत्प्रकारकत्वेनैवमविशेषाणां चाशयकोऽप्युनिश्चयपदलेखास्य
 भिन्नत्वेन प्रपरायो विशेषाणि प्रोलायवाततेनायमभिचारनिश्चयेनयमभिचारः । नचैवं ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानप्रति
 वधे विशेषज्ञानमात्रेण पश्येन ग्राह्यस्य दुर्धरतयायमभिचारः । नचैवं ग्राह्यव्यतिरेकज्ञानप्रतिवधे विशिष्टज्ञानमात्रे
 पश्येन ग्राह्यस्य दुर्धरतयायमभिचारसंभवात् संशयपदे वैपरीत्यमिति व्यं । एकपदार्थे परपदार्थनिष्ठभावप्रति
 योगित्वेनोपपत्तः सा च ग्राह्यभिन्नेति तद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिवधे शाब्दबोधेऽपि भिचारवारणापसंशयपदोपा
 दानात् प्रोपता संशयस्तु न प्रतिवधकर इति स्वरूपतः । एतन्न तत्रैककलमभिचारतान्त्यैव सर्वविधायमभिचारता
 नेत्यतः त्रिविधोऽपि न स्यात् । अथ ग्राह्याभावावगाहितया ग्राह्याभावांतरसंशयवद्ग्राह्यायमभिचारभावसंशयप्रति
 वधकत्वानुपपत्तेः ॥ एवं च वनाद्याभावे तैरेकविधमभिचारधीप्रतिवधे । अविधमभिचारोभावग्रहेऽपि भिचारो
 दुर्वार इवेति । नच पदभावत्प्रकारकतानि पञ्चोपपत्तिवंधकपद्व्यतिरेकनिश्चयः पत्यतिवंधकपत्तंशपमपदे

भावप्रकारकतानिपतः इत्येकहेतौ परभावप्रकारकतानैयपक्षहेतुनिवेशोऽस्यर्थः। व्यभिचारसंशयस्य व्यभिच
रनिश्चयस्य चाव्यभिचारभावत्वात्प्रकारकतया एकत्र तदुपादाने परिशिज्य व्यभिचारवारणसंभवादिका व्यंश
यनिश्चययोः परभावप्रकारकतानैयसंवेकत्वात्। अत्र प्रतिबंधकपक्षसंशयत्वव्यापकपरभावप्रकारक
ताकत्वे सति पक्षतिरेकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबंधकताकत्वमेको हेतुः। ज्ञेयपदभावप्रकारकत्वमसंशयः यद्वा
जिरेकनिश्चयस्य पत्रप्रतिबंधकता त्रिंशत्पक्षहेतुरित्यत्र न साध्यसाधनविरोधः। व्याप्तिग्रहे व्याप्त्यभावत्वव्यभि
चारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयौ प्रतिबंधकाविति संशयत्वव्यापकत्वप्रवेशः। अथ पक्षसंशयप्रतिबंधत्वमात्रनि
वेशे सिद्धिविधया पक्षज्ञानप्रतिबंधाया मनुमितौ तत्रिंशत्पक्षपातव्याप्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौ संशयौ प्रतिब
धकाविति संशयत्वव्यापकत्वप्रवेशः। अथ पक्षसंशयप्रतिबंधत्वमात्रनिवेशे सिद्धिविधया पक्षज्ञानप्रतिबंधाया
मनुमितौ तत्रिंशत्पक्षपातव्याप्यव्यभिचारोत्तमसंशयत्वनिवेशो वाच्यस्वनतिदानौ अनुमितिशब्दोक्तादिप्रतिब

गरीम
१६५

७६

केसमानाकारकसिद्धिशाब्दबोधादौ स्वप्रतिबंधकपञ्चानतसखेपिपदभावत्वप्रकारकताविरुद्धेवाद्येषादि
निकोचं पादशविषयविशेषे। नादौ संसारेकस्याभिनिषाधपिषाद्वयमध्यवर्जिसिद्धिभिन्नसिद्धिस्तत्राधमान
माद्यप्यत्रवाविषयविशेषेपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेवतत्फलं वनात्तकसिद्धिबाधनिपमः तत्र
सामानाधिकरण्येनानुमिजौ जादृशसिद्धिमाद्यप्यभिचारोः सः संशयत्वनिवेशात्। वस्तुतस्तु व्याप्तिज्ञानत्वेनय
स्यभावत्वप्रकारकत्वव्याप्यव्याप्तिनिश्चयेतरसंज्ञादिजिज्ञासनाप्रसिद्धिः। नचतत्त्वानुमितिप्रतिबंधकत्वंवाधा
दिसमूहात्वं वनात्मनस्तत्त्वतयात्वादितिजदुपादानां व्याप्तिकोटिकव्याप्यायोत्प्राभावकौटिकसंशयोपगमेतुश्च
नुमितिप्रतिबंधकेतत्रव्याप्त्यभावत्वप्रकारकत्वाभावेपिनक्षतिः। परंतुशेपेमुख्यविशेष्यज्ञानिरूपितप्रकरतानाप
त्राभावंशेप्रतिपेक्षितासंबंधेनतत्प्रकारकत्वस्यनिवेशोपपत्तात्। स्वप्रतिबंधक्यभिचारसंशयत्वव्यापक्यभिचा
राभावत्वप्रकारताके। व्याप्तिचारनिश्चयेतदज्ञमेव्यभिचारवाराणापपट्टातिरेकनिश्चयप्रतिवध्यतोपदृशेन। खवि

राम०
१६५

रोक्षिविषयकसमूहान्वर्तनप्रकृतकजासंशयत्वप्रापकवृत्तभावत्वप्रकारतावेतादृशसमूहान्वनात्मकवृ
त्त्यतिरेकनिश्चयप्रतिषेधेनैव तानि निश्चयात्तन्मैव अभिचारनिश्चयैव अभिचारोऽतस्तत्र तादृशनिश्चयत्वप्राप
कत्वनिवेशः । तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवेशस्तु न पुनः अनुमितिं प्रतिव्यास्यभावनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे
व्यास्यभावादिसंशये एतत्प्रतिबंधकतां कल्पनप्रसंगभवेन व्यास्यज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतात् । पञ्चसु प्रतिबं
धकव्यभिचारसंशयत्वप्रापकव्यभिचारभावत्वप्रकारताके सिद्धिविधायव्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयत्वावच्छि
न्नप्रतिबंधकताके च व्यभिचारनिश्चयात्तन्मैव अभिचारनिश्चयैव अभिचारान्वयसंवेधरूपावच्छेदकत्वमिति
तदनुद्भूते वा विषयविशेषे व्यापकत्वनिवेशेऽपि दोषाच्चात्तावत्तु तस्य व्यभिचारप्रत्यक्षनिर्णयप्रमेयव्यभि
चारसंशयः प्रतिबंधकः तत्र च न व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबंधकरतिर्न किंचिदेतत् । अथ धर्मा लोकादि
धर्मिकव्यास्यभावनिश्चयादिभेदेन प्रतिबंधकताभेदाच्च कस्यापि प्रतिबंधकतापेयद्रवावच्छिन्नसंशय

१६५

१६५

२२

स्पष्टपावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य वा व्यापकतेति दृष्टांतासिद्धिरिति चेन्न। पूर्ववद्यथावच्छिन्नानर्थमिताव
च्छेदककलेन संशयनिश्चयपयोनिवशात्। अथ कालिकदिसंवेधेन व्यास्यभावप्रकारकसंशयविरहेऽपि तसंवे
धेन व्यास्यभावनिश्चयसंभवात्तत्र प्रतिबंधकताविरहेण साधनाप्रसिद्धिरिति चेन्न। देशिकविशेषणतासंसर्ग
कलेन निश्चयप्रविशेषणता। पदपावच्छिन्नप्रकारिसौवच्छिन्नप्रतिबंधकता निरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकवि
षयितानिरूपकत्वपर्याप्तधिकरणसंसर्गावच्छिन्नत्वेन वा व्यतिरेकप्रकारितापावपादेयतपातेन व्यभिचारदी
नामन्यादशस्वरूपसंवेधोपायेऽपि व्यभिचारनिश्चयसंग्रहात्तत्र पदभावत्वप्रकारकत्ववैपर्य्ये। अथ स्वप्रतिव
धकपसंशयत्वस्य पदभावत्वप्रकारकत्वमाप्यस्य विवक्षितोऽनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयात्मके
मेपत्वच्युतत्वादिना व्याप्तेः संशये व्यास्यभावत्वप्रकारकत्वाभावादृष्टांतासिद्धिः। न च तस्य व्यास्यभावावगाहिते
नास्तीति वाच्यं। तदापभावत्वेन व्यास्यभावमानसंभवात्। न च पदभावत्वेन वागहिते विवक्षितं। तथा स संज्ञाप

१६५

१६५

दवै प र्थात् । तनुपादानेपि अयमभिचारसंशयमभिचारनिश्चयो भयप्रतिबन्धे । व्यभिचारिनिश्चयान्नये । व्यभिचा
रनिश्चये व्याभिचारानुष्ठानम् । अयमभिचाराभावतावच्छिन्नसंशय एव तादृशाभावत्वप्रकारतासञ्ज्ञात् । अय
मिति बंधकतायां पदभावावगाहिता प्रयुक्तत्वे निवेश्यम् । अथ प्रयुक्तत्वं दुर्वचनता दवच्छिन्नत्वं पक्षधर्मता विरह
त्वेन व्यास्पन्ना वगाहिता या अपि पक्षधर्मता विरहता वच्छिन्नावगाहिता तेन पक्षता विरहज्ञान प्रतिबंधकता
या अवच्छेदकतया व्यास्पन्नावगाहिता तेन न तदभावावगाहिता या अवच्छेदकत्वविषयता संभवात् । अत
एव न व्याप्पत्वं उक्तं श्रौतिसाधारण प्रतिबंधकतायां तदसंभवात् । नापि व्यापकत्वं ममेष्टादिना विरोधिविष
यकज्ञानस्या प्रतिबंधकतया विरोधिविषयतायाः सद्भावापकत्वादिति चेन्न । भ्रमान्तर्गते पदभावाविषयित्ववच्छि
न्नत्वस्य सुवचनार्थम् । अनुगतभ्रमत्वस्य भयचार्यैरेवाभिधास्यमानत्वात् मैवं । तथा सति संशये पदभावत्वप्र
कारकतान्नैपत्यनिवेशकत्वे प्रतिबंधकतायां पदभावावगाहिता प्रयुक्तत्वं निशेषरां अन्याया व्यभिचारसं

गटीका

११६

शयप्रतिबध्योऽप्यभिचारनिश्चयेऽप्यतिरेकनिश्चयपरोपादानव्याप्तसंगतेः। अथभिचारनिश्चयप्रतिप्रति
बंधकतापाप्यभिचारभावावगाहितप्रयुक्ततयापत्तयेनयभिचारोपादानासंभवादिति प्रसङ्गतिष्णो
विरोधप्रसंगभेदेति चेन्न। पत्तं शयपदेन यदूपावच्छिन्नप्रकारताकसंशयोपादानात्। समानधर्मिकपदूपा
वच्छिन्नाभावावगाहितानत्वरूपसंशयनिवेशाद्याभिप्रकारकव्याप्यभेदसंशयव्युदासः। अथैवमपि व्या
प्तितावच्छिन्नविषयताकेचुत्वादिना व्याप्तेः संशयेऽनुमितिप्रतिबंधकपक्षधर्मताभावनिश्चयात्मके व्याप्यभा
वत्वप्रकारकताभावाद्दृष्टासिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न। मुख्यविशेष्यतां प्रोक्तप्रकारतापन्नाभावां प्रोक्तियोगितासं
बंधेन पदूपावच्छिन्नप्रकारकतानत्वस्य तदर्थत्वात्। अथपदेन तावच्छेदेन वस्तुन मित्रौ वह्नितदभावसमुच्च
यरूपप्रतिबंधकत्ववद्विस्तारवच्छिन्नाभावत्वप्रकारताकत्वाद्धृत्यभावनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यतां च वह्नि
निश्चयाजन्मायां यभिचारोद्वाररतिचेन्न। मुख्यविशेष्ये प्रकारीभूतो यो यदूपावच्छिन्नप्रकारकतापास

राम

१६७

सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नप्रतिवधतानिरूपितप्रतिवधकतावच्छेदकलोभयसंबंधेनयदूपावच्छिन्नप्र
कारकताविशिष्टत्वेननिवेश्यतात्। प्रत्यक्षात्कारिष्यमाणानुपसंशयत्वद्वयविषयिताप्रयुक्तप्रतिवधकताप्र
यत्नेनसंशयोनिवेशः। नातोद्यत्तादिनायाप्रिसंशयेप्रतिवधकपक्षधर्मत्वाभावनिसंपात्तकैव्यासभावता
प्रकारकत्वेपिदृष्टांसिद्धिः नापिअजिरेकनिष्पद्यपदेपादानयादृशसंगतिरित्युक्तं। एतन्मतेपञ्चाजिरेकनि
ष्पद्यत्वपक्षप्रतिवधकताकत्वमित्यत्रदृष्टमिच्छायेप्रसम्भालेवनेद्यत्ताभावाव्यभिचारोभयसम्भालेवने
प्रतिवधोव्यभिचारनिष्पद्याजमेव्यभिचारइत्यतोव्यापकत्वनिवेशइतिबोध्यं। अथेतन्मतेखप्रतिवधकता
प्रयोजकयदभावविषयिताद्युदितपसंशयत्वस्यैवव्याप्यताविवक्षामुचितंतयासतिव्यभिचारभावविष
यितायाः प्रतिवधकतानवच्छेदकतयाव्यभिचारसंशयवास्याद्विपर्ययोपपादनमापेक्षितंशकतेसंगमपितुं
। नचसंशयत्वद्वयविषयितायांपरभावोपलानिवेशात्प्रतिवधकतावच्छेदकव्यभिचारविषयिताया

२५

दायमभिचारसंशयोपग्रहसंभवात्तद्व्यावृत्तिः संगमनो चेति वाच्यं द्वितीयपदे तौ स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकवि
 षपितावृत्तित्वमेव निश्चयपत्तेनिवेशं ननु तत्र परमावृत्तमपि प्रयोजनाभावात् एवं च तादृशविशेषणस्यै
 व संशयपत्तेप्रवेशे संशये परमावृत्तमकारकत्वनियममहमविशेषणप्रवेशपक्षे न तद्विशेषणप्रवेशरतिप्र
 तक्षही भित्तिदिप्पणीविरोधप्रसंगात् न च निश्चये परमावृत्तगहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालित्वं न नूनं
 शपेत्तत्र स्वप्रतिबंधकतमप्रयोजकविषयिताधटितस्यैवोक्तत्वाच्च तद्विरोधरतिवाच्यं। यतः प्रमेयवान्मूढः पक्षा
 वृत्तिरिति तानस्य प्रमेयत्वेन व्यास्यमावृत्तगहितेपि व्यास्यभावतामकारकत्वाद्दृष्टान्तसिद्धिवासापपरमावृत्त
 गहिताप्रयुक्तत्वेन निवेशेन सम्पक्। पक्षधर्मताविरहत्वेन व्यास्यभावज्ञानमादुर्मजसत्त्वात्। अत्रान्यवृत्तित्व
 स्य परमावृत्तगहितनिवेशेनैव वात। एतेन स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकत्वमावृत्तित्वपरमावृत्तियदभावविषयिताशालि
 त्वमपि प्रयुक्तं किं नु तादृशपरमावृत्तविषयितावृत्तित्वेन निश्चयपत्तविशेषणं वाच्यं तत्र परमावृत्तनिवेशात्तद्विरो

शोडशोऽस्ति न च पदभावविषयितायावच्छिन्नप्रयोजकताकमतिबंधकताशालित्वेन निष्प्रयविशेषणमि
ति न तद्विरोधरतिवाच्यं। एवमपि संशये तद्विशेषणप्रतिषेधपक्षे तद्विशेषणं तत्रैव नाधेन विषयिताया
लित्वेन निष्प्रयविशेषणमिति न तद्विरोधरतिवाच्यं। एवमपि संशये तद्विशेषणप्रतिषेधपक्षे तद्विशेषणं
तत्रैव नाधेन विषयितायां पदभावावच्छिन्ननिवेशनेनोपपत्तेः गुरुताविषयमप्यलवैमर्त्य स्पष्टं बोरत्वादिति चे
त्समांशसमेव ही भित्तिरिष्यतां पदभावावच्छिन्नप्रयोजकत्वं न निवेश्यत इति कंठोऽभिधानस्वरसतो
मिच्छतिष्यतां लिखितविशेषणप्रतिषेधताभात्॥ यद्वच्यं तद्विषयितायां तद्विशेषणं संशयतोपादानेन नि
स्वित्त्वरेषावासात्। प्रकारांतरतपामिच्छतिष्यतां प्रदर्शितविशेषणत्वेन हेतुनिष्कर्षस्याविरोधादिति
। वस्तुतस्तु व्याप्तिव्याप्यभेदोभयकोटिकसंशयवासात् प्रमुखविशेष्यतानिरूपितप्रकारीकतांशेऽभिनियोगिता
संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं निवेशेन च त्वेन व्याप्तिसंशयस्य तत्प्रकारकत्वात् तद्वच्यं तद्विषयितायां तद्विशेषणं संशयतोपादानेन नि

गद्यपद्य
१२६

२.

परामपि विवक्षणीयं। एवं च तत्पदार्थविशिष्टां व्यर्थमेवेति। इदं पुनरित्यवधेयं। संशयेनैवमांतवि
शेषाप्रवेशकस्य प्रतिबंधकतायां पदभावावगाहितामपुनस्तन्निवेशेपि विषयोपादसंनसार्थकीक
तुं शक्यतस्वतया हि विचारभावकालीनत्वावद्मधर्मिकविचारसंशयप्रतिबंधे-अव्यभिचारमिच्छ
येव्यभिचारवारणाय तत्पदमुपाजं अथवा स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकधर्मितावच्छेदकतारूपव्यभिचारभाव
विषयितावृत्तिजनपाव्यभिचारवारणान्नचैव प्रमेयत्वादित्यासभावधर्मितावच्छेदककमसधर्मत्वाभाव
निश्चयप्रतिबंधतया दृष्टं तासिर्द्विर्द्वारेति धर्मितावच्छेदकतायावृत्तावगाहितामपुनस्तन्निवेशप्रयोजन
तत्सार्थकमिति वाच्यम्। अनुमितिसमान्यस्वरूपं तन्नासंभवेपि शुद्धसत्त्वावच्छिन्नलिंगकानुमितेर्दृष्टं त
त्संभवारधर्मितावच्छेदकतायत्वरूपविशेषास्यानावश्यकतया तत्प्रयोजनसंगतेः। वस्तुतस्तु व्यभिचारभा
ववाच्येति संशये व्यभिचारभावाभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः प्रतिबंधकताप्रयोजकत्वेन रतातिव्यभिचार

राम०
१५६

भावविषयिताया अपितथात्वा ज्ञादशसंशय प्रतिबुध्योयमिचारनिश्चयेयमिचारस्यवज्रलेपतपाविषये
योपादानमावश्यकमिति। पञ्चम्यभिचारिनचेतिव्यभिचारतद्द्वेदकोटिकसंशयसत्त्वेतस्यव्यभिचारभावता
प्रकारकतयासंशयत्ववृत्तकविषयिताप्रयुक्तत्वेनिवेशपक्षेपिकथंविषयेयदोपादानव्यावृत्तिरिति तत्रा मुख्य
विशेष्यतानिरूपितप्रकारीकताभावोपेप्रतियोगितारसंबन्धेनतत्प्रकारकत्वस्योक्तत्वात्। नवम्यभिचारिनये
सादाक्यमिचारमादापसंशयदलस्यतद्वातिरेकमभ्यविषयपदलस्यचसत्त्वामिचारोद्वाररति
मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नयदंमसार्थेयात्तन्निवेशपक्षेपिकथंविषयेयदोपादानव्यावृत्तिरिति तत्रा मुख्य
र्थमितिवाच्यं। नवम्यभिचारत्वस्पष्टितत्वात्। पञ्चम्यभिचारिसंशयस्यव्यभिचारप्रकारकत्वपदभावताप्रकार
कतपादष्टासिद्धिरिति तनुत्वं। व्यभिचारस्याव्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरूपरूपस्याभावदयतपा
तस्यतत्कोटिकतासंशयस्तुनानुमितिप्रतिबंधकः किंतुव्याप्तिग्रहणवेतिवस्तुतस्तुयमिचारवगाहिताप्रयुक्त

गरीप
१५८

२०

नुमितिप्रतिबंधकतावतीतिदीधितिदीप्परागतिनिविनाततस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपितद्व्यतिः। दृष्टं तेव्या
सिपदस्पर्शितव्याप्तिपरत्वेनादौषार। पसंशयोपदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपरभावप्रकार
कएवपद्यतिरेकनिश्चयपत्रप्रतिबंधकरितिद्वितीपोहेतुः। पसंशयव्यापकप्रतिबंधकताकत्वेसतिस्वनि
रूपितपदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिपद्यतिरेकनिश्चयपत्रव्यापकपरभावप्रकारणोक्तम
र्थः अत्रप्रतिबंधकताप्रयोजकतुताभावावगाहितावृत्तिवृत्त्यतिरेकनिश्चयपत्रव्यापकतुताभावप्रकारण
केसिद्धिविधमावृत्तवजातानप्रतिबंधेआनुमानिकवृत्तवजातानैववृत्तवजानिश्चयपत्रमेवमिचाररमतःसंश
यपत्रवृत्तिपसंशमप्रतिबंधत्वनिवेशः। निरूपपद्यतिरेकनिर्णयप्रतिबंधोपदाभावनिश्चयपत्रमकवृत्तव
जासंशयप्रतिबंधवृत्तपटोभपसम्भूतलेवनेवृत्तवजानिश्चयपत्रमेवमिचाररमतःपसंशयव्यापकप्र
तिबंधकतानिवेशः। ननुसंशयतावच्छिन्नत्वमुक्तपुक्तेःमिपत्तादिनाव्याप्तेःसंशोपेप्रतिबंधकताभावात्ता

राम०
१५८

धनाप्रसिद्धिः पदपावलित्रसंशयत्वंविवक्षितं न चैवमपि व्याप्तित्वावलित्रविषयताकेचटत्वादिना वा
मेः संशयेप्रतिबंधकताभावात्तरोषतादवस्थमितिवाच्यं। पदपावलित्रप्रकारताघटितसंशयत्वंनिवेशा
नयेऽत्रविषयविशेषेत्तसंशयोः लौकिकसिद्धिविषयाप्रतिबंधकत्वस्यपदपावलित्रविषयकज्ञानत्वव्याप
कताद्यभिचारभयेन तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वसागः। संशयत्वंचपदपावलित्रविषयकज्ञानत्वव्याप
कताद्यभिचारभयेन तादृशज्ञानत्वव्यापकत्वसागः। संशयत्वंचपदपावलित्राभिवाच्यप्रकारताशालिना
नत्वं। पदपावलित्राभावनकारत्वंचयदपावलित्रप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारत्वं। तेनघटव्याप्त्युपनि
ष्टप्रकाराकेचटत्वेनव्याप्तेरभावेकोटिकसंशयेप्रतिबंधकताभावेपिनक्षतिः। तत्रपूर्वोक्तसंशयरूपेनप
दपावलित्रप्रकारताविशिष्टत्वंव्याभावप्रकारताविशेषणं। अन्तथावाह्यनुमितौव्याप्तिरभावप्रमुच्यपस्या
प्रतिबंधकत्वेपिनरोषः। भूतलोकादिनानाधर्मिकव्याप्तिसंशयमाहपदोपः। पूर्वोक्तरीमावरणोपः। वि

महीपत
२७
११०

२७

पर्ययदेरोपादानप्रयोजनं पूर्वोक्तमेवाव्याप्तिग्रहे च व्यास्यभावत्वव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकौनिश्चयौ
प्रतिबंधकावितिप्रकरणात्कत्वनिपमानुधावनं प्रमेयबाधनं धूमः पक्षावृत्तिरिति ताने पक्षहाराणां प्रपञ्चभाव
गहिताप्रयुक्तत्वं प्रयुक्तत्वं सर्ववत्। स्वप्रतिबंधकताप्रयोजिकपाश्र्वमत्तावृत्तकविषयितपाश्र्वदितत्वं वा निश्चय
विशेषणं नातः पक्षधर्मताविरहत्वेन व्यास्यभावावगाहिनि अनुमितिप्रतिबंधकनिश्चये व्यास्यभावत्वप्रका
रकत्वेपि दृष्टं तासां गतिरिति। न च स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकश्रमत्तावृत्तकपक्षपावच्छिन्नावस्थानत्वव्यापकप्र
तिबंधकताकत्वमेवास्तु संशयेपि प्रतिबंधकतासंज्ञादिति वाच्यं। अयमभिचारोपसरेनोपादानव्यभिचारदि
ति। अथ तदपरोक्षपक्षसम ह्येवं ने व्यभिचारः कृतत्वं यथाभाववद्वृत्तवन्न वेति संशयमादाय तत्प्रतिबंध
धकपक्षसंशयताव्यापकपक्षभावत्वप्रकारणात्कत्वसंज्ञास्वप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयतावृत्तिसंशय
त्वस्याप्यस्य विवक्षितो च दृष्टव्यो तात्तानेपितथा तानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन संशयपक्षवृत्तकत्वाभावादि

राम०
११९

षपितायाः प्रतिबंधकतापयोजकत्वात् न च तादृशं शपत्तस्य तादृशप्रकारताव्याप्यत्वं तस्य प्रतिबंधकताव्याप्य-
त्वमपि विवक्षणीये समूहलक्षणात्मकत्वं तादृशसंशयस्याविरोधित्वात् तद्वैधर्तिकात् । तथा सति मुख्यवि-
शेष्यां शेषकारीभूताभावांशे प्रतियोगितासंबंधे नयः प्रकारः तत्र प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताव्याप्यत्वे
व विवक्ष्यतां तथा व्यवहारत्वावच्छिन्नसंशयतादृशप्रतिबंधकतासंज्ञेन विपर्ययदृश्यवश्यकत्वात् । एवं
च सर्वसंमतविभिन्नप्रतिबंधकतावतौः व्यवहारव्यभिचारभावकोटिका व्यवहारसंशययोः तथा विधायि-
चारत्वावच्छिन्नसंशयवत्त्वे पितादृशप्रतिबंधकताविरहेणादोषादिति पदभावप्रकारकतानैपमवैषम्यं
तत्त्वं व्यवहारविषयकसंशयसामान्यप्रतिबध्ने विचारनिश्चयोद्धितीपदे तोर्यविचारः तत्र व्यवहाराभा-
वप्रकारकतानिपतव्यविचारभावावगाहिताप्रयुक्तं प्रतिबंधकताशालिनैः व्यवहाराभावनिश्चयस्य स-
त्वात् । प्रकारतावच्छेदकोभूता व्यवहारविषयितायाः प्रतिबंधकतापयोजकत्वात् न च पूर्णावच्छिन्नज्ञानसा-

गटीपा
१०३

२१

मानसमितावच्छेदकत्वं स्वप्रतिबंधकताप्रयोजकपदभावावगाहितापामेव विवक्षणीयं न तु निश्चयपरतिवा
द्यं । तथाप्यभावधर्मिकाव्यभिचारनिश्चये तद्दोषसत्तात् । प्रतिपोगितासंबंधावतवच्छिन्नत्वे तु न तद्विशेषणं
। परभावत्वप्रकारकताव्याप्यपुष्टतिरेकावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताकत्वमात्रनिवेशेनैव सर्वसामंतस्ये
निश्चयवैपथ्यमिति चेत् अत्रोक्तं दीधितिदिप्यरणां । परभावत्वाप्रकारकतानिष्ठपरभावावगाहिताप्रय
युक्तप्रतिबंधकताकत्वमेतत्प्रसंगपक्षान्तिरेकनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वे हेतुरिति । आद्याभावनिश्चयप्र
तिबंधे यावत्तानजमेविशिष्टतानमात्रे व्यभिचारोतः संशयपरं । एकग्रसमावृत्तिश्चात्मकाम्यग्राह्यसं
शयप्रतिबंधे प्राकृत्यसमस्तसंबन्धे व्यभिचारोदेषपक्षे तावत्तानप्रतिबध्यतया व्यभिचारोत्तरसमा
मान्यपरं । व्यभिचारसंशयव्यभिचारमिश्रयोभयप्रतिबंधे । व्यभिचारनिश्चयप्राप्तये तत्र व्यभिचाररसत्तः
समंतं । तथा चाव्यभिचारभावतानवच्छिन्नव्यभिचारविषयिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताकत्वानव्यभिचारः । प्र

राम०
१०३

मेयशान्धमः पक्षावृत्तिरिति ज्ञानमादापसाधनाप्रसिद्धिः प्रयुक्तत्वेन च स्वप्रयोजकभ्रमत्वाच्चटकपदभावविष
पिताकर्तृत्वेन पक्षधर्मताविरहत्वेन व्यास्यभावावगाहितानमादाय न दोषः । न च तद्वत्त्वेन व्याप्तेः संशये ह्युत्पत्तेन व्या
सेरभावनिश्चये च प्रतिबंधकत्वाभावाद्दृष्टं तासि द्विरिति वाच्यं पट्टिषयिताच्चरितसंशयत्वनिश्चयत्वयोर्निवेश
रव्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबंधव्याप्तिनिश्चयस्य व्यभिचाराभावत्वात् न वच्छिन्नव्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तप्रति
बंधताकान्तत्वं प्रतिबंधकतायां व्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्तत्वाभावादेवास्त्यप्रतिविपर्ययपक्षोपासनसाध्यं
कं । तदभावव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वात् न प्रतिबंधकतायामेव व्यभिचाराभावत्वात् न वच्छिन्नतदभावविषयिताप्रयु
क्तत्वं प्रसिद्धं । पदे चाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापारवृत्ताननिष्टप्रतिबंधकतायां विषयतायाः वच्छेदकतापिननुम
मते तदास्य प्रतिबंधकता न वच्छेदकपदभावत्वात् न वच्छिन्नपदभावविषयितासामान्यकत्वे सतीति वक्तव्यं । व्यभि
चाराभावत्वात् न वच्छिन्नव्यभिचारत्वात् । वच्छिन्नव्यभिचाररूपा व्यभिचाराभाविषयितासामान्यस्य प्रतिबंधकता वच्छे

गटीपरा
१७३

१४

दकत्वाद्यभिचारमुदाहृतः। सामान्यपदभेदे तदर्थमेव अन्यथापेक्षयादिना तद्विषयिताया अपि व्याप्तिग्रहप्रति-
बंधकतानवच्छेदकत्वेन व्यभिचारः स्यात्। व्यासभावत्वावच्छिन्नव्यासभावविषयतायाः सामान्योत्कर्षताया अपि
नुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादृष्टं तासि द्विरतो नवच्छिन्नां तानवयव्यभिचारत्वावच्छिन्नव्यासभावविषय-
तायास्तथाविधाया अवच्छेदकतापददृष्टं तासि द्विरिति शंका। व्यभिचारत्वेन व्यासभावाद्युज्जितत्वात् तादृशी च त-
द्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यासभावविषयतैव सा चानवच्छेदिकेति। अत्र पक्षधर्मताविरुद्धत्वेन व्यासभावविषय-
तायाः सामान्योत्कर्षताया अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतापददृष्टं तासि द्विरतो भ्रमत्वाद्युक्तत्वेन व्यासभावविषयितो-
पादेया। एवं च व्यभिचारत्वावच्छिन्नव्यासभावविषयिताया भ्रमत्वाद्युक्ततया नुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेपि
न दृष्टं तासि द्विः। एवं च तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यासभावादिविषयिता सामान्यप्रतिबंधकतानवच्छेदकता संशय-
विपर्यययोरप्युपादानना वश्यकं। अत्रेह मांशकत्वेन संशयप्रतिबंधकत्वेनैव स्यात्। दृष्टव्यं ज्ञानेन व्यासभा

राम०
१७३

वनिश्चप्य आतावो वृटीपोभूतलमभावेनैसादितानसाधारणेनैव प्रतिबंधकतायावदाभावत्वावच्छिन्नवृत्त
भावविषयितायावच्छेदकत्वेनैव यमिचास्वारणसंभवात् प्रतिबंधकतायोरानवैशिष्ट्यानवाच्छिन्नत्वेनैव प्रवेष्टु
तदुपादनस्य सत्तानाद्रीतिनायकवलितात्किंच वृत्तवत्तात्तानेष्टवद्वृत्तित्वेन वृत्ताभावविषयकस्य वृत्तवद
वृत्तिमानिति ग्रहस्यापि विरहितपापदभावत्वावच्छिन्नवृत्ताभावविषयितायाः सामान्यतर्गतायाः प्रतिबंधकताव
च्छेदकतायमिचार एव न मसंज्ञते। यदि चोक्तमरणात् प्रतिबंधकतायां तदवच्छेदकविषयतायां वा भ्रमावृत्तित्वेन
मायवृत्तित्वेन निवेश्येत यावत्तदवत्ताममायां यमिचारः तत्र वृत्तवद्वृत्तित्वविशिष्टानस्य भ्रमतादावृत्तवत्ताभा
वविषयिताया भ्रमावृत्तित्वसंभवेन सामान्यतर्गतायाः सत्तानाद्रीतिनायकवलितात्किंच वृत्तवत्तात्तानेष्टवद्वृत्तित्वेन वृत्ताभावविषयकस्य वृत्तवद
वृत्तिमानिति ग्रहस्यापि विरहितपापदभावत्वावच्छिन्नवृत्ताभावविषयितायाः सामान्यतर्गतायाः प्रतिबंधकताव
च्छेदकतायमिचार एव न मसंज्ञते। यदि चोक्तमरणात् प्रतिबंधकतायां तदवच्छेदकविषयतायां वा भ्रमावृत्तित्वेन
मायवृत्तित्वेन निवेश्येत यावत्तदवत्ताममायां यमिचारः तत्र वृत्तवद्वृत्तित्वविशिष्टानस्य भ्रमतादावृत्तवत्ताभा
वविषयिताया भ्रमावृत्तित्वसंभवेन सामान्यतर्गतायाः सत्तानाद्रीतिनायकवलितात्किंच वृत्तवत्तात्तानेष्टवद्वृत्तित्वेन वृत्ताभावविषयकस्य वृत्तवद
वृत्तिमानिति ग्रहस्यापि विरहितपापदभावत्वावच्छिन्नवृत्ताभावविषयितायाः सामान्यतर्गतायाः प्रतिबंधकताव
च्छेदकतायमिचार एव न मसंज्ञते। यदि चोक्तमरणात् प्रतिबंधकतायां तदवच्छेदकविषयतायां वा भ्रमावृत्तित्वेन
मायवृत्तित्वेन निवेश्येत यावत्तदवत्ताममायां यमिचारः तत्र वृत्तवद्वृत्तित्वविशिष्टानस्य भ्रमतादावृत्तवत्ताभा

गङ्गापत्र
१७३

२१

दमाविविपिताशब्देनपदोपप्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताविवक्षितावच्छिन्नवृत्तिवचनवृत्तप्रतिपोगितावच्छेदकमिति संशयपदोपादानमिति वाच्यं। व्याप्तिभावत्वावच्छिन्नतादृशाविषयिताप्रसिद्धिर्दृष्टेतासिद्धेः। नचाधेयत्वाभावत्वस्य व्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरूपरूपव्याप्तिप्रतिपोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयितामारापनरं तासिद्धिरिति वाच्यं। तथा सति घटवदवृत्तिद्वयाभावकानिजितानेव निरूपितप्रतिपोगितावच्छेदकोऽतदव्याभावत्वावच्छिन्नवृत्ताभावत्वानवच्छिन्नविषयितायाः सामान्यता। जीपाः घटवृत्तानप्रतिषेधकतावच्छेदकत्वेन संशयपदवैषम्यसद्वर्तमानत्वात्। अथ विषयितापोतद्वदवृत्तिवचनवच्छिन्नत्वेन प्रवेश्य संशयपदसार्थसंबन्धेनैव प्रसालनाद्वैतिन्यायप्रसंगः। व्याप्तिमदवृत्तिमानिति तावीपायाः सामान्यातर्गतव्याप्त्यभावेनानवच्छिन्नव्याप्तिमदवृत्तितावच्छिन्नवस्यावश्यकत्वाहिति चेन्न। व्याप्तिमदवृत्तिधर्मवृत्तानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेनाभावात्। अस्यातदवृत्तिवचनवच्छिन्नत्वोक्तावपिसाध्यसामानाधिकरूपवदवृत्तिधर्मवृत्तानस्यापि

राम०
१७४

तथावाप्यस्य भावस्यासिद्धिर्ननु विषयताया प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन दृष्टं तासिद्धिना द
वस्थात। वस्तुतस्तु अविचारस्य मायैव विचारपत्त्याधमावृत्तिरस्य गोचरस्येति दूरकपदार्थांशो वा त्रमात्मकया
स्वभाववत्तातानस्य भावत्वानवच्छिन्नस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकविषयित्वकतया दृष्टं तासिद्धिर्न कीरेवेति। अत्रेदं स
माधानं स्वप्रतिबंधकतानवच्छेदकपद्विन्निरूपितप्रतियोगितवच्छेदकानवच्छिन्नपदभावत्वानवच्छिन्नपदभावविषय
तासामात्मकत्वं सत्यं तार्थः। तद्वा तत्राभावानिति ज्ञानी यद्यदाभावविषयितायाः दृष्टाभावत्वानवच्छिन्नदृष्टान्निरूपितप्रति
योगितानवच्छेदकनिरूपितत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नत्वमसिद्धे संशयपदमर्थवर। आसिद्धिर्ननु विषयवत्तातानस्य
प्रतिबंधकत्वोपगमेन दृष्टं तासिद्धिर्कारणापपत्तिरेव सादिनिवेशः। पदभावत्वानवच्छिन्नत्वं पदभावत्वविषयित्वानिरूपि
तत्वं भ्रमप्रमासाधारणपदभावत्वविषयित्वानेन वास्तव्यपदभावविषयपद्वानिरूपकतयानदोषरतिरिक्त। पूर्वोक्तध
मतावृत्तकत्वं भ्रमत्ववृत्तकविशेष्यताया तत्तेनाप्यविचारप्रमाणानामविचारः न च पक्षान्तरैकनिश्चयप्रतिवध्यत्वमवे

अपविशिष्टार्थज्ञानत्वेनैव हेतुता एव च स्वसमानाधिकारमापन्ननिश्चयानधिकाराणां सात्त्विकं तद्वत्त्वत्वेन
धर्मः। अत्रमात्राण्यनिश्चयदशापामपितदभावस्याप्यवच्छेदेन सत्त्वेऽपि शरीरपशु निश्चयस्य नित्यताप्रमाण
पनिश्चयसामानाधिकार्यासात्त्विकसिद्धौ वपि प्रमाणपनिश्चयनाशेऽपि प्रवृत्तिस्थितौ वपि न क्षतिरिति माहः। मति
मंत्रादिन्यायेन व्यभिचारान्तरग्रहणप्रतिबंधकत्वमनंगौ कुर्वता प्रात्यसंशयाप्रतिबंधकतादि नोद्दिष्टातिरुक्तोपया
श्रुतमेव व्यतिरेकज्ञानत्वव्यापकत्वेन वेशभंगमणौ प्रमितिकृतवुरूपविहंगुर्वेतु। व्याप्तिपरत्वमागे च ज्ञातमाह
कलेति। रत्नाकाराणां सत्त्वेति न्यायेन व्याप्यभेदज्ञानस्य कारणीभूताभावमतिपोगित्वरूपमतिबंधकतासत्त्वत्वं
रूपासिद्धिः। व्याप्यभेदज्ञानप्रतिबंधकत्वमप्यतदभेदज्ञाने संभवात् न साधनामसिद्धिः सा च प्रतिबंधकतांतरात्
द्वैतकत्वेनेत्यर्थः। पूर्वपक्षगम्यामिनिश्चयोवाच्य इति पूर्वग्रंथे न गौतममिति। व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे
व्याप्यभेदाभाववद्विशेषकत्वावच्छिन्नव्याप्यभेदप्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वे सति तादृशप्रकारकत्वमकारक

गटीपु
१७५

२२

तत्पनि अपत्तुत्कसंमंतगौरवमिसर्पः॥ व्याप्यभेदाप्रकारकत्वे सति व्याप्यभेदप्रकारकत्वरूपनि अपत्तुत्क
कसंमंतस्य लघुतादिति। कल्पनेति। परमशरीरे तु तपातदग्न्यपकृतादिति मूलेन निवर्तयुभावित्तस्योक्तता
दिति भावः॥ व्याप्यभेदेति कारणतात्पर्यस्य पनपरत्वे तु अवच्छेदकलावृत्तस्य कल्पनात्वात्वे प्रकाशदेवनकारण
तासिद्धिरिति भावः॥ कापीनुसज्जिनैपमस्य प्रतिबंधकत्वशून्यत्वेन व्याप्यभेदतानमिति नान्वयोनसंभवात्
तथाह॥ एवं चेति। तथा व्याप्यभेदज्ञानस्पर्शानुसज्जिनि बोद्धव्यं कारणाभावाभावमति योगिनो नोच्यते व्या
प्यभेदज्ञानभावस्पर्शकारणतानोच्यते इति मूलार्थः॥ मा उक्तत्वात्। अनुपदमेव विशेषदर्शनात्तद्व्यप्यभेदज्ञान
मिति पूर्वमुक्तत्वात्। मूले रयं धर्मपयतिः पर्वतोपक्रमः॥ पद्यपितस्य पर्वतोपरमर्थः। तथा बुद्धमत्वरूपयावर्त
कप्रकारकदर्शने रम्यः संभवतीति धर्मितावल्लुक्तापासुराणेनेत्येतावदप्यवस्थायामप्यत्रैव तौ भविष्यतीति
पंक्तिदर्शनात्तथैवार्थरसादहीधतीति। मूलेनुमितिसद्रुवादेवेति तत्रनुमितेरेवैष्टपनेरिसर्पः॥ अथमथा

राम०
१७५

साभावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वानुपपत्तौ पक्षानिष्ठेति। इदं रूपतासंबन्धेन वस्तुनितौ विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्न
तादृशमेव ग्रहविशिष्टनिष्ठविषयतावच्छेदकतासंबन्धेन तादृशमेव ग्रहस्याप्यवस्थाप्यति। किंतु तान् द्वयं एव
हृदेक्षमरमपि तादृश्यं विभिन्नतानां विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावोपगमाच्च तादृशमनिष्ठविषयतावच्छे
दकत्वमिदं। भेदग्रहाभावस्य कारणत्वे पुक्तिमाह रतेति एतन्मते परामर्शस्य हेतुत्वादिति बोध्यं। नन्वभेदनिश्च
यस्य कारणत्वमवच्छेदकत्वाच्च वाक्याकृताधितमेवेत्यतः कस्य नात्राधवमाह मूल्ये परामर्शेति। यत्तन्तरमाह
अतएवाप्याप्ताभेदनिश्चयमपेक्ष्य भेदग्रहाभावस्य कारणत्वादेवात्र सन्निकृष्टेति धर्मसन्निकर्षदृष्ट्या
नतश्चास्त्युपादिविशिष्टपरामर्शः। नपि मामसः उपनायकत्वानुपपत्तौ माणांतरत्वापत्तेः। अतस्तदनुमित
नुरोधेन भेदग्रहएव कारणतपोपेक्ष्य प्रतिभावः। परंपेक्षया गौरवंतदनुपस्थितौ गौरवग्रहस्याह तदेति अ
सन्निकृष्टविंगकस्य लेतदनुपस्थितिर्बोधा। आपत्तौति। अनुमितिर्बोधभेदज्ञानजन्यासाज्जदाभेदग्र

गतीपरा
२५

२५

परापरा
मात्रा

ह्यभिधायकस्य दिसमजोस्यार्थः। गोपदेति सात्वावहुनिद्रव्यत्वादेर्यभिचारितपागोपदशकता वच्छेदकतनि
वेशः। व्यक्तेरिति मूलं। अत्र हेतुमाह नहीति। न चाधेपतासंबंधेन व्यक्तेः प्रकारेण सात्वादिसाधकेतद्विशिष्ट
द्रव्यत्वारिकमाद्यमव्यभिचारः। विशेषरूपेण गोपनिष्ठाधेपतात्वेन संबंधतायां च नमानमित्यत आह गो-
आधेपतपेति। स्वजोव्यावृत्तेरविविशेष्यकेतरभेदानुमितौ निर्विशेषितेपितादात्म्येन लिङ्गताहे। विशिष्टं
विति। गोरूपादौ द्रव्यत्वादौ च व्यभिचारणापसक्यौ गोवृत्तित्वगवेतरसमवेतत्वयोरवश्यकत्वादिति
भावः। अनतिप्रसक्तत्वेति॥ गवेतरसमवेतत्वमोक्षस्य समवापसंबंधेन नृत्तिमस्वघटितआप्तेरतिप्र-
सक्तपासमवेतत्वनिवेश इत्यर्थः। आपकसमानाधिकारणस्य परमते व्याप्तिताभावापरिमाणः। इह
नविधामजानतामजमाह पश्चिती। रदत्तावच्छिन्नेकमवसंदेहस्य धर्मत्वमच्छेदेन पक्षधर्मजानिश्च
पाविरोधित्वा नरुतासंगतिमाशंस्य आचष्टे पर्वतवृत्तिरिति। तत्संशयवेति ननु धर्मभेदभावे धर्म

राम०
१७५

त्वविरोधभावेनैव स्वरूपतो धर्मत्वकोटित्वं। अथवा स्वरूपतो भूतमान धर्मत्वावच्छेदेन धर्मभेदाभावमा
 नस्य धर्मत्वाद्यै धर्मादिभेदान्तेन धर्मत्वत्वादिमानानियमाच्च परस्परविरोधभावनमिति। अथ यथा
 धर्मत्वं धर्मभेदाविरुद्धमिति ग्रहेण तादृशसंशयापत्तेः। तथा च धर्मत्वत्वेनैव धर्मत्वकोटित्वमावश्यकं
 केचित्तु सत्त्वेनैव धर्ममिति यथा श्रुतं उभयथापि बहिष्कारात्प्राप्तिसाध्यसंबन्धिभावच्छेदकस्यात्मकव्याप्तिनिश्च
 यः धर्मत्वादेर्विशिष्टसंबन्धेऽपि संभवति व्याप्तिवादेऽपि धर्मिकृत्तारतयैवाभिधानात्। न चेति। तथा च व्या
 प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयस्य यमिचारः। तस्य व्याप्यशे तदप्रकारकत्वादिभिभावः। न च धर्म
 त्वावच्छिन्नलिंगकानुमितिप्रतिधर्मत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयपक्षेऽहेतुत्वेऽपि कृतानुमितेर्व्याप्यतावच्छे
 दकप्रकारकव्याप्तिज्ञानजनमतपाधर्मत्वावच्छिन्नलिंगकत्वाभावात्कथं यमिचारजिवाद्यं। अतो
 कलाघनवच्छिन्नलिंगकपर्वतपक्षकवद्विसाध्यकानुमितिप्रत्येव धर्मत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयः कारण

गरीपरा
१७३

२५

मिमांशयाज्ञवल्क्यसामग्र्योसहितायाएवसामाम्यसामाग्राः कर्षजनकतानिप्रसप्तैववायमिमांशोक्तानि
हस्तदसत। पत्रधसत्तेन्यामिनिश्चयोपामागपतानासंक्षितः आलोकतेन्यामिनिश्चयतत्रानुमितेरेलोकमान
वच्छिन्नलिंगकतयायमिचारेणोक्तकर्षकपराभावासंगतेः। नचालोकताघवाच्छिन्नलिंगकाम्यतंविव
क्षितं। पत्रधसत्तेन्यामिनिश्चयः आलोकतेन्यामिनिश्चयो। प्रामाण्यज्ञानासंक्षितः तत्रतदनुमितेः
धसत्तेन्यामिनिश्चयकर्षत्वानुपपत्तेः। नचाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टालोकत्वाद्विपर्ययक्याप्तैर्नि
श्चयानुतरतंविवक्षितं पत्रधसत्तेनालोकतेनचन्यामिनिश्चयः सिद्धिर्धमलिंगकेत्येवंप्रवृत्तानुमि
त्यनुपपत्तेः आलोकतेन्यामिनिश्चयसहकारिणः पक्षतायाश्चाभावात्पक्षतासहकारणः प्रामाण्यस्य
तादृशानुमितिजननेः योग्यतातावत्तुतस्तुअपेक्षेनवेसाधेकसंशयप्रदर्शनेनैवनिर्वाहेआलोकत्वसंदे
हप्रदर्शनेआलोकत्वप्रकारक्यामिनिश्चयस्यापिअभिचारप्रदर्शनार्थतयाचक्षुस्त्वानवच्छिन्नधमसि

राम
१७४

गकतादृशानुमितावालो कलमकारक्याप्तिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे वाच्यं तत्रोक्तमाणां व्याः प्रापापत्तानाभावविशि
ष्टधर्मत्वादिसकारक्याप्तिनिश्चयत्वेन यदित्येव ज्ञेयतावच्छेदकं भवेत्तथा तद्धर्मत्वेनालोकेन च व्याप्तिनि
श्चयोऽनुमितेः कस्यापि तादृशप्रकारक्याप्तिनिश्चयकार्यत्वा नुपपत्तिः । एतेन प्रभाकरमते पक्षताया अहे
तुत्वाद्दोषोद्धार इति निरस्तं । वस्तुतस्तु भवदुक्करीमादितीतोपि नव्यभिचारः यत उभयपक्षे सादृश्यं योन्याप्यतावच्छे
दकमकारक्याप्तिनिश्चयविचारः प्रदर्शकः सापमते तत्रानुमितुपपादकात्वेन तदप्यहो रक्षापत्तेः सुक
रत्वात् अतो सापमते सिद्धानुमितिकारणसद्भावपरोवाच्यः तत्र च पक्षवर्मण्यकमप्येव वर्तते अस्यापरा
प्रशंसाकारणापर्ववसानापत्तेः । तथा च व्याप्यतावच्छेदकपक्षधर्मनिश्चयविचारप्रदर्शकत्वेन मिमे
त्याह उभयपक्षयोः निश्चयवधारणत्वाभावात् साध्याभाववदवृत्तित्वमिति शङ्क्यामशङ्कितं मुग्धमेव कतेन मा
पकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वेन तत्वेन न सतिः । धर्मत्वविशिष्टतादृशसामानाधिक

गरीप १७८

४०

रूपं वा यासिः। अथौ वमपि यवतोपलविशिष्टे धर्मत्वसंदेहवशात्। अहिशिष्टे धर्मत्वनिर्णीपो न जायते ननु नि
तिजनकतया मिततः निर्णीयः असमानधर्मिजावच्छेदकत्वात्। यायाभावात् न वगाहिताच्चेति न तत्र विधुसंशय
दशापामनुमितजनकत्वात्। यथाभिधानेन न तस्य निर्वहसंभवात् तत्तस्याप्यनुमितिहेतुत्वात्। यामेव संशयग्रंथे
यासिर्विशिष्टपक्षवैशिष्ट्यात्। न स्पष्टहेतुत्वमिधानविरोधात्। तमेव। पक्षमुख्यविशेष्यकत्वं परमर्थात्। नुमिति
हेतुरिति मते पक्षवृत्तिविशिष्टे धर्मत्वसंदेहे पक्षे धर्मत्वविशिष्टसंशयस्योचित्यवर्जिततया पक्षोऽप्यप्य
तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानिर्णीयासंभवरतितासंगतः। एवं पक्षवृत्तिविच्छिन्ने यास्यभावादिपक्षवि
शेषाणां संदेहे पक्षे यासिर्विशिष्टसंदेहश्चौचित्यावर्जितरतिपक्षांशे व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यानिर्णीयासं
भवरतितादृशसंशयविरोधियासिनिश्चयाभिधानसंगतः। वस्तुतस्तु पक्षवृत्तिर्धर्मो न वेति संशयस्य
पक्षवृत्तिविशिष्टे धर्मत्वनिश्चयपटवधर्मत्वविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चयोपि विरोधित्वावश्यकः। धर्म

राम०

१७८

भेदसंशपाद्मलावच्छेदेनपक्षवृत्तित्वसंशपसौचित्यावर्जितत्वात्। एवंपक्षवृत्तित्वविशिष्टेव्याप्तिनिश्चयः
व्याप्तिविशिष्टेपक्षवृत्तित्वनिश्चयप्रतिव्याप्तिविशिष्टेपक्षवृत्तित्वसंशपकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्मिकया
सम्भावसंशपविरोधितपोपपुज्यतरतिधर्मत्वादि संशपकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्मिकयास्य भावसंशपविरो
धितपोपपुज्यतरतिधर्मत्वादि संशपव्याप्तिनिश्चयविधानसंगतिः। मद्युगनायास्तु उक्तानुपपत्तिशंकाकुलत
पापुरोहृत्तिधर्मादिः पक्षः व्याप्तिसंबन्धेनवहिः साध्यः तादृशसंबन्धेनधर्मो हेतुरत्राभिमतः सर्ववधमत्वरूप
व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे संशपउक्ततयाचवहिव्याप्यत्वेनधर्मस्यतादृशसंबन्धेनपक्षेनिश्चय
दुमित्सुसजेस्तत्रव्याप्यतावच्छेदकमकारकपक्षधर्मोत्तानस्ययमिवावमदशकंमूलमितिपुनः प्राप्तिद्वयत्वे
पक्षे तेधर्मत्वावच्छिन्नवृत्ता संशपस्यतीपव्याप्तिविशिष्टवृत्तानिश्चयतया नुमित्तोव्याप्यतावच्छेदकमकार
कपक्षधर्मतानिश्चयविचारोपेक्षावर्जितैर्जिज्ञानंतीसमिप्रापेरावस्थितिश्चवहेरिति। अत्रैवेति एते

गरीपठ

१५८

४८

न प्रहस्यस्त्विति मूलमवतारितं। अमेरोति अमतरस्मिन् व्याप्त्यभावस्य पूर्वमकथनम्। तौ गौरवादेर्वाप्यता
नवच्छेदकत्ववीजस्य कथनाच्च अमउक्तः। यमिचाराभावेनेति मूलं यमिचाररूपहेतोः स्वरूपातिष्ठा। पर्व
तवृत्तीति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः। उक्तं गौरवादिना। अमलोकपेः पृथक् व्याप्तिः अमतरवृत्तिव्याप्तेरसत्वेन
तत्रमूनवृत्तेर्धसत्वादेरनवच्छेदकत्वादापमा मतरत्वस्याप्यतावच्छेदकत्वं इतीरमिसाशंकायां भावं पुर
मतिगा। अमतरैति। तस्यैव अमलोकमित्रमेदत्तं ननु नादशभेदे वद्विद्यापि व्याप्त्यस्यैव ननु मिसभावप्रयोजकं
अकारणविरहत्वादित्यत आह आसीति। प्रकृतोपपोगं व्युत्पादयति वद्विद्याप्रीति। मूलप्रत्ययस्यैव सुपदि।
तत्र अमलोकामतरस्मिन् व्याप्त्यत्वं तानं वद्विद्याप्यत्वं तानं एद्विपासत्रिकर्षो विशेष्यशेलेष्वेकत्वविशे
षदर्शनं विपरीतज्ञानो जमसस्यैव पुज्यता स्यात्तस्यैव वात्। मसस्यैव वद्विद्याप्यत्वमसस्यैव सहकारि
मसस्यैव सहकारिगुरुतया विषयतासंबंधेन ज्ञाननिष्ठमसस्यैव कारणज्ञानवच्छेदकत्वादिनिर्भावः। मसस्यैव

मस
१५८

हकारित्वात्प्रत्यक्षोपयोगितात् ननु तदस्यास्यत्वज्ञानत्वेन हेतुनेति भावः । तत्राप्यमा लोकोद्धमो वेति शंका सवपरा
मशीस्य लेख्यप्यतात्तानोपक्षौरोपक्षेव द्विव्याप्यत्वविशिष्टहेतुप्रत्यक्षोपपुक्तं तथा च प्रत्यक्षात्मकपारमर्शस्य
लेख्यभिचारतिभावः । दी० उपपुन्यतेरतिविशेषदर्शनस्य स्वमतेः कारणात्तात् । गात्रात्येति । आत्योवद्विव्याप्यत्वा
भावः । तद्विरोधित्वं तदभावावच्छेदकत्वे तदधिकारणावृत्तित्वे वा तत्संभवेति । अन्तरत्वेत्यर्थः । दी० धितोऽत्र
वच्छेदकः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकता अपः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकता अपोवाके चित्तव्याप्यता
वच्छेदकमकारकपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टस्वव्याप्यतावच्छेदकविव्याप्यभेदाग्रहस्य हेतुत्वे । न यथा व्याप्ता
पञ्चवारणसंभवादह् अस्तु वेति । पुरो रपीति विशेषदर्शननिर्वाहप । तथा च तद्वशात्तथाविधभेदाग्रहस्य
भावरतिर्दी० द्वेति मवतररपेति प्राक् । अतस्त्वयोवद्विव्याप्यवान्सोव शं वद्विस्तारित्वं प्रत्येन । अथेसादिम्
लेहति । व्याप्तिमद्यापकवद्विस्तारानाधिकारपेयाभिः । न स्यात् अक्षमव्यापकवद्विस्तारानाधिकार

गटी ५०
१२४

४७

तृतिष्ठमत्तालोकव्यापकवद्विसमानधिकरणवृत्त्यालोकलादिप्रत्येकं नृनृनितात्रावच्छेदकं स्यादतो व्याप्ति
त्वंतदनुगमकमुपेतव्याप्तित्वेनावच्छेदकत्वंतासामुपेयं तत्राभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावभंगशंकावारणा
पाश्र्वयेसादिमूलं। ४ मत्तादेरश्रयः प्रत्येकं धर्मादिः। महाव्यासेस्तु धर्मा लोकादिः सकलशेषाश्रयभेदः। ता
दशधर्मतादिरूपव्याप्तेः प्रत्येकं धर्मतादिः। महाव्यासेस्तु व्याप्यतामिति अवच्छेदकभेदः। कल्प्यत्वेतीति।
अतीन्द्रियादिहेतुकेत्यापमतेकारणं कल्प्यं। शाब्दपरमार्थे तु मीमांसकमतेतत्कल्पमित्यविशेषः। निर्भर
इति तथाचलघुरूपभाष्यपदस्थिताविसमिन्मन्त्रोपिनस्वतंत्रपुनर्मदर्शकः रतिनतेनयोनरत्नाशं
केति। पार्ससर्गजैतिव्याप्तिप्रकारानिरूपितविशेष्यविषयतेसमिधानेविशेष्यताद्वयतथाविधाया
व्याप्तिप्रकारतायाएवग्रहः स्यादतः संसर्गतापदं एतच्च समानाधिकरणप्रकीर्तनाविशेष्यतपोर्नि
रूप्यनिरूपकभावमतेन। विशेष्यतपाधर्मिनावच्छेदकताएवप्रकारतामाः निरूप्यनिरूपकभावोपग

राम
१२५

मासाध्याभाववद्वृत्तिर्धर्मोऽधमवान्पर्वतरस्यादितानसंग्रहः। सांकर्यशंकावारयति नानाफलेति। विशिष्य
धमत्वादिनेति। स्वस्यैकेव्याप्यमात्रवृत्तिस्वस्वमेव्यापित्वं च भेदव्यापकताभेगापत्तेः। एवं वैधनादिव्या
रणावशिष्टेष्वविधेयपितृत्वं निवेश्यतया च हेतुतावच्छेदकानुग्राहिणाद्विपर्ययसंग्रहः स्यादतः स्वस्यै
क्यनिराकृते। निवेशे चेति। अथात्र कारणात्तावच्छेदकाननुगमवारमण्यपि चिद्वर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन निवे
शमुपेततत्र चेत्तादियं व्यस्यतावृत्तिरित्यतस्तमनिराकृत्य शेषशरणसंगच्छते धमव्यापकवद्विषयानाधिकरण
धनवृत्तिरित्यादिना स्वव्यापकतातिरूपकतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणोभेदकिंचिद्वर्माविशेषणो नैव वारणसंभवात्।
न च पर्वतो वद्विषयधमवान्पर्वतरस्यादितानवारणापधमाभावाप्रकारकत्वे धमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वेन निष्पद्यते
निविशिष्यधमविषयता निवेशावश्यमिति वाच्यं। व्यभिचकारकानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
तपक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यता क्लृप्तावच्छिन्नप्रतियोगितर्कभेदवसोभयसंबन्धेन किंचिद्वर्माव

गटीप १
१२५

४२

तस्यैव व्याप्यवृत्तानि रूपात्तात्। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतं च त्वनिष्ठाया स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानि रू-
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकृतसंबंधावच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतातन्निरूप-
कतं। अत्र स्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानि रूपात्तात् त्वनिरूपकप्रकारतानि रूपात्तात् संबंधेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतायावच्छेदकताविशिष्टायाप्यनिष्ठायावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपिताभ्युपगितासंबंधावच्छिन्ननि-
रूपितवच्छिन्नवच्छेदकताकमकारतानि रूपात्तात्। तेन नीलधूमभावान्न सवच्छिन्नाभाववाचापर्वतो वह्नियप्य-
धूमोऽंशेति ज्ञानसंग्रहः। आद्ये तथाविधनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताधेशिष्टम्यत्वाभावात् द्वितीये धूमत्वनि-
ष्ठजातितावच्छिन्नवच्छेदकतापानि रूपात्ताभावान्न वह्नियप्यधूमतादिनाभावसंशयवशात्पक्षध-
्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतामत्तनिवेशः। एवं वह्नियप्यनीलधूमवान्न वह्नियप्यजातिमत्त्वमवेति संश-
ययोस्तादृशनीलत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया जातितावच्छिन्नवच्छेदकतासंशयसंग्रहः स्यादतः

राम०
१२५

मयससंबंधेस्त्वावच्छिन्नप्रकारतेसस्पस्वनिरूपकप्रकारतानिरूपकत्वसंबंधेनस्वनिरुद्धेदकताभिन्नावच्छे
दकताविशिष्टास्वनिरुद्धेस्वनिरुद्धेदकताकप्रकारतेसर्थः । उक्तस्यालेवतद्वृत्तसंबंधेनधूमत्ववि
शिष्टत्वाभावाच्चेष्टः । एवंसमुच्चयसंग्रहापद्धितीपसंबंधवृत्तकभावप्रकारतायांस्वाश्रयविरोधावच्छि
न्नसंसर्गतानिरूपकत्वसंबंधेनस्ववैशिष्ट्यानिवेश्यतेनधूमालोकादिविरोधानामननुगमेपिनक्षतिः । भावे
तावेवविरोधावगाहिसंशयवारणायस्त्वावच्छिन्नाभावविरोधावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकत्वतावच्छिन्नतोभय
संबंधेनस्वविशिष्टाप्रकारतात्रिरूपितक्षविशेष्यताकत्वस्यावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्य
ताकत्वोभयसंबंधावच्छिन्नस्वनिरुद्धप्रतियोगितावच्छेदकताकमेवत्वमपिततोपसंबंधः । विरोधावच्छिन्नसंयो
गेनधूमपणमर्शसंग्रहार्थद्वितीपसंबंधः । अवच्छेदकावच्छेदेनामतरकोपवगाहिशानंसंशयप्रतिमतेप्रय
मसंबंधेधटकहेतुप्रकारतायांशुद्धसंयोगावच्छिन्नवृद्धितीपसंबंधवृत्तकभावप्रकारतायांपक्षतावच्छेदकत्वा

गटीपरा
१८४
१८२

४४

पकलविशिष्टदेशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नतंप्रवेश्यमानाधिकरणेनानुमित्युपयोगितादृशनिश्चयत्वे
निर्वक्तव्यां तेन समुच्चयसंग्रहः। एवं तादृशहेतुप्रकारतायां देशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नतंप्रवेश्यवच्छेदका
वच्छेदेनानुमित्युपयोगितादृशनिश्चयत्वेनायं संशयस्तु नैकतानिश्चयत्वेनानिजित्तु रासः। वस्तुतस्तु सामा
नाधिकरणेनावच्छेदकावच्छेदेनच निश्चयपयोर्निश्चयपत्तमेकमेवातादृशहेतुप्रकारतायां संयोगावच्छिन्नतमा
त्रेन तु शुद्धतमपितादृशाभावप्रकारतायां यस्यातावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टदेशिकविशेषणतासंबंधावच्छि
न्नतं च निवेश्यतां तावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशे
ष्यताकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यताकत्वोभयसंबंधावच्छिन्नसनिष्टप्रतियोगिताकमे
दवस्वमपि संबंधः। तेन वच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिर्णयसंग्रहः तादृशसंशयमुत्तरसम्प्राप्त्यनुमितिर्वैविच्यं
च बोधांतरनिबंधनमेवेति। एवं च बहिर्व्याप्यनीलधूमवान् बहिर्व्याप्यजातिमत्त्वानापक्षरतिज्ञानयोः ए

राम०
१८३

योगेव हेतुताशाह्व्याप्यवत्तात्तानचं फलाजनकमेवेति न कश्चिद्दोषः। विशेष्यतानवच्छिन्नविशेष्यताकलादि
रूपनिर्माणपत्तेचात्रे स्वयमेव दूषयिष्यते। न चेदं ज्ञानं धर्माभाववति धर्मप्रकारकमिमाद्यप्रामाण्यप्रमाणभावानो
विशिष्यनिवेशानुरोधेन विशिष्यधर्मादिविषयतानिवेशावश्यकः अन्यथा तदृशप्रामाण्यतानदृशायाम
मलिंगकपरामर्शादप्यनुमित्यनुमादप्रसंगादिति वाचां स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकतावच्छिन्नत्वप्रकारता
निरूपितत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसंबन्धेन किंविदुर्मविशिष्टप्रकारितप्र
कारतावेनायं नुमप्यतादृशप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व
संबन्धावच्छिन्नज्ञानसामान्याभावविशिष्टपाठ्याप्यतावच्छिन्नप्रकारतातन्निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यताकनिर्माणपत्तेन हेतुत्वेनापामात। इदं ज्ञानं धर्माभाववति धर्मप्रकारकमित्यप्रामाण्यतानसत्त्वेन दोषः।
। आलोकाभाववति आलोकप्रकारकं आलोकाभाववति धर्मप्रकारकं धर्माभाववत्तालोकाप्रकारकमित्या

मतीपरा
१२३

४७

दितानसत्तेचानुपपत्तिर्नास्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वं च स्वनिरूपकप्रका
रतानिरूपकत्वसंबंधेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टं यत्तदस्य स्वनिष्ठनिरवच्छि
न्नावच्छेदकतानिरूपकानुपपत्तिर्नास्तीति सावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपिताधिकाराप्रका
रतानिरूपितविशेषितप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वं तेन नीली लब्धसाभाववति धर्मप्र
कारकमित्यादितानदशामप्रनुमित्युपपत्तिः। वह्न्याप्यधर्माभाववति वह्न्याप्यधर्मप्रकारकमित्यप्रामाण्य
ज्ञानीप्रकारितासंग्रहार्थसाध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतास्य निवेशः। ज्ञातिविशेषवदभाववद्विशेष्यकप्रका
रकमित्येतादृशतानकोलेऽनुमित्युपपत्तये निरवच्छिन्नत्वनिवेशः। यदि च वह्न्याप्यधर्माभाववति सूक्ष्मप्रका
रकमित्यप्रामाण्यप्रहकारेऽनुमित्युत्पादः प्रामाणिकतया स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता
कते स तत्र स्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वं निवेश्य व्याप्यत्वाविषयकारणधर्मप्रकारकमि

राम०

१२३

न्यप्रामाण्यप्रहारोच्यते यगेवाभावो निवेशः । यद्वावी यमकारितादृतिप्रकारजावद्भूमावच्छिन्नत्वसंवेधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकतामभावसव्याप्यप्रकरतायाविशेषणोभ्यप्रकारतावच्छेदकः प्रकरतावसंचस्वनि
रूपितनिरूपितत्वसंवेधावच्छिन्नवच्छेदकतावच्छेदकत्वस्वनिरूपितावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवि
शेषितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकारानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानु
योगितासंवेधावच्छिन्नवच्छेदकतावच्छेदकस्योभयसंवेधेनग्रास्यनिवच्छिन्नतादिनिवेशनं पर्ववत् । बहिष्का
प्यनीलध्वजप्रकृतातानादेः पृथक्कारणतापामेवप्रकरितो जेविशेषणोपहृपनीलध्वजप्रभाववतिनीलध्वजप्र
करकमिताद्यप्रामाण्यप्रहभावाकारणतावच्छेदकास्तत्रिवेशनप्रकारश्च कुशलमतिभिरुच्यः । नतैवंपु
रुषांतरियाप्रामाण्यप्रहृशापोपरमशौदनुमिसनुपपत्तिरितिसंयं । तस्युषीयानुमितौतस्युषीयताना
भावविशिष्टतारुण्यप्रकरताशालितस्युषीयपरमशौलेनहेतुत्वात् । स्वसमानाधिकारतास्वविशेष्यनिरूपि

गौतम
१२५

४६

तत्तुं वा प्रतियोगिता वच्छेदकसंवेधे प्रवेशोक्तानमेतेन विषयितै क्येनुपपद्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
वज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वं । प्रकाशता वच्छेदकव्याप्यत्वधर्मिता वच्छेदकतापन्नस्वावच्छेदकोपधर्मस्तद्विशिष्टप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिता कतानाभाववत्त्वस्वरूपकलोभ
यसंवेधावच्छिन्ने । प्रकाशतायाधर्मवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वसा
वच्छिन्नप्रकारता तावच्छिन्नत्वोभयसंवेधावच्छिन्नमुपादेये । तानोतरविशेष्यकधर्माभाववद्विशेष्यतानि
रूपितधर्मतावच्छिन्नप्रकाशताग्रहदशापोस्तुविशेष्यकालोकाभाववद्विशेष्यतानिरूपितालोकतावच्छि
न्नप्रकारताग्रहदशापोचविद्यमानधर्मपरामर्शस्वप्रकारलोपतादशावच्छेदकधर्मत्वविशिष्टकारतानि
रूपितज्ञानाभावसञ्ज्ञादृष्टतमेवोक्तप्रकारताकत्वमिति नानुपपत्तिः । स्वावच्छिन्नाभाववद्विदिसादिवत्त्व
वैवर्तत्वे शोभिरुच्यस्वनिष्ठवच्छेदकतापोस्तनिरूपकवच्छेदकतानिरूपितत्वसंवेधेन व्याप्यनिष्ठवच्छे

राम
१२५

दकतायावच्छेदकताविशिष्टायावच्छिन्नविशिष्टनिवेशालौकिकमाभाववतिज्ञानिमदभाववतिवा
धूमप्रकारकमिमाद्यप्रमाणपत्तानां व्युत्पत्तिः। एतेन पूर्वकल्पेः प्रामाण्यग्रहणं हितपरामर्शो न पराम
र्शोतरसंज्ञेऽपि अग्रमाण्यग्रहणशोभतेवानुमितिरेत्यप्यनादेयं। नचैवमपि धूमलिंगकानुमितौ सिद्धुभ
यदृशापामालोकपरामर्शोऽनुमितिकारणाय विशिष्यधूमपरामर्शत्वादिना हेतुसमावश्यकमिति वाच्यं। लि
गविशेषनिर्पेक्षिकपक्षतायाः कुर्यात्तन्वमः किंतु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषकवद्विविधेपकानुमितित्वाव
च्छिन्नं प्रतिबद्धिप्राप्यवत्तानिर्याप्य विशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषकवद्विविधेपकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
बद्धिप्राप्यवत्तानिर्याप्य विशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषकानिरूपितवद्विविधेपताप्रकारकानुमितौ स्वाविरह
विशिष्टसिद्धाभावत्वेनैकमेव हेतुत्वं। परामर्शो वैशिष्ट्यं च लोपपर्वतत्वावच्छिन्नविशेषकानिरूपिताया
सिपकारतानिरूपितप्रकारज्ञातवच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिर्णये शेष्यता

मजीवर
१-१

४२

कतसाप्रनाधिकरणोपपसंवंधेनाधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिर्णयविशेष्यत्वं वत्साव
च्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्वाधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारतानिरूपितत्वोपपसंवंधेन किंचिद्व
मिविशिष्टाभूत्वेन विशेषणोपपत्तेनैकत्रह्यपि मित्रिरीमा एकविशिष्टे। परवैशिष्ट्यामितिरीमा ह्यस्य लोकोभयलि
गकेच्छाभूदसः पर्वतमहानसमस्तकानुमितिर्ज्ञातामहानसयस्तकानि त्रपर्वतपस्तकानुमितिर्ज्ञातामहानसयस्तकानुमिति
टोभयानुमितिर्ज्ञातामितीच्छाभिससः पर्वतयस्तकानुमितिर्ज्ञातामहानसयस्तकानुमितिश्च ज्ञातामितीच्छासंग्रहश्चो
द्यः। नचैवमपि पर्वतोवद्विद्याप्यधूमवान् पर्वतोवद्विद्याप्या लोकवात्रवेति परामर्शसंज्ञे आलोकलिंगकानुमिति
ज्ञातामितीच्छाभिससनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं। स्वनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेसीपयाप्रियकारतानिरूपि
तविशेष्यतावच्छेदकत्वोपपसंवंधेन परामर्शविशिष्टत्वेन धर्मस्वविशेषणा यत्नादिति चेत्त्रायापकतानिरूपकान्
व्याप्तिधर्मिणश्च विशिष्यनिवेशविषयितानिवेशसंभवस्य ग्रंथकारेणाग्रेयत्नोकरिष्यमाणात्तात। अनि

राम
१८

वेशेचेतिपाठेयेविशिष्येवमिवेशोपीत्यपिरिवेशसमुत्पापकः। तथाचानुगमोद्वारापप्रथमतः सामान्यतो
 निवेशोपीतिनभ्यतेतथाप्यनुगमं दर्शयतिव्याप्तीत्यादिनेतिव्याख्येयंतदर्थेति। धर्मतावच्छिन्नविशेष्यक
 व्याप्तिज्ञानत्वादिरूपधर्मावच्छेदेनवद्व्याधनुमितिस्मात्प्रतिपत्तपूर्ववर्तित्वंवाधितं। तथाविधामूलिङ्गकानु
 मितिपूर्ववर्तितायाः तद्वर्मावच्छिन्नेः सञ्चारकिंनुवादशोधर्मद्वयावच्छेदेनतथाविधज्ञानविशिष्टानुमितित्वा
 वच्छिन्नप्रतिपत्तपूर्ववर्तित्वमेवोभयवदिति सिद्धसिद्ध्यर्थः॥ विशिष्टेतिज्ञानद्वयकस्योक्तस्यसंगोऽनुपपत्तेर्वदेतव
 कादिवदितिभिधायमानत्वात्॥ विशिष्टपरमश्रीत्वावच्छेदेनापीत्यपिदृष्टांतार्थः। तथाचयथाज्ञानद्वयत्वाव
 च्छेदेनतादृशज्ञानविशिष्टानुमितिनिवृत्तपूर्ववर्तित्वं प्रतद्व्यसिद्धंतथेदमपीत्यर्थः। तथाचविशिष्टपरमश्रीदे
 नतामते एकधर्मावच्छेदेनानन्यासिद्धत्वंकल्प्यपरमतेतद्धर्मद्वयावच्छेदेनेतिगोखमितिभावः॥ अत्रत्यापम
 नेत्याप्रिविषयतानिरूपितहेतुंविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानत्वेनपक्षविषयतानिरूपितहेतुमि

१० टीप
१४६

४५

खपतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालिज्ञानत्वेनेतिविनिगमनाविरहात्कारणताबाहुल्यं। नचमीमांसकमतेव्या
प्तिज्ञानसमव्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयिताशालिज्ञानत्वेनहेतुविषयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशा
लिज्ञानत्वेनवाएवं पक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुपक्षविषयतयोर्विनिगमनाविरहेतोक्तिकारणताबाहुल्यंशंके।
न्यायमतेसामानाधिकरण्यमवेशाद्विनिगमनाविरहेत्कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतासमसंख्याः
कारणताःमीमांसकमतेदमवेशाजतोन्मूलरतिस्त्वपितुंमणालीपदे। नचपर्वतोपध्ममव्यापकोवहिरितिपरा
मर्शस्यैवहेतुत्वमेवेपतोसामानाधिकरण्यविषयत्वामवेशेनलाघवादिनिवाचं। तादृशज्ञानस्यहेतुताया
मणिकारेतोवनिर्णयणीयत्वान्। एतावतावद्विस्मयभाववदितिज्ञानस्यहेतुसमानाधिकरण्यभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वोपलक्षितभावस्यतन्महानेपिनकारणत्वमित्याहविशेष्येति। विशिष्टनिरूपितविषयितेति।
विशेषणवच्छिन्नतत्तद्विषयनिरूपकताकविषयितेत्यर्थः॥ ननुवद्विस्मयमितिज्ञानेपिअनवच्छेदकत्वविशिष्ट

राम
१८६

वदित्वस्य विषयता सत्त्वाकारणतापत्तिरित्यत आह यत्संबंधेनेति तादृशेति। काश्चातावच्छेदकतापत्त्यधिकार
विशिष्टनिरूपितविषयितासंबंध एव कारणतावच्छेदकतावच्छेदकतया भवः। संबंधैः सफलैस्तस्य। तथा वियोति।
कारणतावच्छेदककोटिशिविवृद्धतरविषयितादिभिरिव व्यास्य भावयति व्यभिचारकमित्यादीनां व्यास्येशे। प्रामा
ण्यप्रकाराणां धर्माभाववति धर्ममकारकमित्यादीनां वपस्य धर्मतोः। प्रामाण्यग्रहणामभावैः सह विनिगमना
विरहीर्षिनाथः। प्रामासकमते व्यास्येशेः प्रामाण्यग्रहणानां व्याप्तिज्ञानहेतुतापामेव वपस्य धर्मतोः। प्रामाण्य
ग्रहणानां पक्षधर्मताज्ञानहेतुतापामेव निवेशात्। न च तन्मते व्यास्येशेः प्रामाण्यग्रहणानां पक्षधर्मताज्ञा
नहेतुतापामेव निवेशात् पक्षधर्मताज्ञानहेतुतापामेव निवेशात्। प्रामाण्यग्रहणानां व्याप्तिज्ञानहेतुतापामेव निवेशात्। विनिगमना
विरहः शोकः। पतः केवलसामानाधिकरण्यसंबंधेनाप्रामाण्यग्रहणानां निवेशेऽपि तु मशकः। तथा सति न
यमपरा मर्शे प्रामाण्यग्रहणसंज्ञेतदविषयवृत्तौ पपरा मर्शेऽपि अनुमितिर्न स्यात् किंतु विशेष्यत्वसामानाधि

गमात्राप्रतिरेतिवाच्यं। तथा सति तादृशप्रामाण्यज्ञानशून्यतादशायां विशिष्टपरामर्शोदनुमिसुसादमसं
गात्। मैवं। तादृशप्रामाण्यग्रभावे हेतुमत्तात्तानेन विशेषणतया निवेश्यः किंतु हेतुप्रकर्षतायामेव हीनवद्वि
व्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतन्निरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावल्लेखकीभूतवद्विव्याप्यत्वावच्छिन्न
प्रकारतावच्छिन्नप्रकारताप्रपप्रकारतावल्लेखकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतासंबंधावच्छिन्नतानभावोहे
तुप्रकारतापरमेव विशेषणतया निवेश्यते रतिधर्मवानुपर्वतरतितानकाले तादृशप्रामाण्यग्रहसंख्येऽनुमि
त्युपपत्तिः। तादृशहेतुप्रकारतायां व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वाभावादिति। अथैवं पुरुषांतरस्य तादृशप्र
माण्यज्ञानदशायां तद्विव्याप्यधर्मवानुपर्वतरतिपरामर्शोदनुमित्युदयापत्तिः तादृशपरमशीयहेतुप्रका
रतायां पुरुषांतरायां प्रमाण्यग्रहसंख्येवोक्तसंबंधेन सत्तादिति चेन्न। तादृशप्रकारतासंबन्धसमानाधिकाराखवि
शेष्यताननिरूपितत्वेन संप्रसंगे वच्छिन्नाभावस्यैवोक्तत्वात्तानांतरविशेष्यता तादृशप्रामाण्यग्रहसंख्येऽनुमि

गौप्य
५८

७०

मवान्वर्तनरित्तानादनुमितिनिर्वाहपक्षविशेष्यत्वनिवेशः। ज्ञानमेदेषिविषयतैकोनपक्षधर्मज्ञानस्य
पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारभावज्ञानत्वेनहेतुत्वं। प्रकरतावच्छेदसामानाधिकर
णयतथाविधवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकरतात्वाधिकरणत्वोभयसंबंधावच्छिन्नज्ञानभाववच्छेदस्यनिरूपक
त्वोभयसंबंधेनबोधं। प्रकरतात्वाधिकरणत्वं चत्वावच्छिन्नप्रकरतानिरूपितविशेष्यत्वस्याप्यप्रकरतावच्छे
दकधर्मोवच्छिन्नप्रकरतानिरूपकत्वोभयसंबंधेनेति। प्रयोजनं स्फुटं। अथाप्रामाण्यप्रसङ्गभावविशिष्टवि
शिष्टपरमर्शहेतुतामतेविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरुद्धजिह्वाकानुमितौतज्जिह्वाकामात्रप्र
हाभावानोपपद्येवहेतुतेतिनानाविधामात्रप्रहाभावानामेकत्रनिवेशप्रयुक्तमन्त्रगोस्वंनास्तीति
न। अप्रामाण्यप्रसङ्गभावहेतुत्वेप्रथमपरमर्शोप्रामाण्यप्रसङ्गसत्त्वेनरविषयहितीपकाप्रमर्शोदिष्टानुमित
नुदपापजेरिति। अस्माकमिति। अथानियमपक्षवत्त्वेनेवैवेनावधारयामरतिचेदिदं। आपकसामानाधि

ताम०
१०८

करणावगाहिपरम श्रीदेवानुमितिरिति निपममतेवत्यभाववदृतिमसर्वतज्ञावच्छिन्नपक्षकवराधु
मितिसामग्रीणामनेतां नोभिविषयकप्रसङ्गादिकं प्रतिप्रतिबंधकताधिक्यं। अस्मान्ते त्वस्यभाववदृ
तिमान्यस्यतेतादृशानुमितिसामग्रीस्तत्रावश्यकतयातत्प्रतिबंधकतयैवोपपत्तेस्तत्रासां प्रतिबंधकत्वा
कल्पनात्। अथवत्यनुमितिसामग्रीः पर्वतोत्थवत्यभावतानितिवाधाभावतुटितत्वात्तादृशवाधकालेतथा
विधनुतानुमितिसामग्रीकालेभिन्नविषयकप्रसङ्गकारणपतादृशसामग्रीः प्रतिबंधकत्वमावश्यकमितिचे
त्संमं। रं दृशपुत्राशुद्धतत्वावच्छिन्नविधेयकतादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्रीः एष
कप्रतिबंधकत्वंसाधितंएवमपितादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नपक्षकवह्निमसर्वतृतिवृत्ताद्यवच्छिन्नविधे
यकानुमितिसामग्रीणांमन्मतेप्रतिबंधकत्वकल्पनप्रयुक्तज्ञाद्येवदृक्तादृशानुमितेः पर्वतोनिर्वह्निरेत्यादि
वाधनिर्णयप्रतिवध्यतयातत्सामग्रीकालेवाधाभावतुटितपर्वतत्वावच्छिन्नवह्निमानितिसिद्धभावस्यनिवे

मटीपूरा
१८८

म

तावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्र्या आवश्यकतात्। अथ पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्या पर्वतो वह्नि
मानितिसिद्धाभावस्य निवेश्यताया दृशसिद्धिकालेन याविधेयानुमितिसामग्र्या की लेभिन्नविषयक
प्रसक्तवाराण्यपतादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकमिति चेन्न। एवमपि पर्वतविशेष्यत्वावह्नि
मताज्ज्ञायात्वावच्छिन्नस्य भ्रमत्वे पक्षतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदककोटौ तापत्राणिके निविष्टतादृशा
नुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमपक्वलाघवं दुर्वारं। तादृशानुमितिसामग्र्या काले पर्वतो वह्निमानि
तिसिद्धौ भ्रमत्वग्रहणावश्यकतयाः प्रामाण्यतानाभावविशिष्टसिद्धाभाववृत्तिरसामग्र्या आवश्यकतात्
। एवं साध्याभाववद्वह्नित्वरूपव्याप्तिज्ञानादौ नानुमितिरित्यपि नियमः। तथा सति यमव्यापकवह्नि
मानाधिकाराद्धमवतपसकचैरानुमितिसामग्र्याः भिन्नविषयकमस्य सादिकं प्रति प्रतिबंधकत्वकल्प
नेन तावत्तु वात एवं साध्याभावव्यापकी भूतभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि अनुमिति हेतुत्वं समं

१८

मुपेयं तथा सप्तुक्तीत्यालाहवसेभवात्प्रतिरेकव्यमितानस्य लाघवो न रेणावर्थापजिहेतुत्वं ही धिजिका
एवर्गापिष्पंतीति तोध्यं। ईदृशालाहववसारेण साध्याभाववदवृत्तिरूपव्यमितानादेरनिपमेन हेतुत्वमनि
मतं अनुगमस्तुनाभिप्रेतरया शयेन दूषपति एवमिति। साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्यमिचारग्रहं प्रतिव्यापकता
स्तानस्य विरोधित्वेपि स्वरूपसंबंधरूपतत्प्रतिबंधकता वच्छेदकता पत्रविद्युषपिते नानुगमेदूषपतिसाध्यंति
। येतु व्याप्तिप्रकारनापाः स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबंधकता वच्छेदकप्रकारता ते नानुगमादुक्तमते दर्शयति पति
जि। धर्मोत्तरं ह्यन्यादि स्वयं परमजं दूषपतिवस्तुतस्त्विति। तेषां मीमांसकानां॥ कथमित्यनेनोक्तरीत्या विशिष्टप
रामर्शत्वेनेकापगतं सम्पत्तिरिति स्मृतिः। इमादीपादिनास्तान्द्रूपस्य ते विशिष्टतानकल्पनापाः फलमृशगौरव्य
स्तत्वेन तद्विशेषत्वपरिग्रहः। तथा च आपमते केवलान्वयनुमा नोच्छेदरूपव्यासाध्याभाववदवृत्तिरूपव्य
श्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुरिति भावः। परित्वव्यपकतास्तानपस्य धर्मज्ञानं च कारणं ननु

ग टी पर
१२०

२७

केवलानुपपन्नानामागतिमौमोसकमतेतदपि नैपायिकामौनाकेवला नुपपन्नानसमर्प्यनकशततयापक
सामानाधिकरणपरूपव्यास्यचगाहिविशिष्टपरमर्शएवहेतुः। अस्याप्युत्पत्तिवस्थापिजतपासर्वत्रापिनिरूप्य
निरूपकभावापत्रविषयत्वात्तमेवकारणतावच्छेदकत्वेकारणतावच्छेदकानामसमनैपत्यमेवकारणतावच्छे
दकमिति विशिष्टपरमर्शतावच्छिन्नकारणताएकैवेति सूचितं। अधिकमितिपरिविशिष्टपरमर्शहेतुतामतेव्यास्यं
शेषस्यधर्मतांशेच निश्चयत्वमितितपाविनिगमनाविरहाकारणतावाह्यंमौमोसकमतेव्यासितानेहेतुताया
मेवव्यास्यंशेनिश्चयत्वंपक्षधर्मतातानहेतुतायमेवतद्वैशेषिण्यपत्यमितिनविनिगमनाविरहः तद्व्यासिवि
शिष्टवैशिष्ट्याभावात्तत्वेनन्यायमतेकारणताव्यास्यंशेनिश्चयत्वमेवनेकेतुपक्षधर्मतांशेवनिश्चयत्वनि
तिमहात्वात्तत्वांशेवतानद्वयहेतुतामतेकमेवद्विव्याप्यरतितानदशायांवह्निव्याप्यतावच्छिन्नाभावानुपपन्नं
अपवर्ततरतितानादनुमेतिरूपययतेतस्यधर्मतावच्छिन्नाभावानवगाहितपापक्षधर्मतानिर्णयत्वात्। एवंचव

तम०
१२६

२९

द्विधाप्यत्रावच्छिन्नाभावमकरकास्यवरूपनिर्गोमस्यपक्षधर्मतातानेनिवेशसंभवाद् द्विधाप्याभाववा
नवद्विधाप्यधमवावेतिसंशयानुमिमापजिरतः स्वनिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकी
भूतवद्विधाप्यतावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकताननिरूपितत्वोभयसंबन्धेनपर्वजलावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्र
कारतावत्स्यत्वस्यैवहेतुमकारतायां निवेशतयादर्शितनिर्णयसंशययोः संग्रहसंग्रहौ वाच्यौतथावसाध्यतावच्छे
दकभेदेनानंतासुकारणतासुतातवेनव्याप्तिविषयत्वमवच्छेदकवाच्यमिति। यनुद्धमोवद्विधाप्य इतिव्याप्ति
तानस्यधर्मसंनिगकवद्विधेयकानुमितितमेवजस्यतावच्छेदकंनतत्रपक्षविषयताप्रवेश्यतेप्रयोजनाभावा
त्एवंधर्मवान्पर्वतश्रुतिपक्षधर्मतातानस्यधर्मसंनिगकपर्वतविशेष्यकानुमितितमेवजस्यतावच्छेदकंनतत्र
साध्यविषयतानिवेश्यतेप्रयोजनाभावात्। अथसाध्यतावच्छेदकवृत्तिनिर्णयनिर्वृत्तान्तरेधेनसाध्यविष
यतानिवेशावश्यकः श्रमथाधसोत्तद्व्याप्यरतितानसस्येपर्वतोत्तद्व्याप्यधमवावेतिसंशयानुमिमापते

गरीपण रिति चेन्न। स्वनिरूपितप्रतियोगिता संसर्गवेच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततत्ताध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
 १८२ प्यतावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकत्वादनिरूपितसोभयसंबंधेन पूर्वतत्तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतावद
 २१ यत्कूरस्यैवधर्मतावच्छिन्नप्रकारतायां निवेश्यतात्कर्मोचरमामध्यवेतो वह्न्याप्यधर्मवानित्यादिस्तान्दे
 यादुसनुमितिरेषैवाधर्मोचरमामध्यवेतो वह्न्याप्यधर्मवानवेतितानादनुमित्यनुसादस्य व्यापसत्तेरव
 पक्षधर्मतानिर्णीयताभावेनास्मन्मतेषोऽत्रातपक्षसाध्यविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावश्च बाधाभावा
 दिनिपम्य एवाएवमेकैक्यापितानस्य एकैकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकभावादिनिप
 म्य एव। एवमेकैक्यापितानस्य एकैकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिवेशेकैकमात्रकारणत्वाक्य
 नमितिसहस्रसाध्यतावच्छेदकभेदेन सहस्रकार्यकारणभावाः एवं पक्षधर्मतातानस्यापि एकैकपक्षतावच्छे
 दकावच्छिन्नविषयतां प्रवेशेकैकमात्रकारणताकस्य नमितिसहस्रपक्षतावच्छेदकभेदेन सहस्रकारणता रति

राम०

१८१

अस्मभ्यते हि सहस्रं कार्पकाराभावाः नैपापिकानां तु तत्र ते सहस्रं गृणीता सहस्रं तन्मजे साधता पक्षता वच्छे
दकावच्छिन्नयोरेकत्र निवेशेन पर्वतत्वमहानसंख्यदिरूपसहस्रपक्षता वच्छेदकं निवेश्य बह्वितारुव्यतादि
रूपसहस्रसाधता वच्छेदकभेदेन कारणात्तानां कल्पनीयत्वात् । पक्षधर्मता तानकारणत्वे साधता वच्छे
दकतुवितनिर्णीयत्वनिवेशानुरोधेन कार्पता वच्छेदककोटौ साध्यविषयतानिवेशपक्षेऽपि पक्षता वच्छेदक
भेदेनानेत हेतुमता ताननकारणात्ताप्याप्तिविषयतानिवेशेन तस्य लेवच्छेदकगौरवं । पक्षविषयता पाहे
तु विषयताप्याप्तिवृत्तकतत्तत्तदर्थविषयवारतरविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेणा
न तस्य लेकारणात्ताधिक्यं अस्माकं तु व्याप्तिता न स्पष्टं तत्र हेतुतया तद्वृत्तकपदार्थविषयताभिस्तद्विरहासंभवा
दिति लक्ष्यं । ननु तानहृत्तेनुतामते व्याप्तिता न स्पष्टधर्मता तानस्य कार्पता वच्छेदककोटौ तानद्रूपवैशिष्ट्य
स्य निवेशतया व्याप्तिता न पक्षधर्मता तानयोः साधता वच्छेदकपक्षता वच्छेदकभेदेनैकारणात्ताभेदतामपि

मटी ११

१८२

२४

तिरेत्रा समात्रवैशिष्ट्यनिवेशो नैवोपपत्तेर्न ह्यवैशिष्ट्यस्य कृप्यप्रवेशात् एवंचकार्यतावच्छेदक सामानाधि
करात्तमात्रं परस्परपेक्षायां तेन न तु व्याप्यव्यपकभावोपि येन व्याप्तितानादित्तमावच्छेदककोपैपक्षध
र्मतातानादिवैशिष्ट्यनिवेशः स्यादिति। अथैवं तान्द्रूपहेतुतामतेऽहमोवद्विष्यप्य आलोकवाच्यं तदतिस्तान
द्रूपसत्त्वपर्वतोवत्यभावानिति वाधाववत्सर्वतो वद्विमानिमनुमिपापत्तिः। तादृशव्याप्तितानस्पतादृशप
क्षधर्मतातानस्पत्तादृशवाधाभावसहकारित्वादिति चेत्रातस्त्रिंशकव्याप्तितावत्त्रिंशकपक्षधर्मतातानयोरेक
त्रनिवेशैव वाधाभाववृत्तितसामग्राः फलव्याप्यतोपगमेनैकत्रिंशकव्याप्तितानान्यत्रिंशकपक्षधर्मतातान
वृत्तितसामग्राः क्वपि फलोत्पत्तिप्रयोजकव्याप्तिताभावादिति तदसत्। तान्द्रूपहेतुतामतेऽहमोवद्विष्यप्य आलो
कवाच्यं तदतिस्तान्द्रूपसत्त्वपर्वतोवत्यभावानिति वाधाववत्सर्वतो वद्विमानिमनुमिपापत्तिः। तादृशव्याप्तितानस्पतादृशप
क्षधर्मतातानस्पत्तादृशवाधाभावसहकारित्वादिति चेत्रातस्त्रिंशकव्याप्तितावत्त्रिंशकपक्षधर्मतातानयोरेक

राम०

१८२

१८३

धवाता अपाधसोवह्न्याप्यः धूमवानपर्वतरसादिनिर्गणानामनुमितौ न खतंत्रकारणातोपेपते पेनगौरवं स्या
त्किं तु धूमोनवह्न्याप्यः स्यादित्यापन्नौ धूमोवह्न्याप्यरतिनिर्गणस्य बाधाभावमुद्रापाव्याप्तिविशिष्टबोधा
दौ च विशेषागतावच्छेदकप्रकारकनिर्गणमृदयाहेतुतासर्ववार्तिसिद्धेवतत्रापत्तिवारिकमनिवेशपाव्यवहि
तोत्तरवसंसर्गागतादृशनिर्गणमाम्नस्यैव जन्मतावच्छेदकत्वमुपेपते। नुमितिश्च तादृशजन्मतावच्छेदकत्वमे
वेति नस्तत्रेकारणात्तापत्तिः। एवं धूमवानपर्वतरतिनिर्गणस्य पर्वतोनिर्धूमः स्यादित्यापन्नौ धूमविशिष्टपर्व
तवैशिष्ट्यबोधादौवकारणत्वेन निर्वाहरति इदं स्तुविशेषः यद्धूमो वह्न्याप्यो धूमवानपर्वतरसादपः पत्येकं सं
तः आपत्त्यादिकमुत्पादयति अनुमितिं पुनः संभवेत्सामग्रीत्याभावादिति चेत्तर्हि विशिष्टपरामर्शस्यापि स्तुत
कारणतपैव निर्वाहयितुं शक्यतया लानुवागौरवाभावेन नानुपादयति लोकादो नियुक्तिः। वस्तुतस्तु धूमोव
ह्न्याप्य आलोक्य सर्वतरसादि ताननुपकालेभिन्नविषयकमसोपपन्नपेक्षमतावच्छिन्नविशेषकक्यामि

गतीपर

१८३

२५

तानधर्मव्यवच्छिन्नविशेषकपञ्चधर्मतातानत्वाभ्यामेव व्याप्तिता न हेतुमजातानयोः सामग्रीप्रतिबंधक
तायां निवेशेन न भवेत्तौ गौरेव न्यायमते तु ह्यमादिपरा मर्शना मुक्तानुगमरूपेणैव निवेशसंभवाच्चलितं भे
देन सामग्रीप्रतिबंधकतेति। अथ सौयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारता क
त्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन व्याप्तिता न विशिष्टपञ्चधर्मतास्मन्त्वेन दर्शिततानयोः सामग्रीमध्ये
निवेशादेकलिंगव्याप्तितापेनाभ्युक्तिगदितुमजातानरूपदशाया मुक्तप्रत्यक्षोपपत्तेस्तन्मतेऽपि न लिंगभेदे
नानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकता सिद्धेति चेन्नै। स्त्रीपपञ्चविशेषतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष
ता कत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन तानविशिष्टतानत्वेन दर्शिततानयोः सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेश
संभवेन विनिगमनविरहस्य दुर्वारत्वात्। एवं परामर्शविशिष्टानुमितानामुक्तरीत्या सिद्ध्युभेजकत्वेन न्यायमते ता
त्त्विकव्याप्तिता न पञ्चधर्मता तानयोरेकविशिष्टपरास्मानुमित्या विशेषणत्वेमीमांसाकमते गौरवात्। न च मीमांस

राम०

१८३

ज्ञानमस्य तच्छिन्नविशेषकपक्षधर्मतातानतायामेकव्याप्तिस्तानहेतुमज्ञास्तभयोः सामग्रीप्रतिबंधकता
कमतेसिद्धिप्रतिबंधकतैवनकल्पते रजिकिं गौरवमिति वाच्यपक्षताकारणावस्थावस्थापिज्ञताज्ञाएवं
मेघद्विवाप्योऽस वात्यर्वतरतिमीमांसकमतसिद्धनुमितिसामग्रीकालेवद्विवाप्याभाववात्यर्वतरति मत्पक्षा
दिवाणाप्रतेनपर्वतविशेष्यकत्वानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वसीकार्यं न्यापयतेतुतादससामग्रीदृशापां
विशिष्टपक्षमर्शस्यावश्यकतपाबाधमुद्रपैवतादृशप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात्नतकल्पनमिति लाववं दृष्टममर्शज्ञा
यतामिसायाकारकेच्छानामुजैजकानुगोधेनसामग्रीप्रतिबंधकताभेदमिहेः॥ अथन्यापयतेमत्पक्षानुमितिसादीनोपो
गमयेनदेव्यक्तिकल्पनाधिकोतद्यक्तिनिर्वाहककार्पकाराभावनंसंरुच्यभेदेतुममक्षत्वानुमितिवादिसंक्रमि
मेवसामग्रीप्रतिबंधकतावीजं गुणगतजातिमनंगी कुर्वतोमीमांसकानां प्रत्यक्षत्वादेर्जातिवाधावासां कर्पसा
होद्यतयानुमिमुपादकालेमत्पक्षायुसादेक्षमभावात्सामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनं कापिनास्तीतिचेनावस्थाघ

गटी-प

१८६

२६

नुमिताबुदासीनपरार्थविषयतायाश्चुभविहृतपासामयोप्रतिबंधकत्वसर्वमतएवावश्यकतादित्या
पनपएवसम्पक्। अत्रेदमात्रेचनीपंअस्तुपरार्थगौरवंमीमांसकानां तथापि भिन्नविषयकप्रसङ्गादिकंम
तिह्रमवत्सर्वतत्तावच्छिन्नपक्षकवह्न्याप्यह्रमसमानाधिकरणात् लोकतावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसाम
ग्रीणामनंतानां प्रतिबंधकत्वाकल्पनेनलाघवम्। तद्दृशसामग्रीकालेह्रमत्तावच्छिन्नविशेष्यकव्यासितान
ह्रमत्तावच्छिन्नप्रकाशपरतत्तानादिरूपह्रमलिंगकपर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितिसामग्राः आवश्यक्ता
तत्प्रतिबंधकतपैवोपपत्तेः न्यायमतेतुपर्वतपक्षकवह्न्यायनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शवृत्तिसामग्राश्च
नैयमातादृशप्रतिबंधकत्वनमावृशसिद्धिकालेदर्शितानुमितिसामग्रीसत्त्वेभिन्नविषयकप्रत्यक्षवारणापता
दृशानुमितिसामग्रीणां एकप्रतिबंधकत्वाभावरणामप्यात्रणकपितिचेन्नसिद्धेरेवतत्रतोविरोधितान
। अथैवमपिपर्वतेबाधकालेतादृशसामग्रीसत्त्वेभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्राप्तयाविधा नुमितिसामग्रीणां रम०

५५ १८४

तिबंधकत्वांतरप्राभाकराणामावश्यकमितिचेतस्वमिपितादृशवाधिमितिबध्नीभूतवाहेमसर्वंनहति
वह्न्याप्यधमसमानाधिकाराणालोकत्वावच्छिन्नसाध्यकमवसर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्रीमिति
बंधकत्वाकल्पनत्वात्तत्वेतेषांदुर्वारंतादृशानुमितिसामग्रीकालेपर्वतोनिर्वहिरितेतादृशवाधबुद्धभाववृत्ति
तापःपर्वतपक्षकवत्तानुमितिसामग्रीआवश्यकत्वात्।अथपर्वतोवह्न्यामितिमससशाब्दबोधादीनांत
याविधानुमितिसामग्र्यप्रतिबध्यतयोपदर्शितविशिष्टधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसामग्रीणामेवतह्निरे
धित्वेवाच्यंएवंचतत्रैवविषयमनिवेश्यभिन्नविषयकानुमितिसम्यक्तानत्वमेवतत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेप
तेरतिततएवचतत्रैवविषयमनिवेश्यभिन्नविषयकानुमितिसम्यक्तानत्वमेवतत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेपते
इतितकल्पनाधिकानचवह्निमससंज्ञापतातुदमत्संज्ञापतामित्यादीत्यानांविशिष्टोभेजकत्वात्तुधेस
विषयभेदेनमतिबंधकत्वमावश्यकमितिवाच्यं।यतःस्वविषयत्वस्यनिकृतिवृत्तित्वसामानाधिकार्येनच

गठपरा

१२५

॥ १ ॥

यसंवेधेनसामान्यतरच्छाविशिष्टमवस्थितवर्कपतावच्छेदककोटोनिवेशेनेच्छाधीनतानेवभित्तिवारणसं
भवादिरिच्छायाउनेनकलमेवकृपिनास्तिएवसंतिवर्हि व्याभाव वासर्वतरसादिप्रसक्तदोषवतादिप्रसक्तवसा
घनुभित्तिसामग्रीप्रतिबंधकत्वप्रयुक्तंनमीमांसकानांगौरवं। द्वादिप्रसक्तस्यलीपप्रतिबंधकतपैवोपप
त्तेः तन्मतेपिस्वतंत्रप्रतिबंधकत्वप्रयुक्तंनमीमांसकानांगौरवं। द्वादिप्रसक्तस्यलीपप्रतिबंधकतपैवोपपत्तेः
तन्मतेपिस्वतंत्रप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। तथापिमथमोदशितलाघवंमापमतेपिनिष्पाधमेवेति। नतोपादर्श
तोभयसंवेधेनेच्छाविशिष्टमवस्थितवर्कपतावच्छेदकत्वेच्छाकालेविरोधिसामान्यस्येतदवच्छिन्नापत्तिः
तत्रसामान्यतरच्छातेननप्रतिबंधकत्वंसंभवतिवृत्प्रसक्तंजापतामितीच्छाकालेपरप्रसक्तसामान्यमांसमाताह
शोभयसंवेधेनेच्छाविशिष्टमपरचीसुषानुसादप्रसंगादितिवाच्यं। तादृशसंवेधेनेच्छाविशिष्टमवस्थितवर्क
वंप्रतिवृत्प्रसक्तंजापतामिसारीच्छातेविशिष्टंमतिबंधकत्वकल्पनेनैवदर्शितापत्तिवारणसंभवादितिचे

राम०

१३५

न। अस्वेतादृशसोपदर्शितानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यपरोक्षः। तथापि तादृशसामग्र्याः प्रतिबंध
तावच्छेदकगौरवदुर्वारमेव तथा हि अस्मन्मते तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधतावच्छेदकं पर्यंतविशेष्यकवद्विभक्त
रकानुमित्यन्यज्ञानत्वमात्रं। अतएव सत्त्वादेस्तत्प्रतिबंधतावच्छेदकत्वे सति विरहात्प्रवृत्तते तु तत्प्रमसादि
साधारणं गवद्विभक्तवत्तद्विभक्त्याप्यधमसमानाधिक्यरणा लोकावच्छिन्नप्रकारतानि रूपितधमवत्पर्यंतत्वा
वच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यताशास्त्रानुमित्यन्यज्ञानत्वादिकमेव। केवलानुमित्यन्यज्ञानतयात्वे स
मानविशेष्यकशाब्दबोधोद्भवभिन्नाप्रसंगात्। एवं चात्यन्तवद्विभक्तिसामग्रीप्रतिबंधकतापामेकज्ञानवि
शिष्टपरिज्ञाननिवेशप्रयुक्तमुपदर्शितगौरवमीमांसकमतो न्यायमते तु तत्स्थलीयतादृशानुमितिसामग्रीनिप
तोपदर्शितानां तत्सामग्रीणां प्रतिबंधतावच्छेदकगौरवमिति नो मांसकमतमेव। मणीपमिसत्वं पदत्रयैः। तत्र स
प्रमाणाकत्वे। पुनरंतरंगोरवत्प्रत्यक्षमुत्तमं। मन्त्रेति ह्यसिद्धिभ्यो ज्ञानज्ञानाभ्यां। अरोषत्वात् प्रतिबंधकता

गरी.
१५६

२५

नविषयतात्तादृशगौरवज्ञानसमाप्रतिबंधकतादिति पावतागाः अनुकूलतर्कः अनुमितिश्चेद्विशिष्टपराम
र्शविचारे ज्ञानतज्जमासादिमाकारकः। धर्म्यतां प्रकृते विशिष्टपरामर्श एवात्र तच्चक्षुः संयोगवन्नि
मजनयित्वापि च स एवावच्छिन्नस्य चाक्षुषतावच्छिन्नजनकताच्च सः संयोगो व्याप्तिरतो पदपावच्छिन्न
मिति। एवं च स एवाक्षुषव्यक्तेर्निवेशे तद्वैतननुगततायापातापत्तिरतो नुगमापमदूपावच्छिन्नदूपाप
दूर्मावच्छिन्नजन्मतावच्छेदेकीभूतपदूर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकपदूर्मवत्वं निर्गलितलसंगतेन हस्ति
पकस्मरणात्मादापनातिव्याप्तिरेतादृशार्थत्वाभापरीक्षितावेवकारः तथैव निपततस्य व्यापारत्वनिर्वाह
कृत्वापपत्तेः। रूपादिकाक्षुषेपिसंयोग एव व्यापारः। आवागमस्य संसमवायस्यानुस्यूतात्रोपः। तस्यै
वेति ज्ञायाचवाक्षुषतावच्छिन्नजन्मे चक्षुः संयोगत्वावच्छिन्नवक्षुषतावच्छिन्नव्यापारविवरणार्थं
यः। किंपाटीति किंपा संयोगजन्मतावच्छेदके योर्वैजायकोः सत्त्वैपि उपलंभाभावादिति भावः। अतः संयोग एव ०

गत्वा तज्ज्ञानादिकमननुगतं। अतस्तत्तु मस श्वाजनकसंयोगादिसाधारणं। चंदनादेस्तादात्म्यसंबंधे
 न प्रकारतया भावस्यानावश्यकतां धनपत्राहसिध्यतुवेति। प्रसक्तस्यैवेति। तद्विशिष्टबुद्धित्वस्य ज्ञानावच्छेदक
 त्वेस्मत्तौ व्यभिचारः स्मत्समत्वनिवेशो गौरवमिति भावः। विशेषणज्ञानादेस्तादिपक्षे च सं। कार्यतावच्छेदकमेवेन
 कार्यकारणभावभेदेऽपि पनीतभावेन प्रसक्तस्यावश्यकतामाह रूपतदिति। स्वरूपतस्तज्ज्ञानपर्यतापेक्षा प्रदर्श्यते
 पनीतभावेन प्रसक्तस्य तद्विरेकमाशङ्कतेत्यर्थेति। तद्व्यविषयकोपस्थितेरित्यर्थः। यत्र तदितरविशेष्यतानिरूपि
 तप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्यर्थः। विशेष्यमेवेन प्रकाराभावाद्भूतविशेष्यबुद्धिसंयुतादिति तत्र।
 चतुष्टोपतादिसामान्यत्वं न विलक्षणं चतुष्टोपतादिति ज्ञानेऽभ्युपगम्येति चतुष्टोपतादिविशेषणमवगाहमा
 ने विशेष्यभेदेऽपि हितादिप्रकारनाया अभिन्नतया चतुष्टोपतादिविशेष्यतानिरूपितत्वे। न तज्ज्ञानस्य चतुष्टो
 दावितादिज्ञानोत्तरजनकत्वप्रसंग इति पारः। तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयकोपस्थितेरि

ग.टी-
१८७

२५

तिवाविशेष्यतेरेनप्रकारताभेदादुभयविशेष्यकबुद्धिसंग्रहात् नचैवंमात्रपर्यवर्त्य। विशेष्यभेदनप्रकारता
भेदादेवोभयविशेष्यकत्वनसंग्रहादितिवाच्यं। पटौधटौचटपटौह्यवितितानयोर्वैलक्षण्यपनिर्वाहार्थं। सामस्यते
उभयविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्टैकप्रकारताया आवश्यकत्वात्तदुक्तानो नरेतादशविशिष्टबुद्धिनिर्वा
हापप हवे रं लेनवेमरिधिमिविशेषणकसंदेहेसमुच्चयवैलक्षण्यार्थं। कोटिद्वयविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारता
भुपगमेनतस्यसंदेहांतरादितनकत्वनिर्वाहार्थं। चतुर्दशान्तरात्तावश्यकत्वादितिपाठांतरं। तथाचताविष्टविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारताभेदप्रतिपोगिप्रकारताविशेषणमात्रपर्यवर्त्येतिभावः। अनुभूयमानायेपस्त्व
स्थलेपीतः शंसरमादौ। व्याप्तिरूपविशेषणमाने। तौकिकसाधिकर्षस्यनोपयोगरमाशंसत दूरकचरमांश
माने तदुपयोगमाहे व्याप्तिप्रविष्टेति। अत्रमन्त्रे परमेतेनिर्भरद्विधितौ तदुपलार्थः। मापमतेवलुज्जरतिनिर्भर
रतिनसंगच्छतैरौधिति कृष्टिः। सामान्यलक्षणयानिराकारात् अतोमणिकारणांप्रमतावलं वयवसिद्धांतः

राम०

वस्तुतस्तदधिकं चतुर्ही तमदर्श कमिस्मा शयेनावतारपति एकैव हीति। एवं च वस्तुतस्तमस्य कस्यांतरत्वा संभवाद्या
चष्टे परमार्थतरति सार्वविभक्ति कस्तसिः परमार्थे निति पावरा अत्रैव हीति तौ सामान्यतरति हेतुः समुपपद्य
माह तेनेति। इति धितिकृता व्याप्ति तेन सामान्यतौ व्याप्ति तानमात्रमुक्तं एवं च तत्तस्यैपि व्याप्ति मत्वेन व्याप्ति मतां
नासत्वेन संगतिं शंकते न चेति। तत्र च धर्मत्वे शि च तन्मात्रवृत्तीति धर्मत्वमात्रवृत्तौ तर्चः। इत्यवधमत्तान्य
तरत्वादिकं पुरस्तत्तत्तदन सौपथ्यमवृत्तिवत्ताने धर्मत्वे तद्वत्तान संभावनया योपपत्तेसादि नियमभंग इत्याशं कृता
रणापपत्ते केव हीति तत्तस्य व्याप्ति नानात्परत्तमाहुत मत्तमाह केचित्। उपपद्यते तदनुशस्य वदु जीहि व शदि
मनुशपरीजस्य। तथा च प्रयोजनाभावात्तात्पर्ये कां व्यर्थमिति भावः। आ हेति व्याप्ति भेदमित्सारिः। एकैव हीति म्
तस्य भावहरणमेव वस्तुतस्तदधिकं ननु कस्यांतरत्वात्तवत्तवन्मिस्मा शयेन वा चष्टे वस्तुगमेति। इह म्भवे। एवं च मति
योगिता च च्छेदका ही नामैका कथनस्य सप्रयोजनत्वे च। आहुरिति अत्रैकसामानाधिकरण्यापस्य साध्यानुमितस्य

कै०
५६

८

प्रयोजकत्वेन च त्वरीयवद्विस्तारमात्राधिकारणावगाह्यपामर्शोऽज्ञावृत्तानादिनामहानसीपवस्तुमि सनुदपा
पत्तिरस्ति वीजं। यो यत्रेमादिनिपमसत्त्वे पर्वते वृद्धेः पुरानवगमा तत्रोपनीतभा नौनुपपत्तिरित्यत आह पस
वृत्तिरिति। सत्त्वे पर्वतोपचयुपनयोः सिद्धस्वेत्याशयेन सामान्यप्रमासत्तिपपत्तिरित्यत आह पसवृत्तिरिति
मेति। सामान्यप्रमासत्त्वे पर्वतोपचयुपनयोः सिद्धस्वेत्याशयेन सामान्यप्रमासत्तिपक्षमात्रं वेति न च पश्चि
यामितरभेदानुमितिः साध्या धरितव्याप्तिविषयकपामर्शसत्त्वे उपसर्गपासंभवद्वारेणैवेति वाच्यं। अभावत्वसा
मान्यनसरापातत्रैतरेभ्यो योगमात्रं। किंचिद्वर्गवृत्तिरविशेषकद्रव्यप्रकारकमसं प्रति दुर्दि य संयोगो
देतुरित्याशयेन कस्मान्नवद्विमानिमेतावत्पर्वते ही विता नुक्तं अथवा वद्विमानिमेतावत्पर्वते वसत्युक्तं। विजाती
यमिति। न च वैजात्योपगमेऽपि विधेयता लोकार्पा अथवा वद्विमान् पर्वतो वृत्तानि सन्तु मिते तं स हि मनुमिनोपी
स्तु अवसायापत्तेः तया च तदवच्छिन्नकारणतयैव प्रमाणांतरसंभवा किं वैजात्ये नेति वाच्यं। विधेयताया राम

आपसादिसाधारणतायाश्चमारण्यं त्वानिपाद्यत्वेन वैजायस्यारूपकत्वात् प्रत्यक्षतस्याप्राप्त्या कतयेति।
अथानुमितेः प्रत्यक्षतानुपगंतनमेतुमिति सामग्रीकाले तानसन्निकर्षादिबुद्धितसामग्रीकत्वात् प्रत्यक्षपञ्चिव
रणापममक्षं प्रत्यक्षमिति सामग्रीः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं अनुमितेः प्रत्यक्षत्वमप्ये अनुमितात्कमम
क्षस्यैवोपादेन तादृशप्रतिबंधकत्वं न कल्प्यत इति जायतुमिसेवे प्रमाणमिति चेत् । तत्रैवपि अनुमितित्वस्य च
सुषुप्तादि विरुद्धत्वमावश्यकं अनुमितितमग्रीकाले शेषे लौकिकसन्निकर्षादित्वात् साधारणतायाश्च
नावश्यकतया तस्य चास्तु यत्तादिव्याप्यतासंभवात् व्यापकतायाश्च सुदूरपरहतत्वात् । संकाशेन सामाना
धिकार्यस्याप्यसंभवात् एवं चानुमितिसामग्रीकाले चास्तुषु कारणपतत्रतस्याः प्रतिबंधकत्वमुभयवाहिते
हमेव । प्रत्यक्षतावच्छिन्नप्रतिज्ञाः प्रतिबंधकत्वं न कस्यापि विशेषप्रतिबंधकत्वमप्येवैवैतिभिः ।
उत्तमैरीमानुमितेश्चास्तुषुत्वाद्यसंभवेपि मानसतसंभवात् तस्यैव प्रत्यक्षत्वमावश्यकमिति शंका

गटीपा

१८६

६७

नुपदमेवनिर्कार्येतिवोध्यं। अंप्रसिद्धेति। साध्यातावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तादृशानुमितौ विरोधित्वा रिति
भावः। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकाधीति अनुमितेः प्रत्यक्षत्वा नुपगमे वहितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रम
सत्वं तादृशानुमितितंद्रयं कार्यतावच्छेदकमुपेयमिति गौरवं तस्याः प्रम सत्त्वा दृशप्रम सत्त्वमेकमेवेति ताव
वमिमर्थः। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वं तु न कार्यतावच्छेदकं सार साधारण्यमिति स्तत्त्वपस्यति याव
नेति। नापि तादृशानुभवत्वं अनुभवत्वं प्रम सत्त्वादन्यत्वात्। अथैश्वर्यान व्याहृजं विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिज्ञप्रम सत्त्वं कार्यतावच्छेदकं वा अंतत्रचलावगाहिशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिते सति स्मिति मित्रावमेव तथा तु
तथावेषापि तादृशैश्वर्यानो नंगी करे गोप्यपचैः मैवं। अनुमिति साधारण्यमिति विशेषात्मकजप्रम स
त्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुपेयमेतादृशविषयतामपेक्ष्य तावत्वारानवैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञप्रम
सत्त्वं तत्राभिचार इति वाच्यं। आत्मनिष्प्रमसासमाकाराण्यौ पगमेविषयमेवेन कारणात्तावदुत्पातप्रकारता रम

वृत्तसामानाधिकरणसंबन्धेनमिनिष्ठा यजममसत्तावच्छिन्नोः कार्यकारणभावस्योपेयतात् अत्र
नुमितिव्यावृत्तमसत्तामेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकतानज्यतावच्छेदकं अनुमितौ तादृशज्ञानहेतुता
तदनकल्पतेवदित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताः ब्रह्मो ब्रह्मिण्यनुमितेऽनवदित्वमकारकतानव
ह्मकाले आपत्तिः परमार्थस्यैवाभावात्परमार्थदशायां ब्रह्मत्वमकारकतानस्यावश्यकतादिसाशयेनाहपदि
हेति ननु जादृशपरमार्थविनापि स्वतंत्रे तरे भेदत्वमकारकतानदशायां साध्यावृत्तिरित्यतिरेकव्यपितानवशा
द्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिसुसमातादृशपरमार्थविरहो किंचित्कारणत्रविशेषणतावच्छेदकप्रकारकतान
पेक्षया च तद्हेतुतासिद्धिरित्यत आह सतत्रेति । सर्वत्रेति तत्र भेदत्वमकारकतानशून्यकालेपि केवलं विशेष्ये
विशेषणमिति न्युपेयैवानुमितिः । स्वतंत्रसाध्यातावच्छेदकप्रकारकतानस्य लेमसिद्धत्वारितिभावः । अनुमि
तिरूपे पतरमिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ व्याप्तिवृत्ताधिकरणं शेषविशिष्टसाध्यप्रतिपत्तिकविलस

कै. ग. टी. प.

२०७

६७

सासंबंधावगात्रियरामर्शनियमादितिभावः। अत्रमानसत्वावच्छिन्नप्रसन्नमिति सामायाः प्रतिबंधकत्वे
कल्पनलाघवानुरोधेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धिः। अथवहिसाध्यकपरामर्शजन्यानुमितौतुलादिमानस्यानु
भवविरुद्धतयातुलादिमानसेःनुमितिसामान्याविरोधित्वंमतद्वयसिद्धमेववत्सादिमानसेतुविरुद्धत्वमतेपिन
पथविरोधिर्त्वंभ्रविषयकत्वमनिवेश्यैवसामान्यतोमानसत्वावच्छिन्नमसेवप्रतिबंधकलोपामादिति
नलाघवमितिचेत्तुलमानसेतापतामिसाद्यैश्चायान्तेजकल्पानुरोधेनतत्रतुलमानसत्वादेवप्रतिवधतावच्छि
वकतयाविरुद्धत्वमतेरहिमानसत्वात्प्राप्यकृतेतिबंधकतायाःआवश्यकत्वेनगौरवात्। अथतथापिभि
त्रविषयकचाक्षुषसामग्रीवत्तुमितिसामान्यपरप्राप्यं बहिमानससामान्यभावाज्जनुमितेर्मानस
त्वसिद्धिः। तादृशचाक्षुषसामग्रीकालेकुतो नमानससामग्रीति त्वनशंभमानसंप्रतितादृशचाक्षुषसा
मस्याविरोधितातश्चमथाभिन्नविषयकचाक्षुषोपादकालेनुमित्यन्यथापत्तेः। नचनुमित्यमानसत्वस्यैव राम-

वतप्रतिबंधप्रतिबंधतावच्छेदककोटवनुमितिसमत्वस्याधिकस्यानिवेशे महागौरवात्। अनुमितिसममान
सत्त्वस्य तादृशमानप्रभावजन्यतावच्छेदकत्वे तद्वत्तादनुमितिसमाहृतात्वेऽनुमितिसमानसत्तावच्छिन्नो
पनिवाशापतद्वच्छिन्नप्रतिअनुमितिसामग्राः पृथग्विरोधितापात्ततावच्छेदकत्वापाताच्च। अत्रेहं
समाधानं तादृशानुमितेर्मीनसत्त्वं सौकर्यं। न चैवमुक्तरीत्यानुमितिसमत्वनिवेशे नानौ रवमिति वाच्यं। प
तः सर्वत्रानुमितिसमत्वादिमानसे पूर्वमुपक्रम्य कताभावेः सत्त्वात्ता नपदिभाने विषयाधिकानपेक्ष
णाच्च निषेधतो वत्सादितानभानमुपेयते तत्र च तानादितौ किक विषयता निरूपितवत्प्रातिविषयता
प्रातिमानसत्तावच्छिन्नप्रतितादृशविषयताप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टमिदं धिसामग्रीत्वे
नप्रतिबंधकताअभिन्नविषयकतास्यप्राप्तिसामग्रीदशापानुमितिसममानसप्रसंगः एतेन वत्सवमि
तिसामग्रीदशयां वद्विमानसत्त्वप्रकारकेच्छापाअसत्त्वैवद्विमानसवारतापसिद्धोत्तमतैवद्विमानसत्त्वम

गटी ११

२०१

६३

कारकेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीतेन बहिमानसत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वं वाच्यं। अ
नुमितेर्मानसत्वनपे तु अनुमितस्य बहिमानसत्वं बहिमानसत्वमात्रस्य न द्याते। नुमि विप्रकारके
च्छाधीनानुमितौ व्यभिचारादिति प्रमुक्तं। ज्ञानादिविषयतासन्निवेशपर्वतो बहिमानसत्वादिमान
सेविरोधिसामग्राः प्रतिबंधकस्यैवाकल्पनात्। अनुमितस्य त्वान्विशेषेऽप्यनुमितौ तत्त्वैर्लौकिके
नाभावेनैव व्यभिचाराभावात्। न च बहिमानसत्वावच्छिन्नं प्रतिबहिषयिता प्रकारके न संख्य
विरहविशिष्टविरोधिसामग्राः प्रतिबंधकत्वे लाधवंतत्र ज्ञानविषयिज्ञानिरूपितत्वमेव विशेषप्रयोजनाभा
वादिति वाच्यं। दृष्टलौकिकविषयितानिरूपितबहिषयिताप्राप्तिमानसंजायतामितीच्छाकारत्वे तादृ
शविषयिताप्राप्तिमानससामग्रसत्वे सप्तविरोधिसामग्रांबहिमं ज्ञानमीति ज्ञानसत्वात्तापम
तिवध्मतावच्छेदककोटौ ज्ञानादिलौकिकविषयितानि वैशेष्ये वदंति तेच्छापाउने ज्ञकत्वस्य वश्यकता

राम०

न। अत्र ज्ञानेन वद्रीयमिति विषयि तासंवेधावच्छिन्न बाधबुद्धिश्चाप्योक्तानां शेषादेर्भावात्संभवात्
नादिलौकिकविषयि ता निरूपितवद्वादि विषयि ता शस्यमानसप्रसिद्धे तदनुरोधेनावश्य कप्रतिवध्य म
तिबंधकभाव एवानुमित्यस्य निवेश्यमिति न शंका। तत्र तां शेषाद्भिन्ना संभवे विषयस्य भावभावे वा
धकाभावात्तानोपलौकिकविषयि ता निरूपितवद्वादि विषयि ता शालित्वरूपतादृशव्यवसायवि
षयि ताप्रकारके मानसेच्छा विरुद्धिश्च विशिष्टविरोधिसामग्रीप्रतिवध्यतव्येदका कांततपत्तानादि
लौकिकविषयि तामनिवेश्यमतिबंधकत्वांतरा कल्पनेषु यथा नैः। नववद्वि विषयि ता शालिमानसंजाप
तामितीच्छा काले विरोधिसामग्रीसंज्ञेता नयविषयकवद्वादि मानसप्रसिद्धाति । ता नदिलौकिके स्तेषु
पिता निरूपितवद्वादि विषयि ताप्रकारकमानसेच्छा विरुद्धे ता नदिमानसंभवादि निशंका। पत्रतादृश
च्छानां ज्ञानादिलौकिकविषयि ता निरूपितत्वावच्छिन्न वद्वादि विषयि ताप्रकारकेच्छा तेन नो ज्ञेयकसंज्ञा

गटीपा

२०२

६४

पत्नौ विक्रयविषयितानिरूपितवद्विविषयिताशालीच्छावृजितौ विक्रयविषयितानिरूपितवद्विविषयि
तावन्मानसंजापतामितीच्छायाश्चकाराणामविज्ञानेनैतलौकिकविषयितानिरूपिततावच्छिन्नप्र
कारितानिरूपितवद्विविषयितप्रकारतानिरूपितमानसविषयिशेषताकेच्छात्वेनतच्चवद्विविष
यकमानसंजापतामितीच्छासाधारणमिति तद्वादेवतत्रज्ञानादिभानसंभवइति। अथसुषमनेतरं
विनश्यदवस्थसत्रिकर्षाधीनं वद्विनिर्विकल्पकं तन्मूलकवत्प्राप्तनीतभानेज्ञानादिभानासंभवः
योग्यज्ञानाभावादिति चेन्नहिः। उपनीतभानमेवाप्रामाणिकं निर्विकल्पकस्यातीदृशत्वेऽप्युपनयकत्व
मुपेयते इति चेन्नहिः विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकतानादिसत्त्वेनतस्यतद्विधानोपायसंभवान्नौविक्रय
नभानइत्यतस्तंभवः। तच्चज्ञानादिविषयितानि वैश्यनप्रतिषेधप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावः। तदसुखे
तुनिर्दिष्टतावच्छेदकत्वमेववद्विमानंस्वीकार्येतत्प्रतिवध्यतावच्छेदककोटौवनिर्दिष्टतावच्छेदकत्वंनिवे

राम०

अथ यथापर्वतत्वावच्छिन्नेव हिमानसंज्ञापत्तिमितीच्छाधीनमानसेवमिचारतादृशेच्छासत्तेविरोधि
सामग्रीदृशायां पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकपर्वतत्वमकारकतानसात्वेनिर्दिष्टावच्छेदकमा
नसवरणापनिर्दिष्टावच्छेदककृपावस्यत्वापत्तिवंधकतायां तादृशेच्छाव्यावृत्तपैरुपेयवेच्छा
पाउजेजकत्वस्योपगत्यत्वात्तथाचनुमितेर्निर्दिष्टावच्छेदकसाभावेनवारतासंभवात्कानुमित्यनसमि
वेशमसंगः॥ अथविरोधिसामग्रीसत्त्वपर्वतविषयितानिरूपितवद्विविषयिताशालिमानसंज्ञापत्तिमिती
च्छासत्तेवद्वैः पर्वतस्यचविशकलिततानस्यले जानंशोकेकनेवद्विविषयतावमानसंज्ञासंभवतितादृशमा
नसस्यत्वापविरोधिसामग्रीप्रतिबंधकतायांतद्विच्छाव्यावृत्तपैरुपेयवेच्छापाउजेजकत्वस्योपगत्यत्वात्तथा
मय्यातदृशविरोधिसामग्रीसत्त्वपर्वतभासकतानाद्यसत्तेवद्विज्ञानमितिमानसापत्तेः। नापिज्ञानंशोव
द्विविशिष्टपर्वतवैशिष्ट्यावगाहिमानसांवहिमानपर्वतत्वतादृशविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिरूपकता

गटीपरा

१०३

८१

तानापिकेवलं विशेषे विशिष्यमिति रीमावहिमसर्वं तं जानामीति विशिष्टविशेषात्कं विषयांशो
विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितानादिप्रमत्तस्यानेगी कारता नापिकेवलपर्वतविशेषरावज्ञानमाह संता
दृशमानसस्य लीपविरोधिसामग्री प्रतिबंधकतापामपि दर्शिते दृष्टा पा अनुजैजकत्वात् अथवा विरो
धिसामग्री सत्वे तद्विच्छादित्वे व हि मासकत्वा नाय सत्वे पर्वतं जानामीति मानसप्रसंगात् तथा वक्ष्यमपि तत्र
ज्ञानमानासंभवात् तानविषयतादृशमानसानुरोधेन तानादिविषयितामनिवेशमसामग्रीः प्रतिबंध
कत्वांतरस्यावश्यकत्वाः नुमित्तमलनिवेशः प्रसज्यत इति मैवं तत्र व हि मसर्वत विषयकत्वं तानादि भासक
त्वामग्रा विशेषसामग्री ला देवतत्र पर्वतो व हि मा नि ति मानसा नुमत्ति सिद्धेः अथ तस्याप्यनुमितेर्मनस
तमसिद्धमेवं अनुमितिकाले तानादिलौकिकविषयता शालिवः यादिमानसगारणा पतादृशमानसेः नु
मितिसामग्री प्रतिबंधकतापा विरुद्धत्वादिनापि स्वीकारेण तानादिविषयतामनिवेशप्रतिबंधकत्वांतरस्या

राम

तेनानुपगमेन ज्ञातुं वासं भवतात ज्ञानेपि ज्ञानविषयक मानमानुपगमे सति विरहात् न च विषय
विशेषे समानविषयक लौकिक मत्तस्यादिसामग्री कालेऽनुमित्या वत्तादनुमितिर्न ह्यपि जातानुमि
त्यापाउतेन कालावाहनुमितिमानसोभयसाधारणतद्विषयकमानसत्वावच्छिन्नमतितादृशसामग्रीः
प्रतिबंधकत्वमेकमेवेत्यनुमितेर्मानसत्वने तात्त्वे विरुद्धत्वानपेयानुमितित्वमानसत्वयोः प्रतिबध्नात्वावच्छे
दकतयातदनुमितिर्गौरवादिति वाच्यं । तर्हि विरुद्धत्वमतेपि विषयविशेषे तदयमसंभवात् । पादशविषयक
समानविषयकचाष्टपद्या मग्री कालेऽनुमित्यमानसं न जातं किं तु अत्रानुमितिरेकतत्रतन्मानसत्वमतेपि
निगमनादिविरहाद्विरोधिसामग्री प्रतिबध्नात्वावच्छेदकमनुमिति त्वमानसत्वेति ह्यप्यविरुद्धत्वमतेत्यनुमिति
तपेवमानसत्वासंग्रहेपि सति विरहादिति चेन्न समानविषयपे लैभिकममपूसा मग्री प्रतिबध्नात्वावच्छेदकं
विरुद्धत्वमतेमानसत्वमु। अनुमितित्वेवेति ह्यप्यतमानसत्वमते तु मानसत्वपेकमेकमेवेति तात्त्वात् न च वि

म.टी.

१०४

६६

विरुद्धमतेलौकिकमस सा मज्ञानत्वमेवतादितिवाच्यांतादशमपक्षान्त्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेष्य
घणभावेनकार्यकारणभावमेवासादिरीत्याज्ञानसमसिद्धोत्तात्तवंदर्शपतिः समानविषयकेतिपथ
गिति। अत्रमितिसामग्र्यसत्त्वमेवसर्ववच्छिन्नं प्रतिज्ञादशसामग्रीप्रतिबंधकताफलमसिद्धता
दिति। गवः। तादृशसामग्रीति। समानसत्त्ववच्छिन्नं। प्रतिज्ञादशसामग्रीप्रतिबंधकताफलमसिद्धता
रुतादितिभावः। तादृशसामग्रीति। समानविषयकमनसत्त्वप्रकारकेच्छाचक्षुःनात्रोन्नेतिकेतिवक्ष्यामः
। अत्रतन्मानसत्वमतेकथितरादादिसामग्र्याभिन्नविषयकानुमितिसमनसंप्रतिज्ञादशमनसं
ध्यानुतेजकीकृत्सपथकमतिबंधकतोपेपतेविरुद्धमेवतेपितद्वयवशकतपागौरवाभावादित्याह
। अमित्रेति। अतिप्रसंगमपेनेति समानविषयकानुमितिसामग्रीविरुद्धशयां तादृशानुमिति
संप्रकारकेच्छासञ्ज्ञानुमितिसमानसापत्तिमपेनेत्यर्थः। न चानुमितिसामग्रीविशिष्टतादृशानुमिति

नित्यमकारकेच्छासत्वेऽनुमित्यमानसापत्तिभयेनेत्यर्थः । न चानुमितिसामग्रीविशिष्टतादृशोच्छ्रायाऽ
जेजकसमुपेयतावताप्यतिप्रसंगवारणसंभवादिति वाच्यं । महागौरवात् । अत्रकथितशब्दादि सामग्रीका
लेभिन्नविषयकानुमित्यमानसापत्तिमग्रास्व प्राच्यत्वाज्जपरत्वेनैतच्छ्रुतापत्तिवोधो जायते । सनेननुमिति
त्वावच्छिन्नं प्रति अनुमितिव्यपकारकेच्छासु जेजकीकृतकमिथितसामग्राः । अनुमितिप्रतिबंधकत्वमुपेत
मिति सूचितम् । असमाप्तिमानसत्वप्रकारकेच्छासत्वेकथितशब्दादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यमानसो
त्सत्येतादृशोच्छ्रायाऽजेजकसमुपेयतायं एवं च समेतस्यामनुमित्युपेयत्वेन संभवतीति । असमाप्तिमुक्तं
। आत्मत्वभानोपगमेनेति । ननु अनुमित्यमानससर्वं च नान्यत्वभानोपगमसंभवः । कमिनीतितासाका लोकसा
नसेजद्रानासंभवाकामिनीभिन्नज्ञानेकामिनीतितासापाविरोधित्वात् । न च तादृशमानसस्य विरोधिसामग्र्यम
नित्यमकारकेच्छासतिः । तत्रेच्छायाहेतुत्वेनेच्छाविना विरोधिसामग्रीकाले तदप्यसंभवादिति वाच्यं । रच्छाविषयक

अतीप-

२५

६२

प्रत्यक्षेण वेच्छा पाहे तु तेन तत्र तुल्यपुत्रादृच्छा पात्रपिमाना संभवेन तत्रेच्छा पात्रतथात्तादिति चेन्न ॥ कमि
नीभिर्विषयकप्रमक्षत्वेन कामिनी जिज्ञासा प्रतिवृत्तावच्छेदकं कामिनीज्ञानस्यापि तद्विन्न कामिनीत्वतस्तं
बंधाद्यवगाहिसात् किं तु कामिनीविषयित्वाभाववद्भूतिविषयित्वावज्ञानत्वमेव साक्षात्संपरपाकामिनीविषय
पिता निरूपिताया विषयित्वा न कामिनीविषयकवृत्तिः । एतच्च कामिनी जिज्ञासा काले कामिनीमहं जानामी
त्यात्मत्वविषयकतन्मोमजौ बाधकाभावः । नुचात्मत्वादेः प्रागनुपस्थितौ कामिनीमहं जानामीति ज्ञानेन संभव
ति विशिष्टवृत्तौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वादित्यात्मत्वोपेतिर्विकल्पकजनसंबन्धेन च कामिनी जिज्ञासा प्रति
वृत्त्यमेव । आत्मसीपनिर्विकल्पकविषयित्वायाः कामिनीविषयकज्ञानसाधारण्यमिति वाच्यं । आत्मत्वादि विशि
ष्टवृत्तौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावेन प्रथमत एवोक्तविशिष्टवृत्तिसंभवादिति । अथवा विशिष्टवृ
त्तिमतिविशेषणज्ञानस्य विशिष्टकपकारणभावकल्पने गौरवादिशेष्यतान्प्रकारज्ञासंबन्धेन तान्तावच्छिन्नं

प्रतिविशेषणज्ञानस्य विशिष्टकार्यकारणभावकल्पने गौरवादिशेष्यतान्यप्रकारज्ञासंबन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं

राम ०

२०५

प्रतिविशेष्यतास्य विषयतासंबंधेन तानत्वेन हेतुत्वमेवोपे - यते विशेष्यतासंबंधेन परामर्शवतिर्भवे
प्रकारतासंबंधेनानुमिषादिविरहाद्यभिचाररत्तिकारणादिशिविशेष्यतास्य निवेशः । चतुर्थाकर्मतेति श
होद्यस्य प्रकारतासंबंधेन च ते सञ्जातत्र निरुक्तसंबंधेन परार्थोपस्थितभावाद्यभिचारस्यतः कार्यदिशि मकारो
न्यत्वनिवेशः । संसर्गो व्यभिचारवाराण्यप्रकारतानिवेशः । विशिष्टविशेषणकृतानेपिविशेष्यतावच्छेदकमु
कारकनिर्माणोपेक्षितरत्तिनानुपपत्तिः परंतु न रसि हकारतानुपगमात्कामिनीतानस्यात्मतांशे निर्विकल्प
कत्वमलीकमेवति नानुपपत्तिः ॥ अथ वनिर्विकल्पकेपि च तत्त्वादिभानादिति आदिपदं चरितपाठपपीतौ च न
वा आत्मत्वनिर्विकल्पके कामिनीतानवानात्मा विशेषणोत्तरवाचा आत्माभासते रसुपेपंतं च आत्मत्वविषयि
तानेकेतिकामिनीविषयतासमानाधिकरणात्मत्वविषयताकामिस्यविषयकतानावृत्तिरेवेति ग्रंथे लौकिकवि
षयितासंबंधेने सुपलक्षणनिर्विकल्पीयविषयितासंबंधेनात्मत्वस्यापि पृथक्प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वस्यावश्य

गरीपरा

२०६

८५

कसा जावतापिलं चवानपापात्। निर्विकल्पोपविष्यतापोवा लौकिकस्त्रीका एता नच कामिन्यविषयक
ज्ञानदात्रिविषयतायाः कामिनीतिज्ञासा प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वे कामिनीतिज्ञाता दृशापो विनैव रूपवत् कामिनी
ज्ञानं जापतामिनी ह्यं सवती कामिनीतिज्ञापनेति वाच्यं। तादृशज्ञानं प्रतिरूपविशिष्टकामिनीतिज्ञासा चिरहृदि
शिष्टकामिनीतिज्ञासायाः एव क्व विरोधिता न च सुषुप्त्यनेतरे विनश्यदवस्थसन्निकर्तनसंभवतीति वाच्यं। त
थाविधोपनीतमानसैव प्रामाणिकत्वात्। अथावेरोधिसामग्री दृशापो वहेः पर्वतस्य च विशकलितज्ञानस
त्वे पर्वतविषयिता निरूपितवद्विविषयिता शालिमानसं जापतामितीत्यासौ एवं दर्शितो माज्ञानासंभवात्
आत्ममानसपिनस्यातयोपविशेषगुणविनिर्मीकेण तदभावात्। एवं च तमानसस्यात्मविषयकतया आ
त्ममानसपिनस्यातयोपविशेषगुणविनिर्मीकेण तदभावात्। एवं च तमानसस्यात्मविषयकतया आत्म
नस्य विरोधिसामग्री प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वं दर्शयति। तिस्रो मानसस्थलीपदि रोधिसामग्री। प्रतिवध्यकता राम०

गवानंसापत्तेः किंतुविषयत्वविषयितोभयसंबंधेनेच्छावरम्यत्वमेवेच्छाभानप्रसङ्गेत्यभिचारवारणायतत्पत्तिव
ध्यातावेच्छेरकांभवतिचतुष्टयमानसंज्ञापतामिसेतादृशेच्छोत्तरकालीनचतुष्टयानिस्तिलमानसस्यतादृशेच्छा
विषयकत्वेतादृशेच्छायाः तत्प्राकृष्टसरोनिपुणतः सत्तातयात्वेवाधकाभावद्वितीयादृशमानसेविषयत्वविषयि
त्वाभयसंबंधेनेच्छावत्त्वं। विषयतानिवेशात्तदमानसेच्छाविषयकययात्विषयकमानसस्यतासंग्रहः। नित्य
त्वानामेवमानसानां कालांतरिणेच्छाविषयतयाविषयतासंबंधेनेच्छावरम्यमानसमहिर्द्रुतोविषयितानिवेशः ए
वंचोपदर्शितस्य लेपवर्ततेवद्विमानेत्यादिमानेसेवही पत्तेनज्ञानादिभानेवाधकाभावः नयासमुक्तोभयसंबंधेनत
नेच्छावत्त्वस्यासततयाविरोधिसामग्र्यभावहेतुतापोत्यभिचारप्रसङ्गेरिति। अथोक्तोभयसंबंधेनेच्छावरम्यत्वस्य
कार्यजावच्छेदकत्वेरच्छाविनविरोधिसामग्रीकालेमानसत्वरूपसामान्यवर्णनं चित्रापत्तिर्देवीदेव। रच्छाका
लीनफलस्यविरोधिसामग्र्यभावकार्यता वच्छेदकानां तत्तत्पातदुष्पादप्रयोगे कसामग्र्या असतत्तादिति चेन्न। २

॥ १॥

॥ १॥ चतुर्दशसामग्र्या रक्षा विरहाकालेः सञ्जातो अथ प्रमत्तं प्रति विषयत्वेन हेतुत्वमते रक्षा विरहेऽपि विषय
स्वावच्छिन्नचतुर्दशसामग्रीसंभवः । रक्षा प्रमत्ते रक्षात्वेन हेतुत्वेन संभवति वा शुद्धे च सचेतमानसे
६ रक्षेत्तद्वदज्ञानासत्त्वे तु तद्वदज्ञानसापत्तैः । रक्षा चतुर्दशसामग्र्या अस्तित्वादिति चेन्न चतुर्दशानसेच्छादि
विषयकममत्तावच्छिन्ने च तद्वदज्ञानसेच्छात्वादिना हेतुत्वमुपेत्य सकलदोषाणां वारणा यत्नात् । अत्र वि
षयभेदेनेच्छायाः निमित्तत्वमनससाधारण्येव सामग्र्याभावानां च हेतुत्वमेव सम्पत् । विषयभेदेनेच्छा वि
रहविशिष्टसामग्र्यभावहेतुत्वे रक्षापात्रे जकतपानंतसामग्र्यभावनां विषयभेदेन हेतुत्वान्मानेमाप
तेर्महागौरवात् । पञ्चज्ञाने जायतामित्याद्यननुगते च्छानीपर्वतो वह्निमानिति मानससामग्रीवृत्तवास्तु
सामग्रीसंवेदानसापत्तिवारणापचाक्षयसामग्र्यभावाकालो नानां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वे गौरवादि
च्छेजेजकत्वकालोपपत्तिरिति चेत् । अनुगते च्छाभावानां तानुगते च्छाभावानां परस्परं विशेष्यविशेष्यता

राम०

२११

भावे विनिगमना विहेरा गतिमहोगौरवात्। मज्जुसुल्लान्तरीयेत्यादिवाधदशापां नेच्छाभा न संभवः रच्छादी नो
विषयोपधानेनै रभा नारितितदानीमिच्छाविषयकतया स्येच्छाधीनमानससंभवरितितत्र व्यभिचारनेच्छाव
दस्यत्वस्य विरोधिसामग्र्यभा न कार्पतावच्छेदकत्वसंभवरितितनुच्छेदनिर्धर्मतावच्छेदककतान्तरवाधवृत्तप्रतिवध
तपात्तादृशवाधकालेपि विषयान्ते निर्धर्मतावच्छेदककेच्छाभा नेचाधकभावातिरुक्तसंबंधेनेच्छावदस्यत्वस्य तथा
त्वस्यासत्तादिति। अनुमितेरुपपादनादिति। अनुमितावात्मत्वनिरूपितलौकिकविषयिता विहेरा व्यभिचारन
वकाशादिति भावः। एवं प्रतिमानसत्वस्यैव विनिपापन्निरिति चेदसु आत्मत्वविशिष्टमेवानुमितिसामग्र्याया
पि प्रतिबंधकत्वस्य सुवचसात्। अथ ज्ञानत्वमेव लौकिकविषयिता संबंधेन प्रतिवधतावच्छेदककृतौ नोक्तमेव क
तिसाक्षात्कारत्वे निषमत्तना संभवात्तान्तराविषयकस्यापि तस्य संभवेन तदसंयाहकत्वेन तया गात्।
रच्छाहमोरेवोपनामयकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषतातावच्छेदकप्रकारकगुणत्वेन हेतुतपाचसात्।

गटी १०
२१२

२०

नपे क्षणात् अस्तु वा कतिमानसेपितस्तानापेक्षान् यपि सुखमानसेन तन्निपमरजितदसं ग्राहकत्वात् । अ
नववेसाक्षात् करोमीति प्रतीतिर्नैकैकविषयित्वसाधिका ज्ञात्वा च तपसा भागहित्वेपि अनुमिष्य नंतरं त
द्वारा समवात् । अथ चूटोपनीतमानो जरेतदापत्तिः । तन्नैकैकसत्रिक्मजयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेना गना
युपनीतमानो जरांगने सखा करोमीत्यनुव्यवसायपत्तिः । तादृशमस्य सप्रसिद्धात् कार्पकाराभा वस्यैव
कृत्यपितुमेशे कमात् । नचोपसिद्धा कथमापत्तिरिति वाच्यं । साक्षात् । रोचतटी परतिवाधवुद्धि दशायां च
टैव दिविषमभेदेन प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते नंत प्रतिबंधकता प्रसंगरा किंतु लात्वात्वात् पप्रससत्तावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधे नैकैकमानसत्तावच्छिन्नप्रतिस्वी
पप्रससत्तावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावनिएप्रकारतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिरू
पितानुपेक्षासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधे निर्गोपस्य प्रतिबंधकतोपात्ता गगनतेता दृशसंबंधे

राम०
२१२

धावच्छिन्नवाधाभावकत्वात्मानसापजोपरततोत्तमनसाश्चाकरोमीतिप्रतीत्यापत्तिसंभवात्तान्चानुव्यव
सापंप्रतिलौकिकसन्निवर्षजन्मव्यवसायस्यविषयभेदेनकारणात्वेमहागौखास्तौपम्यसंज्ञावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेनमानसत्वावच्छिन्नप्रतिस्वाप्रप
त्तित्वसंबंधेनलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःकारणात्तादृप्रत्यक्षेतिहेतुनात्तादृशप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यं।वि
नश्यदवस्थसामग्रीजन्मवसापारप्यनुव्यवसायोदयेनव्याभिकारतादृशकारणात्तापाएवासंभवात्अना
पपाविषयंनिवेश्यैवव्यवसायानुव्यवसायपोःकार्यकारणाभावकदापत्तिवारणासंभवात्।लौकिकविषय
तास्वीकरोतुलौपम्यसत्तावच्छिन्नविशेष्यतारिदृदिनलौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदक
तासंबंधेनलौकिकमानसंप्रतिभौतिकविषयतावच्छेदकतासंबंधेनव्यवसायस्यहेतुतादृगनन्तारौतादृ
शकारणाभावाच्चतत्पत्तिरिति लौकिकविषयतासिद्धिर्निष्प्रसूतैवापदिचवाधाभावसोक्तरीमाकारणात्

गरीपा

२१३

२०

त्वं न कस्यते नपि अतिरिक्तलौकिकविषयता किंतु साक्षात्कारेन तुलीयः न प्रती परमादिवाधतानां
समवायेन प्रतिबंधकत्वमेव कल्पनात् तथा वृत्तगणनं साक्षात्कारेण प्रतिप्रतीतेरलीकतपैवनापत्तिरसंभ
वरापुच्यते। तस्याह सौरभं न पराग मीति। ननु लौकिकसन्निकर्षधीनविषयतायां त्वेवं चाक्षुषतसाक्षात्का
रत्वावच्छिन्नत्वमुपेयते अत्र त्वत्वावच्छिन्नत्वं तावत् पितृताद्युपनीतभानानंतरं तु तं साक्षात्कारे मीति
न प्रमथः सौरभं न पश्यामीति प्रमथश्च वा ह्यपत्ताय नच्छिन्नं पितृतापाः सौरभनिरूपितत्वमिति
लौकिकविषयितावैपर्यमिति चेदत्राहुः। तुद्युपनीतभानानंतरं तु तं साक्षात्कारेति प्रतीममथापुन
पसातसिद्धिः। तत्प्रतीतेः साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयिताविशेषमसमुत्थाविशेष्यकत्वे प्रथमं
तद्वत्परोक्षेकसंगतेः तादृशविषयितानिस्पृकत्वाभावविशिष्टतृमुत्थाविशेष्यकत्वेकमेवात्र
संगतिः अस्माकं तु साकं तु साक्षात्कारनिरूपितलौकिकविषयताभावविशिष्टतृमुत्थाविशेष्यकत्वेन

रामः

२१३

नानुपपत्तिः न च तिरिक्तविषयित्वोपगमेपि निर्विकल्पके स त्रिकर्षप्रयोज्याभिवच्छिन्नविशेषविषय
पताश्रावण्यकीसैव व्यवसायेत्वीकार्यसत्रिकर्षसत्तात्पर्यं च चतुष्टयपनोतमानि निप्रससेपि निर्विकल्पे
चतुष्टयविषयपतामसात्वरूपतोचतुष्टयविशिष्टबुद्धिप्रसंग इति वाच्यं स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिविशेष्य
भिन्नतत्रिष्टमकारताकायत्वविशिष्टतत्रिष्टविशेष्यताकत्वाभावविशिष्टतत्रिष्टविषयतावज्ज्ञानत्वेन वि
षयतायतत्रिष्टमकारतानवच्छिन्नतत्रिष्टविषयपतावज्ज्ञानत्वेन कहेतुत्वात् तत्रिष्टविशेष्यताकत्वे वैशिष्ट्य
तत्रिष्टविशेष्यताज्ज्ञानिमान् चतुष्टयं शब्देसादितानसंग्रहः ॥ तत्र च व मानेणा लौकिकविषयपतासिद्धितु अपसिद्धं
प्रेतेति चेत् ॥ चतुष्टयेन नेमंसाक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुोधेन तसिद्धिः ॥ चतुष्टयावच्छिन्नचरनिष्ठलौकिकविषय
तातदभावयोरेव तत्र भावनात् निर्विकल्पे तद्विषयत्वमानोपगमे चतुष्टयेन साकारकत्वनुपपत्तेः ॥ न च तत्र चतु
ष्टयविषयकारकता निरूपिते दं तावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसमानाधिकरणपेनेदं परार्थ इति निर्विकल्पकी

टी.प

२१०

२

पविपपताकत्वादिकमेवविषयोस्तितिवाच्यं। तथासतिचरत्वादितौलिकमसक्षोपादकसंस्थानवि
शेषावच्छिन्नलौकिकसन्निकर्षासत्वेत्तपदौयथंचिचक्षुःसंयोगसत्वेवुरत्वेनैतद्वृत्तानसत्वेपदेतद्वि
त्वेनैतद्वृत्तेशौलिककृत्त्वेनतद्वृत्तेरूपनीतभानात्मकमसक्षुःतद्वृत्तेनेमंसाक्षात्करणेमीतिप्रस
क्षपजैःधृत्वेननेमंसाक्षात्करणेमीतिप्रसक्षानुसन्नेत्यतश्चवृत्तनिष्ठप्रकारतानिहृदितेरेतावच्छिन्नवि
शेष्यताशतेरेपरार्थेदृष्टिनिर्विकल्पकविषयताकत्वयोःसत्त्वात्तच्चवृत्तनिष्ठनिर्विकल्पकीपविष
यताकत्वविशिष्टादृष्टविशेष्यताकत्वसामानाधिकरूपेनतज्जदभावादिकंविषयःसंस्थानसन्निकर्षाभावे
नतत्रनिर्विकल्पकीपवृत्तनिष्ठविषयताकत्वाभावेनतद्वृत्तिगारणादितिवाच्यं। तत्रैवव्यवर्षाभावेनतत्र
निर्विकल्पकीपवृत्तनिष्ठविषयताकत्वाभावेनतद्वृत्तिगारणादितिवाच्यं। तत्रैवव्यासंतरसंस्थानसन्निक
र्षवशेनव्यक्तोत्तरविशेष्यकवृत्तलौकिकसम्बन्धवत्तथाविधमसक्षोपमेववृत्तेनेमंसाक्षात्करणे

राम
२१०

मोसनुव्यवसायपोरापादनीपत्वादिति एतदभिप्रेत्ये वे लौकिकत्वात्वेति पटकान् अपघवे त्रेत्यादि व्यवसाय
साधारणानुरोधादिशेष्यताप्रकारात् रूपैवेयं। एवं लौकिकविषयितानामनुगमकं लौकिकविषयिता तमप्य
नुगतप्रतीत्यनुरोधेन उच्यते ननु तद्वत्तया सति स्मादिपामशोपपत्तिं विद्विषयितामुच्यते खेदधर्मस्वीका
रेणोपपत्तौ व्याप्तादिविषयता नांकारात्तावच्छेदकत्ववित्पप्रसंगतपस्यता वच्छिन्नविषयितात्वेनानुप
मसंभवः चास्यपत्तापवच्छिन्नविषयितात्वकल्पनापत्ता महामोरवप्रसंगात्। अस्यागोचो न दृश्यते सो नोप
ते शब्दो न रस्मते रूपं न च पते किंतु सा साक्षिपते रसादिप्रमफनमनुपपत्तेरिति। काशुषादिभेदे वि लौकिकविष
यिता एकजातीये वेसाहतद्विशिष्टे। सौम्यं पश्यामीमादि प्रतीतिवागापत्तास्यपत्तस्यतद्विशिष्टत्वमवनिवे
शः। एवं पश्यामीमाद्यनुव्यवसामस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगासे वक्तानं विषयिताचेत्यतस्तदनुदपात्त। अनुपस्थि
तविषयिताभानपसे येवमेव फलसाध्यानुरोधादिति सूचनापविशिष्टपदं। काशुषेति पद्यपि प्रागात्तादिनिष्ठ

गटी ७.

२११

८५

सौ रभापलौकिकविषयिताप्रसिद्धानुदभाकोपिसंभवति तथापि गानं न पश्यामीत्यादि स्थले तथा दृष्ट
त्वाद्वाधकाभावेन तथैवोक्तं पादं विषयविशेषस्य लोके क्वं प्रत्यक्षमेव तद्दृश विषयविशेषं नानुमिनोमी
सत्र लौकिकविषयताभाव एवानुमितो विषयपरिग्रह इति न असत्तेऽपि विशेषणतद्दृशो यथा योऽभ्यपोर्ताधः
न तत्र तद्दृष्टमेवैकैतन्न भागस्य तैर्नाधो वृत्तं न पश्यति स च स एकांशं न पश्यतीति तत्र न तत्रार्थस्य लोकाभ्यप्रसं
गः नपि स च सुधृष्ट पश्यतीत्यादौ प्रमातृप्रसंगः न च सर्वस्य वृत्तं न पश्यतीति तत्रापि प्रमातृमेवोपेयते केवुं श्रीचादि
मान्नाः नास्तीत्यादि वेव न प्रतीतेऽर्थमसंभवादिति वाच्यं तद्यथा सति तत्र सकलजनसिद्धमर्थमलौक्येदाप
त्रैः एवं वृत्तेन धृष्टजनकभिदिसादावपीति प्रतीत्यनुरोधेनेति अत्र तदुदादिप्रत्यक्षविषयकलौकिकमानस
त्वावच्छिन्नप्रमितौ किकसन्निकर्षजन्यवृत्तसिद्धयसामान्येन हेतुत्वे गौरवात्तत्र न तत्र वृत्तत्वावच्छिन्नौ
किकविषयिताशालिनिष्पत्त्येन हेतुता मुपेत्यतिरिक्तिविषयतासाधनोपसिद्धांतः स्यात् अपर्याधुमालो

राम

२११

कारिपराप्रशेषु अनिरिक्तविषयतामुपेक्ष्यैव ताद्यवेन वक्ष्यायनुमितिहेतुसंभवाकरणाव्यवहितो
तरत्वेत्याद्यादि विषयत्वेन प्रवेष्टुं कार्यकारणभावस्य समस्तनिवृत्त्यर्थं मनस्योच्चैः पत्रैरिति लाभनुरोध
सागः। पञ्चलाधवेन वस्तुः संयोगादिरज्यता वच्छेदकतया लौकिकविषयतासिद्धिरन्यथातत्रोपनीतमानादौ
अभिचारार्थितितनुच्छेदः। वस्तुः संयोगादिरूपकारणवैशिष्ट्यस्यैव तत्र कार्यता वच्छेदकत्वात् अन्यथा मंड
कवशांजनादिशेषविशेषाधीनलौकिकविषयिताशान्तराभ्येव्यभिचारपत्रैः। उक्तं साकारेणैति प्रती
त्यातत्रापिलौकिकविषयतासत्वात्। न च वस्तुः संयोगश्चैव सत्त्वात्तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव्यभिचारार्थितिक
यं। स्वविषयताव्यवहितपदस्यैव सत्त्ववृत्तिवस्तुः संयोगवत्त्वोभयसंबन्धेन चास्त्यपत्तावच्छिन्नप्रतिवस्तुः संयोगत्वे
न हेतुत्वात्। पुनस्तत्रैवेति अनुमितेर्मानसत्वनपेयिवक्ष्यायनुमितिकाले वृत्तादिमानसं लौकिकविषयितासं
बंधेनात्मत्वावच्छिन्नं वानजापत्रैरिति स्वीकार्यं। अथ वृत्तावगाहिवदनुमितात्मकमनसोपादेवायकाभावः न च त

मटीपा
२१६

२५

इतरं वृत्तमेकं ज्ञानासीमनुव्यवसायापरिनिवार्यं । अनुमितिद्विजिविषयतासंबंधेन तादृशानुव्यवसायप्रतिवे
धेपतानिरूपकत्वनिरूपितचुटादिविषयतात्वेनोद्देश्यविषये तु गम्यतादृशविषयतानिरूपक व्यवसायस्य तादृ
श्यसंबंधे न हेतुत्वेन तादृशानुमितेस्तथापि च टादिविषयित्वानिरूपकत्वाद्दृशानुव्यवसायापसमावृत्तानता
नुमितिद्विजिविषयतयानुसंगवपिसामान्यतो विषयतासंबंधेन नुमितिभिन्नत्वात्नेतादृशानुव्यवसायोसन्नैः ता
दृशसंबंधेन तत्र तदपत्तिर्देवैति चानयोर्धर्मप्रतियोगित्वेपतानुयोगिसंभ्रमसत्तेदतिभावः । व्याप्यशोरति
व्याप्यतावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंसर्गसंसर्गविषयाप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिताप्यप्रकृतपक्षविषय
तानिरूपितसंसर्गसंसर्गविषयानुमो गित्वावेषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधवृत्तिसंज्ञिकविषय
नातन्निरूपकत्वं निश्चयाप्यविशिष्टकृतावच्छेदकमिति भावः । अथ संबंध संबंधा यदेविविशिष्टता

राम
२१६

या अनुमितिमित्रहृतिविषयतासंबंधेनानुग्रहमायं प्रति अनुमितिभेदे हेतुत्वांतरात्पक्षेयसहस्रितस्वरूपेयसायानमे
षयतासंबंधेनकार्योत्पादकसामाना अनुमिति हृतिविषयतातद्विन्नहृतिविषयतामतरसंबंधेनानुग्रहसायोपारकता
मग्रीसहितायाएवकार्योत्पादकत्वात्रेष्वरतिचे। नानुग्रहवसीपमानविषयविषयितायाः प्राप्ताशिकतपावस्य
नुमितौ घटभावासिद्धेः तद्वारणार्थं च सामान्यतयावमानसंमतिः अनुमितिसाम्याः प्रतिबंधकत्वमुपेयं नुतलंदिमान
सेवस्यनुमितिसाम्याः महोगौरवादिनि। सन्निर्गर्षविहृदिनिमौल्युक्तिरप्यत्रविवक्षितेति। यनुमनसंमतिः अ
नुमितिसाम्याः प्रतिबंधकत्वंनाधिकं भिन्नविषयकचासुषादिकं प्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः। चासुषतमकारकेच्छा
विशिष्टासुषसामग्रीकालेचासुषोमाहनिर्वाहपचासुषेच्छाविरहविशिष्टेनतेत्याः प्रतिबंधकतात्रोपेयतेगौ
श्वर्किल्लमवहितर्तव्यता हृतिवसंबंधेनानुमितिमन्त्रेनैवतदानीं चानुमितिसुमसातेनरूपेणमतिवधकासताञ्चासुष
निर्वाहः एवं च तेन रूपेणमानसं प्रमपिप्रतिबंधकत्वसंभवात्तद्विषयविषयकतामानसं चानुमितिसाम्यादेवमानसनिवहिः अनुमि

नरीप

२१५

२१

सम्यक्तान्तं च प्रतिवृत्तावच्छेदकमिति तदस्य अनुमित्युपादानं सुषोमादयोः परस्परधीनताया मोक्षप्रपाताश्च
सम्यक्तेव वा सुषेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीमनिबंधकतायां चासुषोमादयो नरुति नमो माश्रयः । वस्तुतस्तनुमिति
सामग्रीमनिबंधकतायामिच्छापात्रे तत्कलं कापिनोपेक्षे विषयपरिभेदेन प्रतिबंधकताभेदपक्षे किंलिच्छाधीनत्वं नेयमि
कवध्यापसविषयत्वस्य वृत्तिभूतत्वसामानाधिकरण्यात् न त्रितयसंबंधेनेच्छावद्वयत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ भिद्यते
भूतिवस्तुत्वात् सुषमातामिच्छाधीने तु त्वात्वात् दशत्रितयसंबंधेनेच्छाविविधिशिष्टं अतो न तत्र विरोधिसमग्रभा
वहेतुताया व्यभिचाः स्पर्शनादीनां नरात्वात् कारिसंयत्तापसविषयत्वसिद्धेश्च । रच्छा नाशो नरतानसंयत्तापहितीपस
बंधः । पुरुषोत्तरीपकास्तु वेच्छो जातत्वात् पुरुषोपकास्तु संयत्तापत्तोपसम्बन्धः । एवं च वास्तुकारिस्थले अनुमितिसामग्रीः
प्रतिबंधकत्वात्वावच्छेदकं न चास्य नारि कं किंतु मानसतत्त्वभूता अनुमित्युपादानमेवेति विरुद्धमतेन प्रतिबंधकत्वक
ल्पनाधिक्यं अत्र वेच्छाकाशीनचासुषेच्छमादेव त्वमुपेयं अथवा विरोधिसामग्रीसत्त्वेच्छासत्त्वे पाद ।

राम०
२१५

नृत्तस्योपपादितत्वादित्यभिधाप्याप्यविशेष्यकान्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शोदित्वादिना उभयपक्ष
मशीयैकहेतुताया अनुमिति लक्षणाप्रवेशोदर्शितः तथा चानुयोगितादिवृत्तिधर्मस्य तदवच्छेदक
त्वं तुल्यमसितः प्रकाशं भवति इति। प्रमात्वापा तादिनि। पक्षेतादृशवैपरीत्यवादिनापत्र तावत्तु
योगिकसंयोगसंबन्धेन प्रकाशतातत्र विशेष्ये तत्प्रतिपक्षे तदस्यैव प्रमात्व नियमकतापावर्तुं शक्यता
त्रापत्तिरिति तत्र। तथा सति गौरवान्। पक्षविशेष्यकेति। अथ व्याप्यविशेष्यक परामर्शस्य हेतुत्वोपा
मेपि प्रतिपोगितादे विशिष्टबुद्ध्या विषयत्वेपिन सति तत्र हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता
न्यायव्याप्यतावच्छिन्नविषयता निरूपितापा हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नार्थतासंबन्धानव
च्छिन्न शसामग्रीवलात्तावच्छिन्नतापत्तेरतिरुक्ता शस्यकालेतादृशसामग्रीवलात्ता स्यात्तापत्तेः। अथ
वमपि समानविषयकचाक्षुषादौ अभिचारकारणापप्रतिवधतावच्छेदककोटोभिन्नविषयकसमा

296

۲۴

वश्यं कंतथा च समानविषयकमानसं दृक् रमिति चेत् । समानविषयकचो ह्युच्यते न भानुं प्रति अनु
मिति सामग्राः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकता पातत्रैव लौकिकान्तरमद्यत्वे मानससाधारणं प्राप्ते वध्य
तावच्छेदकमुपेत्यानुमितिसामग्रीकाले तादृशमानसस्याकारमित्युक्तत्वात् । एवं समानविषयकस्या
व्यवधारितसामग्रीकाले सिद्धंति नाप्यनुमिति न्यावच्छिन्नमानसत्वात् । अत्र च पृथक्प्रमाणितिवंधकत्वं
नोपेयते । मानसत्वात्तुमितित्वप्रकारकेच्छयाः पृथक् अने जे कता पतेः । भिन्नविषयकानुमितिसममानसस्य
लेभिन्नविषयकेच्छामुज्ज्वली कृतपृथक्प्रमाणितिवंधकत्वापत्तेः । किं तूक्तं संवंधेने ह्यवदन्त्येव सति शास्त्र
मत्वमेवेत्यनुमितेर्मानसत्वमप्येवमहागौरवादि । साध्यसन्निर्वाहप्रमाणस्य विरहप्रमाणकः अतएव पूर्वमे
व सन्निकर्षोपि पूर्वतो वदितुमिति सनुमितेर्न प्रसक्तत्वमत आह साध्यांशरति । समाहृति आदिना अप्रमसिद्धा
भावमुख्यविशेष्यकानुमितिवन्धनेपि च ते विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्प्रकारकत्वसंभवादेव च नोपन रागः

२२५

यस्य व्यभिचारस्य परित्यक्तत्वात् सा हि नतिरिक्ततया नित्योपगमे पितृव्यास्य ग्रहदशायां श्रमसिद्धि
साध्यकानुमितिनिर्गमधेवेत्यस्य परित्यक्तत्वात् धर्मितारति एतदेवावधार्य स्वपंडुपुत्रिणि एतमानाधिकरणाभावे सा
दिव्याप्तिनिर्हृतौ विशिष्टपदोपादानस्यावश्यकत्वं दर्शितं स्मर्तव्यं । पञ्चदशविंशतिपञ्चदशजित्बंधमितावच्छेदको
कृतव्यभिचारभावावच्छेदकस्य तद्व्याप्यस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकस्य निश्चयो । पोक्षितशपथः । परमेशोत
रस्यापि दुर्बलकतामाह पञ्चदशजित्बंधदेनेति पञ्चदशजित्बंधसामानाधिकरण्येन व्यभिचारसंशयदशायां तपावि
धनिश्चयोपपत्तेरवच्छेदेनेति । दुर्बलरति । तस्य व्यभिचारविशिष्टसंशयापादकत्ववदव्यभिचारविशिष्टसंशयापा
दकत्वादिति भावः । एतेन साध्याभाववदव्यभिचानितिज्ञानेन्यासिंधुर्मितावच्छेदकतया तस्याप्यभावरूपस्थितौपि
व्यभिचारो न भासते धर्मितावच्छेदकग्रहाभावात् निधुर्मितावच्छेदकसंशयानुपगमादिति निश्चयतुल्यं तस्या
सतमिति समाहितं । अतोपपत्त्यसौ न प्रकाशयते एतादृशपदेनाह अथवेति निबन्धनं । विषयतावेत्तसापदि

गटी ७१ तिभावः यतो विशेषाणां विशेषेष्वन्तेति तथा च ननु मे पर्वः धूमवानपर्वतस्तन्मयो धूममेवति योगितं
 २१ पर्वते चानु योगित्वं भातते इति भावः । व्याप्य शेषेति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयता निरूपितसंसर्गविधुपापतिपेति
 त्वविषयता निरूपितापामकृतपुस्यविषयता निरूपितसंसर्गसंसर्गविधुपापतिपेति त्वविषयता निरूपितहेतुतादा
 २२ वच्छेदकसंबंधवृत्तिसांसागि कविषयता तत्रिरूपकत्वे निश्चय लविशिष्टं कारणात् वच्छेदकमिति भावः
 अथ संबंधाग्रहेपि विशिष्टज्ञानतत्त्वोपपादितत्वादिसंभियोगव्याप्यविशेष्यकान्तपुस्यविशेष्यकाद्युपा
 मशरीरि सादिता उपापामशरीर्ये कहेतुतापानुमितित्वसागश्वेशो दर्शितः तथा चानु योगित्वदितुदितधर्मस्य
 तत्त्वच्छेदकत्वं दर्शयामिसतः प्रकाशतामाहरेति । प्रमात्वापातादि निपत्तेतादृशेष्वेव गत्यकादिनामत्रज्ञानु योगि
 कसंयोगसंबंधेन प्रकाशतत्रविशेष्येत्यति योगित्वस्यैव प्रमातृनिष्प्रमकतामावक्रंशकत्वात् अपत्तिरिति तत्रा तथा अप
 सति गौरवात् । पस्यविशेष्यकेति । अथ व्याप्यविशेष्यकपामशरीर्ये हेतुत्वोपापमेपि प्रतिपेति त्वादितिर्दिशि एव सवि २२५

षयतेपिनक्षतिर्धेतोरेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतामसाध्यव्याप्यत्वाभावच्छिन्नविषयतानिरु
पितापाहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतामप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि
षयतातत्त्वानिश्चयतत्कारणतावच्छेदकपर्वतवाच्यवद्विषयधर्ममरितानेवातिप्रसंगकारणायामांतद्वयेन
चपर्वतीपरिवृद्धिव्याप्यधर्मपर्वतरतिवद्विषयधर्मवसर्वतान्वद्विषयधर्मतिचतानयोरसंग्रहप्रतिवार्थ्यम
यमभेदमजियोगिप्रकारतायासाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्य
चनिवेशनीयत्वानुवस्तुत्वाधयेतासंबंधावच्छिन्नपर्वतप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातोमिन्नैकाधेयतासंबंधा
वच्छिन्नव्याप्यप्रकारताधेयतापेवहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपक्षविषयतातोमि
त्रैरवद्विषयविषयतानिरूपितप्रकारतेतिनकश्चिदोषः। अथनिश्चयतरेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवद्वि
षयधर्ममाभावाप्रकारकत्वेतिआधेयतासंबंधावच्छिन्नपर्वताभातिः। तथाचपर्वतोवद्विषयधर्मवान्वद्वि

मरीप
२३०

२५

व्याप्यधर्मः पर्वतेन वेतिसंशये चोक्तो भवति संवंधेन साध्याभावप्रकारात्तावदेतत्संशयः । एवं प्रकृतपक्षविषयित्वा
यास्यविरोधावच्छिन्नविशेषणतासंबंधावच्छिन्नाप्यप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतप
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारात्तावच्छिन्नप्रकृतसंबंधवृत्तिसामानाधिकरण्यात्तानिरूपितविशेष्यताव
च्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारात्तावच्छिन्नप्रकृतसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं ननु स्यात्तत्रैवासांशमान्येन निवेश्यमिति नानुपपत्तिः । अतः विशेषणतासंबंधे
न व्याप्याभावप्रकारात्प्रसाभावप्रकाराच्च संशयादनुमिष्यपत्तिकारणावृत्तिरुक्त्या । मतेन विशेष्यतया निवे
शितः । विरोधावच्छिन्नसंसर्गात्तानिरूपकतयोर्मिच्छापोपपत्त्यप्यप्रकारतयोर्विरोधविशिष्टविशेषणतासं
बंधावच्छिन्नव्याप्याभावप्रकारात्प्रकारतयोः सन्निरूपकतसंशयात्तयोर्देहात्तामानाधिकरणसंज्ञातिरुक्त
भेदे वाधितरतिगुणाशंका । ज्ञानभेदे नैव धर्मिताभेदमनुधातोर्नामप्रतीतिप्रतयात्तयोर्देहात्तामानाधिकरणसंज्ञातिरुक्त

राम
२३०

कारैर्व्याप्य पक्षोभयवैशिष्ट्यस्वादिज्ञानपरोरनुगंतरूपेण हेतुतापानुक्ततातपरिचवेद्विद्याप्यध्वमवातपवर्तत
त्याकारकैककोटिनिश्चयेवद्विद्याप्याधीयविरोधविशिष्टसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नमवप्यप्रकारकत्वंपर्वतेवद्वि
द्याप्यध्वमरतिनिश्चयेन पक्षाभावविरोधविशिष्टतादृशाधेयतासंबंधावच्छिन्नपक्षप्रकारकत्वंचोपाप्यतेतदाप्यु
द्विविशेषणोतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्याप्यत्ववच्छिन्नप्रकारताभेदंतादृशसंसर्गातानिरूपकत्वेनाविशेषि
तपूर्वोक्तभेदं च व्याप्यप्रकारतायां निवेश्य पक्षप्रकारतानिरूपकत्वेनाविशेषितं पूर्वोक्तभेदं निवेश्यैव व्युत्प
विशेषणातासंसर्गावच्छिन्नपक्षाभावममकारताविशिष्टविरोधविशिष्टतदशाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतप
क्षप्रकारताभेदोपि निवेश्यः । उभयत्रापि मकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपकतानिरूपितत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकी
भूतधर्मी बन्धिन्नविशेष्यतृकत्वोभयसंबंधेन । प्रति योगितावच्छेदकत्वाधटकसंबंधः पूर्वोक्तः संशयोभावा
शेविरोधभावेप्रथममेतदसत्तादृशं शेतद्वैद्विज्ञोपभेदसंज्ञातमुदासः । तादृशनिश्चयस्य च स्वाभावमकार

मटीपाए

२२१

२५

रताविशिष्टविरोधावच्छिन्नभावप्रकारात्तावदेव स्वात्सं ग्रहः । एवंविधो धर्मप्रकारावच्छेदकत्वमतेप्रकृतपापमे
वविरोधावच्छिन्नत्वं निवेशं । अवच्छेदकावच्छेदेनास्यतस्कोष्ठवगाहितानं संशयपरतिमं तेतुविरोधमानवद
स्मात्ते चनीपं विषयितै समतेतुसा ध्याप्यतावच्छिन्नभावविषयिताविशिष्टप्रकृतपक्षाभावविषयितवद
मत्वेसतिसाध्याप्यतावच्छिन्नविषयितायाः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताविशिष्टाः अधि
करात्त्वमेव तथापि विधिनिष्प्रपत्तं तत्र वैशिष्ट्यं स्वरूपितत्वसमानाधिकरणोभयसंबंधेनासामानाधि
कारणत्वं तत्कमथमाधिकरणत्वं च साध्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरोधावच्छिन्नविशेष्यतातत्
बंधावच्छिन्नप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभावतावच्छिन्नप्रकारिताधिकराणात्तद्वदस्यविशिष्टत्वाधिक
राणात् । द्वितीयाधिकरणत्वं च साध्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारिताधिकराणात्
वदस्यविशिष्टासाध्याप्यभावप्रकारितानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यत्वाधिकराणात्तद्वदस्यविशिष्ट

एम०

२२१-

ए साधिकरात्संबंधेना एवं वसाध्याप्यवान्प सः साध्याप्यः पसेनवेति साध्याप्यः पसे साध्याप्य
वात्रवापसरति ज्ञानपोरपि संग्रहः । संपतोपाहनात्पर्वतो बह्व्याप्यवात्रवापर्वते न वा बह्व्याप्यरति संमहा
त्वं न संशयबुद्धसः । संशये विशेष्यतपोः प्रकारतोर्वाः वच्छेद्या वच्छेदकभावमते तत्र निर्वच्छिन्नत्वं कोटि
ताव्यविषयतामते च तदस्य तमेवेति सर्वसमंजसं । अत्र प्रकृतसाध्याप्याभावबहुति विशेष्यतानिरूपितप्रकृतसा
ध्याप्यप्रकारताकमिदमित्यमागपज्ञानस्य सोपसाध्याप्याभावबहुति प्रकृतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठ
प्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठप्रकाराणिरूपितविशेष्यता वच्छेदकता अप्रकृतसाध्याप्यत्वावच्छिन्नत्व
विशिष्टप्रकारतात्संबंधावच्छिन्नशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः निरुक्तव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायां निवेशः । एवं
प्रकृतवच्छिन्नशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः निरुक्तव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायां निवेशः । एवं प्रकृतपक्षविषयता
पादद्वयैकतयपक्षाभावबहुति विशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारताकमित्यमागपज्ञानस्य सोपप्रकृतपक्ष

गरीप

२२२

✓

भाववद्विनिशेष्यतानिरूपितप्रकृतपक्षप्रकारकताकमित्यप्रमाणतानस्यस्वीयप्रकृतपक्षभावद्विनिशेष्यका
रतनिरूपितविशेष्यतावृत्तिप्रकारकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्प्रकारकतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वाप्रप
कृतयस्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकतासंबंधावच्छिन्नप्रकृतानाभावेनिवेशः नतुसमकपसंबंधावच्छि
न्नप्रकृतदृशतादृशप्रमाणतानसंबद्धिआभावः सामानाधिकरणसंबंधेन। साध्यमाप्रकृतपक्षरतितानत
पक्षप्रकारकत्ववृत्तिताप्रमाणप्रदृशपामनुमितानुसारापत्तेः। अतएवाप्रमाणप्रकृतभावकृतस्य
कारणत्वमपि यत्तन्मम व्याप्यप्रकारकत्ववृत्तिताप्रमाणपतानास्तेदितव्याप्यवतापएप्रशीतं तदनास्ते
दितव्याप्यवतापएप्रशीतमुरुषां तीपतादृशप्रमाणयत्तमास्तेदितवराप्रशीतानुमितानपत्तिरितिवाच्यं। स्वी
यतदप्रामास्यतांतीपतादृशप्रमाणयत्तानास्तेदितवराप्रशीतानुमितानपत्तिरितिवाच्यं। स्वीयतदप्रामास्य
प्रकारकतानिरूपितविशेष्यताप्रपीभूतंपक्षसमानाधिकरणतानंतत्रिरूपितत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकी

राम०

२२२

ततद्गुणवच्छिन्नप्रकारतात्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रकृतानतावच्छिन्नाभावत्वं निरुप्यतस्मिन्निरुक्तविषमितादृशवि
शेषाणां पाकाराणां वच्छेदकत्वस्योपगमात्। अथैवं विषयपिताभेदमतेषां तिसृषु विशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्या
भयसंबंधेन स्वविशिष्टप्रामाण्यपतनात्कदितमेव स्वीयं पारकीर्णं वा ज्ञानं तन्निरूपितत्वस्य ज्ञानांतरोपप्रकारता
यसंज्ञादिति चेन्न प्रकृतपदविषयपितानिरूपिततत्त्वसामानाधिकरण्यासाध्यव्याप्यधर्मतावच्छिन्नविषयपितावज्ञान
त्वेन हेतुत्वं विषयपितावत्त्वं च साधिकाणां स्वविषयप्रकाशितानि रसकतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभाववत्त्वोभयसंबंधेन विशिष्टं च सावच्छिन्नाभावव
न्निरूपितविशेष्यतावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रसकारितात्वावच्छिन्नत्वोभयसंबंधवच्छिन्नं सावच्छिन्ना
भाववद्गुणविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्वसावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नत्वोभयसंबंधावच्छिन्नं बोधादेरुप
बंधतांतां तदविशेष्यकाप्रामाण्यप्रददृश्यानां दोषः। अत्र साध्याभाववद्गुणित्वरूपव्याप्तिपक्षे रद्वैतानं वद्वि

गटीपरा

२२३

✓

आप्यालोकाभाववतिवद्विद्याप्यालोकप्रकारकमित्यत्राग्राह्यग्रहदशापंधमपामशीदनुमिमनापत्तिः। तादृश
प्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तधिकरणधर्मतेननिवेशेनस्मादिदं व्याप्याभाववतिव्याप्यप्रकारकमित्यत्रा
ग्राह्यग्रहदशापामनुमित्यापत्तिः। अतः स्वविषयप्रकारितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तधिकरणो रूपतत्त्ववि
शेष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदको भूताधर्मवृत्तकधर्मवैशिष्ट्यनिवेशकप्रकारवच्छेदकतापर्याप्तिवृत्तिर्निरूप्यताव
च्छिन्नप्रकारितातावच्छिन्नत्वेति द्वितीयसंबंधं स्वानुमितेति तत्त्वविशेष्यनिरूपितप्रकारतावच्छेदको भूताधर्मा
ननु निरूपितप्रकारतावच्छेदकतानिरूपितसत्त्वजि-अवच्छेदकतानिरूपितापामकारितानि एवच्छेद्यतावृत्ति-अवच्छेदकता
ननिरूपितत्वेति संतर्जो निरूप्यत इति तज्ज्ञानाभावकृतवत्तन्निवेशः। एवं चोक्ताग्राह्यज्ञानयोः व्याप्याभाव
वतिव्याप्यधर्मप्रकारकमित्यत्राग्राह्यज्ञानस्य व्याप्याभाववतिधर्मप्रकारकमित्यत्राज्ञानस्य च संग्रहासंग्रहानिवृ
हः। अस्माभाववतिधर्मप्रकारकमित्यत्राग्राह्यज्ञानसंग्रहानुपेक्षेन व्याप्य-स्वधर्मितावच्छेदकसत्त्ववच्छेदकोपोध

राम ०

२२३

मस्तद्विशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतत्सामानाधिकारण्योभयसंबंधावच्छिन्नतन्माभावः पृथगेव व्यापकता
मानाधिकारण्यरूपव्याप्तिपक्षेपि निवेशः। वैशिष्ट्यं पूर्ववत्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितावत्वं च घसतावच्छे
दकधर्मविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतत्सामानाधिकारण्योभयसंबंधावच्छिन्नतन्माभावं व संसाधिकारण्योभ
यसंबंधेन पक्षतावच्छेदकनानात्वे तत्तागतिः। केचित्तु व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपक्षमर्शस्य व्याप्यत्वावच्छिन्नवि
षयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिष्पद्यते नैव हेतुं। न व वद्विव्याप्य कस्यपे वत इति ता
नस्यापिकारण्यत्वापत्तिः। पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहिते सति वद्विव्याप्यत्वावच्छिन्ननिरूपिताध्यात्वावगाहिते
सति वा तादृशतावत्वेन हेतुतात्। उक्तताने तादृशधारताधेयत्वयोर्विषयतात् न च व्याप्यकान् पक्ष इति ताने ता
दृशधारताभावेन तादृशधेयतामसते व्याप्यः पक्ष इति ताने च तादृशधेयताभावेऽपि न तादृशधारतेति वाच्यं। आ
ध्यात्वाधेयत्वयोस्तु सविजिनेयत्वाभ्युपगमात्। अथात्र निश्चयतन्निवेशाकारणतादृपेदुर्वीरं तया हि न तावत्

गरीपर

२२४

५

प्राभावाप्रकारकत्वेपर्वतीपोनवेनिसंशयावारणात्। नापिपक्षाभावाप्रकारकत्वे व्याप्यवननवेनिसंशयावारणा
त्। नापिपक्षाभावाप्रकारकत्वे सति व्याप्याभावाप्रकारकत्वे च सति पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितं व्याप्यः पर्वतेषु
वैजम् व्याप्याभावानिति ज्ञानासंग्रहात्मेवं संशयस्योभयप्रकारकैकविशेष्यकत्वात् निरूपितं सामानाधिकरण्या
मयसंबंधेत व्याप्यविषयिताविशिष्टपक्षविषयितापानिवेरात्। सामानाधिकरण्यापंच व्याप्याभावप्रकारता
निरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपिताधिकरणत्वेपक्षाभावप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्ववच्छिन्नविशेष्यता
निरूपिताधिकरणात्मेभयसंबंधेनपर्वतोवद्विव्याप्यधर्मवान्नायमवतव्याप्यरतिसमूहात्वंनस्यचव्याप्यपक्ष
विशेष्यतेभिन्ने एव। वस्तुतस्तु संशयेपि विशेष्यतामेव। व्याप्यतावच्छिन्नविषयतायाः प्रतियोगितासंगमव
च्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतापिशिष्टव्याप्यतावच्छिन्नविशेष्यतामतेनपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विषयतापञ्च प्रतियोगितासंगमवच्छिन्नव्याप्यप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतामतेनवि

राम०
२२४

शेषाणीयवातनयेषः। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावप्रकारानिरूपितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपक-
ताननिरूपिवैशिष्ट्यं च स्वनिरूपिताभावप्रकारानिरूपितधर्मितावच्छेदेकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकताननिरूपि-
तत्वोभयसंबंधेन तेन व्याप्यवान्न वेति संशयस्य तदृशसंबंधेन व्याप्यप्रकाराविशिष्टपक्षविशेष्यताशालितपा-
पर्वतीपो न वेति संशयस्य समकारताविशिष्टव्याप्यविशेष्यतया व्युत्पत्तयः। व्याप्याभावानुपपत्त्यपक्षे व्याप्यत-
त्वादिसमूहसंबन्धनस्यापि संग्रहः। संशयनिश्चययोर्विषयतैस्ते तु व्याप्यविषयिताविशिष्टपक्षविषयित्वमेव वाच्ये-
तत्र पक्षविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नव्याप्यविषयितापक्षप्रकारानि-
रूपितव्याप्यविशेष्यतानाप्रतयोभयानधिकारात् तद्विशिष्टसाधिकारात् प्रथमसंबंधः। एवं द्वितीयसंबंधं नि-
रूप्य तेन संबन्धेन साधिकारात्तात्पर्यसाक्षात्ताधिकारापवृत्तिरुभयसंबंधः। व्याप्याभावच द्विशेष्यतानिरूपितत्वप्र-
कारिताविषयिजायापक्षभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारताविशेष्यतावच्छेदकप्रकारतात्वं संबन्धावच्छिन्न-

गरीप

२२५

७३

ज्ञानाभाववैशिष्ट्यं पञ्चविषयितायां निश्चयं तेन नानाप्रामाण्यज्ञाननिवेशानुपेक्षेन कारणताद्वैविध्यपत्तिः। शेषे
एवंवत्। अथवा तानविशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वैशिष्ट्यं च खोपपक्षज्ञानवच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभावविशि
ष्टव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वानिरूपिताया खोपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभावविशिष्टम
कृत्वावच्छिन्नविषयित्वानिरूपिताया खोपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाभावविशिष्टमकृतपक्षविषयतात
च्छलिततादात्म्यमप्यसंबंधेन। तादृशविषयित्वाभाववैशिष्ट्यं च खोपपक्षज्ञानभावविषयता निरूपितप्रतियोगितासं
सर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसंबंधेन। निश्चयात्मकपरामर्शचयधिकारणीभूततादृशासं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकृततादृशविषयित्वाभावो वर्ज्यते च खोपपक्षज्ञानभावविषयता विरहात्तदनुचतानभेदे
नविषयताभेदानुपगमेतादृशसंबंधेन तादृशविशेष्यतावैशिष्ट्यं चेत्तद्व्याप्यप्रकारतायां संशयप्रामाण्यवर्ज्यते
तादृशानिश्चयप्रामाण्यकथंचनवर्ज्यते। तद्विवाचं खोपविशेष्यत्वाभावेन निश्चयनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नवच्छे

राम०

२२५

एकताकविषयत्वाभावस्योक्तत्वात्। संशयात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यत्वाभाववैशिष्ट्यादिरहेऽपि निश्च
यात्मकज्ञाननिष्ठावच्छेदकताकविषयत्वाभावविशिष्टविषयत्वसंबन्धेन स्ववैशिष्ट्येऽस्मिन्नेव वर्तते संशयात्मकज्ञा
ननिष्ठावच्छेदकताकत्वं तु तज्ज्ञानवैशिष्ट्यानिपातकत्वेन स ज्ञानोपविशेष्यताविशिष्टत्वेन तादृशविशेष्यत्वाभावा
धरितिसंबन्धेन तानवैशिष्ट्येऽप्युभेऽप्यदितिसंशये निश्चयवैशिष्ट्यवाराणां यतादृश्यनिवेशरतिवदंति रतिचेत्र
। न हि जनकतावच्छेदकनिर्वचनसंबन्धेन तानवैशिष्ट्येऽप्युभेऽप्यदितिसंशये निश्चयवैशिष्ट्यवाराणां यतादृश्यनि
वेशरतिवदंति रतिचेत्र। न हि जनकतावच्छेदकनिर्वचनासंबन्धेन तदन्युपगमः किंतु महोत्पत्त्यपेक्षितस्य ज
नकतावच्छेदकत्वं नोपपत्तेः। अतएव स्वातंत्र्यं अणव्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकज्ञानत्वेन यस्य प्रकारकव्याप्यविशे
ष्यकज्ञानत्वेन च हेतुतादृशे नोपपत्तेः। पक्षेऽपि तानस्यानुभिसंजनकत्वं एव तावत्तादृशत्वं च तद्विषयवर्तते
पक्षमेतत्पि सादृशं हेतुत्वेऽप्यादिविषयित्वोपविशेष्यताभिन्नतयादिविषयित्वानिरूपकत्वे एव तादृशव्याप्या

गटोपग

२२६

५४

दिप्रकारतात्वावच्छिन्नसंबंधनव्याप्यादिप्रकारकत्ववृत्तिताप्रामाण्यग्रहाभावो नियमैः ॥ तादृशपरमशीघ्र
पक्षप्रकारतानिरूपितधर्मादिविषयतायां प्रकारतावत्संज्ञेयितस्यानप्रकारतात्वेनपक्षविषयतानिरूपकत्वमपितु
विशेष्यतात्वेनेतितन्निवृष्टपक्षविषयतानिरूपकत्वेतादृशव्याप्यप्रकारतात्वावच्छिन्नसंबंधेनतादृशप्रामा
ण्यग्रहस्याभावः सुलभ एवैवमपासं संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैवेति । पक्षपिसंयोगस्यहेतुतावच्छेदकसं
बंधत्वेसंयोगावच्छिन्नाधारतासंसर्गकत्वेनहेतुत्वमपिगुरुतयापिपक्षसंयोगावच्छिन्नाधारतेवहेतुतावच्छेदकसं
बंधः तत्रतत्संसर्गकत्वेनहेतुत्वसावश्यकत्वात्तागः तत्रसंयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वा नहेतुतावच्छेदकसंबंधा
यनवगाहितात्रकस्यापिमतेकारणमितिप्रत्यामपिभूतदनुगमापेक्षा । अथैवंपक्षसंयोगो हेतुतावच्छेदकसं
बंधः तत्रपक्षेतेनसंबंधेनव्याप्यप्रकारकमिवव्याप्येतेनसंबंधेनपक्षप्रकारकं चकारणमात्मा व्याप्यविषयतानि
रूपितसंयोगवृत्तिसांसर्गिकविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वेनचतयोऽनुगमः संयोगसंबंधा

राम ०
२२६

वस्ति त्राधेयता संसर्गकंचतानेन हेतुः व्याप्यः पर्वतवानद्याप्ये पर्वत इति तान रूपवत्कविशेषाणां प्रवेशाच्च ताव
 वं। अनुमितिस्तु भयत्रापि पक्षमुख्यविशेष्यकैव साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वात् न च साध्य
 विशेष्यकानुमितेः प्रतिबध्यतावच्छेदकं दुर्वचं विधेयनिष्ठप्रसासमाविधेयतावच्छेदकनिष्ठप्रसासमावाशु
 इत्यनुमितित्वात्तानताभ्यामेव प्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनात्। पक्षतायेनैव विस्तारः ॥ विलक्षणानुमितिस्वीकारे पर
 मर्शकाणां तावदेः अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदकं न चैवं संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वस्य त्वेव
 विशेषणकत्वात्तानस्य हेतुत्वं न पुनं अन्यथा साध्यशस्ये ह्यनियामकसंबंधेन हेतुत्वं नो साध्यानुमानापत्तेरिति वाच्यं
 । तादृशस्य हेतुसंयोगिनः साध्यशस्येव्यभिचारप्राप्तत्रहेतुसंयोगानुपगमादिति चेन्न। पतः समवायसंबंधे
 न हेतुत्वे बहिर्व्याप्यतद्रूपरूपत्ववदिति परामर्शो रूपत्वे विशेषणीयं तद्युक्तिसाध्यशस्ये साध्यानुमित्यापमासात
 अपक्षविशेष्यकस्यैव हेतुत्वमावश्यकमिति संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधकपक्षविशेष्यकत्वमेवानुमितौ

गटी १११

२२५

५५

पपिकं वस्तुतस्त्वनुगतात्पेरापरमर्शदपस्पहेतुलेपक्षविशेष्यकपरमर्शसत्वेसिद्धसत्वेवाप्यविशेष्यकप
रमशणानुमिनुपामितीह्यापनुमिसापभिः व्याप्यविशेष्यकपरमर्शसत्वेसिद्धिसत्वेपितदिच्छावशाद
नुमिसुसज्जेः एवं व्याप्यविशेष्यकपरमर्शसत्वेसिद्धिसत्वेपक्षविशेष्यकपरमर्शणानुमिनुपामितीह्या कलेय
नुमिसापनेः पक्षविशेष्यकपरमर्शसत्वेसिद्धिसत्वेतदिच्छापानुमितसत्तेरितिसमासः । गगनादेतादास्ये
नविष्यपितपाचागगनादिकं प्रति व्यापकत्वादुर्ध्वपदे वर्ध्याहपादेः संयोगेन द्वयत्वादिव्यापकत्वापादनसंभवादे
वृत्तिपदेचतष्टेसतौ व्याचष्टेपेनपेनेतिसाध्यासामानाधिकारापस्यविरोधतासाधारण्यतासंभवादाहपत
मतेर्चेते । व्याप्यत्वं चात्रपयतिरेकव्यास्ययतएककंतिनसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंग्रहः । साध्या
सामानाधिकारापनुत्तत्तानस्यविरोधित्वेवाधः हेतुनविष्टं नतत्रदोषः । सदेहादेवेत्येवकारोसाधारण्यव्यवच्छे
दार्थः । वीक्षाव्यापकत्वप्रतिपादनेच्छादिगृह्यनिर्वानतसमभिवाद्याहसतोवैसितेति । दीधित्तौसमभिवाहा राम ०
२२५

रादीत्यादिना प्रमेयमभिधेयमेवेत्याहवेवकारसमभिव्याहारापरिग्रहः तत्रापितस्तमभिव्याहारावशात्विधेय
 तावच्छेदाप्रमेयमभिधेयमेवेत्याहवेवकारसमभिव्याहारापरिग्रहः तत्रापितस्तमभिव्याहारावशात्विधेयता
 वच्छेदकी भूताभिधेयत्वे उद्देश्यावच्छेदकप्रयोगत्वव्यापकत्वबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्तद्देशपग
 नेति। उद्देश्यतावच्छेदकत्वनेभिधायोद्देश्यधर्मसमिधानेवीक्षाविरहे उद्देश्यावच्छेदकस्यैववीक्षा
 स्थितिवीक्षितयमद्वयितवास्तवजन्मवोधीपोद्देश्यधर्मिनेष्टपातात्पर्यविषयो धर्मसंग्रहार्थः। एवंविधेयवि
 धेयतावच्छेदके रतिगानमिधायविधेयधर्मैरसमिधानेवीक्षितपसदेतादिरुक्तोद्देश्यवाचकपदस्थलेविधेयवि
 धेयतावच्छेदकपोतिरिहिरूपसदस्यले समभिव्याहृतवास्तवजन्मवोधीपरिधेयतात्पर्यवच्छेदकतयावाता
 त्पर्यविषयो धर्मसंग्रहार्थः। तत्रविधेयधर्मपदयोः कर्मधारयेतमुत्सवेवानतदुभयवाभ्यस्तो व्याचष्टेवि
 धेयमिविधधर्मैरतिनिष्ठधर्मैरसमिधानेविधेयतात्पर्यतो निविष्टेति। उदाहरेतत्सुदृष्टंति सचेति वा

गटी ७.

२२८

५६

व्यांतरास्थोवासांतराधीन वीधविषयतयातात्पर्यविषयः। तदुक्तोक्तिः। दीर्घतोतदतिरस्यविधिपकोटिनिवि
एधर्मवृत्तिरस्यः। अमतिपोगिताभ्यामिति। न च ह्यस्यसमानाधिकारणाभ्यामाभावात्प्रतिपोगितपोर्वहि
तदुक्तोसंज्ञातमतिपोगितमवः। छेदकावच्छिन्नत्वमुदाहरणं तत्तत्प्रत्ययपेक्षानुसंधानानिसुराहरणा
पक्षिः। तथाविधद्वयत्वायवच्छिन्नत्वस्यव्याप्यसंज्ञादितिवाच्यं। मतिपोगितानवच्छेदकाभ्यस्तदर्थमेव
तादृशवोधविषयतयातात्पर्यविषयमभिव्यक्तपदेपस्याप्यतावच्छेदकावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यतदर्थ
त्वान्ननुभासतत्सनेनेति। नचास्योसमाकुलितहेतुव्यापकतात्तानत्वापेक्षयाप्रतिपोगिधैपधिकार
रूपवदितसाध्यासंज्ञाभाववद्वृत्तित्वान्नस्वप्नमपानेनरूपेणहेतुतापव्यापकसामानाधिकार्यज्ञानक
रणात्तावदिभिरनाशंकिततयातद्वहेतुतात्वं। नार्थमुदाहरणजन्यवोधेउद्देश्यधर्मादिविशिष्टविधेय
धर्मापंताभाववच्छेदकानस्वप्नस्यपकृतानुपपुक्तत्वमित्येवाच्यं। उद्देश्यधर्मवृत्तितथाविधधर्मासं

राम०

२२८.

ताभावादनधिकरणत्वं न भासते तथेति ह्यंजमुद्रपैव विधेयधर्मासंज्ञाभावादनधिकारात् तन्मात्रं निष्पत्तिमात्रं
नातानुवृत्तिमानेव धर्मवानि स्यादविबयो यो धर्मवानि स्याद्विधेयधर्मादिति वत्यादि मंदस्य त्वयच्छेदवोधे पि
धर्मादौ वत्यादि मंदस्य वृत्तिव्यवच्छेदाभावे परानभिमतप्रतिक्षेपसंगतत्वात् अहं सवतीति। पथाशंसः
पांडुरावेति वाकाधीनवोधो न शंसत्वादिसामानाधिकरण्येन पांडुरासत्वं शंकनदपस्य सर्वत्र भवसिद्धतापि
शेषरासंगतैवकाराद्विशेषतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषरायोग्यवच्छेदभानं व्युत्पत्तिरिति संप्रयावापा
ये एव धर्मधर्मरतिविशेषरातावच्छेदकावच्छेदेन विशेषरास्यत्ववच्छेदभानं तथा वृत्तिमानेव धर्मवानिति वा
के एवकारास्पतिविशेषसंगततया विशेषरातावच्छेदवध्माद्यवच्छेदेन वृत्तिमंदस्य त्वयच्छेदवोधजनकत्वं
भावश्चकं अन्यथा धर्मादिसामानाधिकरण्येन वृत्तिमंदस्य त्वयच्छेदवोधवच्छेदवोधजनकत्वं
वलेन वृत्तिमंदस्यावृत्तिरूपव्याप्तिभावेपितादश्यापि वृत्तिस्वादिनावत्यादिसिद्धनुपयोगितया तादृशोद

गटीपरा
२२६

५२

हरणस्पन्महच्छुतोपपुक्तत्वमितिवाचांसमनेयतनिर्विशेषणकवद्वित्वादिविशिष्टापेक्षयावद्व्यादिम
द्वेष्टाभावसविशिष्टस्यगुणत्वेनतारशविशिष्टावच्छिन्नमिदस्याप्रसिद्धातद्वृत्तिज्ञानतिरिक्तवृत्तित्वस्यप्रसिद्धा
तादृशोदाहरणस्यापमाणातापनिस्त। पाणिभाषिकावच्छेदकत्वव्यतिपात्तादृशविशिष्टासंबन्धेनिष्ठा
वप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकनिर्विशेषणकवद्वित्वादिविशिष्टावच्छिन्नमप्रतियोगिताकमेवदद्वृत्तिसहस्रव्या
सेनब्रह्मनस्योपगंतत्वात्। पदिचपाणिभाषिकावच्छेदकत्वभानमपिनसत्यतेधर्मितावच्छेदकयापकतायाः
प्रकारांशोसंसर्गांशोकाभानमुपेयतेतदाप्याहअर्थोदिति। एतादृशरीत्यनादेरेष्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरण
शरीरमितिमूलस्यासंगतिमूलपतिअतएवेति। विधेयधर्माभावाद्यस्यसिद्धेरिति। तथाचतन्माश्रीमबोधसम्भ
मभिब्रूयाभावेनतत्त्वोक्तुंश्रोतत्वापत्तिरितिभावः। एतच्चयोपोधमवान्सर्वहिमानिसाहोयसदार्थधृमादिम
तोमेदेनभानसामग्र्याएववद्व्यादिमद्वेष्टावच्छेदविशिष्टधृमादिमद्रुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिसंबन्धे

राम०
२२८

नममिपारजं त्रेगाव ह्याय न पवोध प्रयोजकत्वमभिप्रेत्या। अन्यथा धर्मादिविशिष्टे। मेदसंबंधेन न ह्यादि
विशिष्टमानसामग्याएव कथं चित्तादशमानप्रयोजकताप्रादृशसामग्रीविरहस्यैव सर्वत्रोदाहरणार्थिनो
वेत्तादशमानविरहप्रयोजकता। मिथानोचितं सादिति। आपकता बोधेति ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छे
दक आपकता बोधेस्यार्थः। अथ मोयो धर्मवानि सा दो धर्म आपकता विशिष्टवद्विमरंश्यतावच्छेदकमा
पक दिगति यो गि का भिद संवंधेन वद्विमरंश्यकारक बोधो न संभवति उद्देश्यतावच्छेदक आपकता संवंधो न
च्छिन्नाभेद संसर्गताया अमानागिकत्वात् अतस्तत्र आपकता प्रकारकसो धो वाच्यः। तथा समस्य अमित्य
कारक बोधं दर्शयति। अस्तु वेति द्विरुक्तपकृतिरविमज्जि स्थले अपकतायाः प्रकारान्तराकरोति ग्रामं ग्रामं द
हतीति द्वितीयाथः। या कर्मता तस्याप्यपत्व आपकतावच्छेदकता विशिष्टरानकमित्यविशिष्टायेपता संवंधेन
ग्रामस्य प्रकारतया सिद्धं ते ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदक आपकता बोधो नैव हादिति भावः। एवमेव गृहे श्वा

गटीपरा
२३०
~ ~

इत्यादौ सर्वत्रापि सप्तम्यर्थे प्रायेण तात्पर्यो गृह्यते नित्यपि तन्निरूपितं नित्यं तन्मसं वंधावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकतावच्छेदकास्तापेपतात्त्विकविशिष्टनिरूपितत्वसंबंधेन गृह्यकारको बोधरसादि क्रमेणादेयतावच्छेद-
कव्यापकत्वसाविधेयं शोभानंददृश्यं। पशुकोषो बहिर्मानसधर्मवानिति व्यवहारवारणापबहिर्मापकतावच्छि-
ष्टं धर्मव्यतिथिप्राप्तिकलाविशिष्टाभेदसंसर्गको धर्मवत्प्राकारको बोधो वाच्यः। एवं ग्रामो ग्रामो मणी पदतिथि-
हारवारणापग्रामव्यापकताविशिष्टस्मरणीयत्वं दभेदबोधः। ग्रामं ग्रामं दत्तं निरुद्धे रसेः शरारपादिव्य-
वहारवारणापग्रामत्वव्यापकताविशिष्टकर्मत्वं गृह्यत्वव्यापकताविशिष्टाधेयतादिवोधः। तथा च न भ्रमर-
वित्तव्यवहारानुपपत्तिः। बहिर्लव्यापकत्वं दभेदमात्रेण प्रसिद्धात्तद्विज्ञाभेदसंबंधावच्छिन्नमेवादित्ये बोधोऽसंभ-
वादिनितरसरापतो बोधितप्रसद्वृत्तिवत्साधीनबोधे विधेयकोत्तिनिविष्टतयाभासजेयद्वयपरिकल्प्यापकताव-
च्छेदकतासंबंधेन तदवच्छिन्नै धर्मविशिष्टप्रतिप्राप्तिकल्पे प्रकृत्यवहित्वावच्छिन्नस्य प्रनुवर्त्य संतं धे संवंधः।

राम०
२३०

स्त्रीत्रिप्रभे एवं च यो यो वृत्तिमानि सा दौ स्व व्यापकता वच्छेदकत्वसंबंधेन वृत्तिविशिष्टोपेक्षार्थवृत्तिनिर्दिष्ट इव
च्छिन्नप्रतिपोगिकत्वसंबंधेन प्रकस्यधूमत्वविशिष्टादेतेभ्यो वृत्तकसंबंधोचयाज्ञादशवाक्यस्याप्रामाण्येन
अद्यतितवाक्यस्य च निरुक्तसंबंधेन वृत्तिविशिष्टवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वसंबंधस्य धूमत्वादिविशिष्टप्रति
योगिकतया जग्याविध्वयधिकारा संबंधेन धूमत्वविशिष्टस्याभावोपेतुवर्थसंबंधेऽस्तद्विप्रामाण्यं न च वृत्ति
व्यापकता वच्छेदकद्रव्यत्वापवच्छिन्नननुमादिनिवृत्तिप्रतियोगिता नो धूमत्वापवच्छिन्नतनुमादिनिवृत्तिप्रतिपोगि
गिताया अभिन्नतयानिरुक्तं संबंधेन वृत्तिविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिपोगिता कत्वस्य धूमत्वावशिष्टप्रतिपोगि
कत्वसंवेन तत्संबंधेन धूमत्वविशिष्टाभावस्य मतुवर्थसंबंधे वाधात्कथं तदा कस्य प्रामाण्यमिति वाच्यं । वीक्षि
तपसद्वदितव्यजन्यबोधे विधेयकोटिप्रविष्टतपाभासते पद्विप्रसक्तदिकं व्यापकता वच्छेदकता संबंधेन तद्व
च्छिन्नविशिष्टधर्मसंबंधः वृत्तकः तत्सतत्पद्वदितवाकाधानबोधे विधेयकोटिनिविष्टतपाभासते पद्विप्रसक्त

गलीपरा

२३१

✓

दिते तदस्य तत्समाधिकाराणं पञ्चदशत्वेन विशेषणीयत्वात् वद्विविशिष्ट इत्यादिः धर्मत्वात् न तत्समाधि-
करणात् पातद्व्यात्वाभावेन वा रणान्नान्वयो यो। मिथेयवद्वा न सप्रमेयवद्वा नित्यादौ तत्तद्वदितवाक्येन
यवोधे विधेयकोटिनिविष्टताभा समानमेयतावच्छिन्नतद्व्यत्वमप्रसिद्धमिति वाच्ये। साध्यतावच्छेदकता
परोक्षधिकाराणां दर्शनादशापरोक्षविषयतापरोक्षधिकाराणामप्यपारिभाषिकतद्व्यत्वनिवेशात्। तदेव
हेऽप्यशरत्वाद्यैरनिरुक्ततासंबंधावच्छिन्नत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नत्वा
वच्छिन्नभेदवदशाधेयतात्वनिरूपितत्वोभयसंबंधेन प्रकृत्यगृह्येः सप्तम्यर्थाधेयतामात्रमत्र प्रतिपा-
दयते। अस्मत्त्वे प्रामाण्यं। अश्व। धेयतात्वेन निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया अस्तत्वेन
निरुक्तसंबंधेन गृह्यभावस्यावाधात्। एवं न तत्पदं दितवाक्यस्य पक्षिं चिद्वेदेः शास्त्रे प्रामाण्यं। अश्वधेय-
तात्वादौ गृह्यनिष्ठतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधेन तादृशसंबंधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नभे-

राम०

२३१

२३२

द्वदश्या धेयपतात्वादिरूपसंबंधस्य व्यधिकारात्तयातेन व्यधिकरणसंबंधेन गृह्यभावस्य तदा धेयतायां
संज्ञात् । एवं ग्रामं ग्रामं दृष्ट्वा नीला रूपा मारुतं सकलमोक्षनकर्मवसंस्तेन निष्ठभेदप्रतिपोगिताया आ
प्यपतासंबंधावच्छिन्नवच्छेदकतावच्छेदकतायाः चेत्वापदानकर्मतात्वे बाधेन तदृशसंबंधावच्छिन्नत्वावच्छि
न्नप्रतिपोगिताकभेदवच्छेत्त्रीपरमकर्मतात्वे धेयलोभपसंबंधेन कर्मतात्वसामानाधिकरण्यात् न ग्रामादेः कर्म
तायामबाधान् । यत्किंचिद्गृह्णामादेश्चैत्रेणादत्तत्वेन तत्तत्परितवाक्यस्य तदा दृशसंबंधावच्छिन्नभेदवच्छेत्त्रीपरा
नकर्मतात्वाप्यधिकरणसंबंधस्तु तितोभयसंबंधावच्छिन्नतदभावप्यकर्मतात्वावच्छेदेनाबाधाश्चेत् । ग्रामो ग्रामो
रमणीय इत्यादौ च मुख्यविशेष्यतया भासमानस्यापि ग्रामादेः रमणीयादौ स्तुतिभेदप्रतिपोगितावच्छेदकत्व
संबंधावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताकभेदवद्वयणीयत्ववत्ताभेदेभयसंबंधेन विशेषणतयाः नयः ॥ ५ ॥
अप्यधत्ते धर्मो बहिः प्रमादौ मुख्या विशेष्यतया भासमानधर्मादेरुत्पत्तिव्याप्यादिपदार्थकृतकाधिकरणं शो

गरीप

२३३

८०

पथाचपउपेपतेव्युसतिवैवित्राजद्वरतथाचकस्यचिद्रामस्याख्याणीयत्वेनअसमभिव्यादृतेनिरुक्तमेवद्व
मणीपत्ववसंवेधस्यवधिकारातपातद्वटितोभपसंवेधेनग्रामाघभावस्परमणीपादेतत्वेनग्रामाणान
वग्रामोग्रामोग्रामणीपरसाहोग्रामादिव्यापकताविशिष्टाभिरसंवेधेनग्रामादेस्यैरमणीपादेनअस्थितेन
बंधावच्छिन्नतद्भावादेरचपेनोपपत्तेः किंजस्योस्तिवाच्यंग्रामादिनिष्ठमेवप्रतिपोगित्वरूपव्यापकत्वाप्रसि
द्धेस्तत्रिष्ठमेदप्रतिपोगितावच्छेदकारमणीपत्वरूपजडापकताविशेषितामेदसंबंधत्वेनअस्थितेतादृश
संबंधाप्रसिद्धेः पोगोक्षमवान्सनायोगेलकमित्सुदृशताधीनबोधमनुवर्षसंबंधविशिष्टातयाअयोगेल
कमेवभावेपिअयोगेलकमेदत्वरूपसाध्यतावच्छेदकापयोगसविषयतापयोग्यधिकारापरपोगेलकमे
द्वजितद्वयोपः खसमानाधिकाराभेदप्रतिपोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनवस्यादिविशिष्टोपोधर्मस्तदव
च्छिन्नप्रतिपोगिताकत्वविशिष्टत्वरूपसंबंधेनतमदर्थेपोगेलकमेददेर्भावापगमाजद्वरतस्याग्रामाण

राम

अयोगो लकमे दत्ता देव सादिव्या पकता नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगि कत्वविशिष्टरूप
संबंधेनापो गोलकमे दत्ता देव भात एवं यपो पो वद्विमान सना योगोलकमिति न जसु दित वासस्पामा राणिह
ऊदभेदत्व छटित व्यधिकारण संबंधेनापो गोलकमे दत्ता देव भात वस्पतमे दत्ता देव सततात्। वसादिव्या पकमे दत्ता
वच्छि त्राणो गोलकमे दत्तादिप्रतिपोगि कत्व रूप संबंधे नापो गोलकमे दत्ता देव सततात्। वसादिव्या पकमे दत्ता
राणापनिहृत संबंधवृत्तकमे दत्ता देव भात नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगि कत्वविशिष्टरूप
र्य स्पवद्विसमानाधिकारणमे दत्तादिप्रतिपोगिता नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगि कत्वविशिष्टरूप
नव पत्रपेतेनाम दत्ता देव भात नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगिता नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगि कत्वविशिष्टरूप
पकत्वस्पष्टमता वच्छेदेन बाधायाप्राप्तापन जसमेतु प्राप्तापमिति तत्र पो पो धर्मवानसनापो गोलकपो पो ध
वानसनर दत्ता देव भात नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगिता नव छेदक लातत ध्यावि धरुदभे दत्तादिप्रतिपोगि कत्वविशिष्टरूप

मटीप

२३४

८०

बोधस्यगुरोस्तीतिवाक्याद्गुरोर्बोधोस्तीतिबोधस्यकनुसादस्यसर्वानुभवसिद्धिप्राप्तकपदरुजिह्वो
पस्थाप्ययोः परस्परमन्वपानुपगमाच्च। नचतत्रपटवविशिष्टत्वेनसुरोर्बोधेपतामितिवाच्यं। अप
सिद्ध्यालसणायाश्चप्यसत्तात्। एकपररुजिह्वोपस्थाप्यार्थयोः परस्परमन्वपबोधस्यव्युत्पत्तिश्चिह्नत्वे
एकपरस्याचपबोधात्तनकत्वव्युत्पत्तेर्निवृत्तिजाताच्चैति। प्रमाणिकत्वेरतिशयतश्चनसदेआहृतिरावश्य
कीतिशंकाकारणाममानसत्वेति। परमर्शत्वेनजातिरित्यग्रमेप्रंयंएवस्युतं। अनुमितौपस्थविशो
पराकपरामर्शजन्यसाध्यविशेषकानुमितौपसरतीति। यस्यसंबंधप्रसक्तसंबंधावच्छेदकभावावच्छेदे
नैद्विपसंयोगस्यहेतुत्वादितिभावः। कथंचिदितिभाष्यापकताज्ञानेसहचारत्वात्तन्नकारणंपूर्वदूषितत्वात्।
पोपत्रेसादिनिष्पन्नमात्राणां। एवंचक्षुमत्ते। नुभूतस्यवद्विलेमानसोपनीतभातमितिभावः। ननुर्क
बुद्धीवादिमात्रास्तीत्यादेःप्रमात्रानुरोधेनकंबुद्धीवादिमत्प्रमाणाधिकारणाभावप्रतिपादितानवच्छेदकनिर्व

राम
२३४

अयोग्यसकभेदत्वादेर्वशादिव्यापकज्ञानवच्छेदकत्वात्तथाविधदभेदत्वादिप्रतियोगिकत्वाविशिष्टस्वरूपसंबंधेना
योगोलकभेदभेदाभावात् एवंच योगोवद्भिमानसुनायोगोलकमिति न च यदित्वा मस्य प्राणापनिहृत्तदभेदत्वं तदिति
न अधिकरणसंबंधेनायोगोलकभेदाद्यभावस्य तस्यार्थः सतत्वात्। वशादिव्यापकभेदत्वावच्छिन्नायोगोलकभेदादि
प्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेनायोगोलकभेदस्य तत्पक्षे शेषाकधरत्वावच्छिन्नाभावावगाहिलानुपपत्तिः। अथवा
तादृशवृत्तवस्य निर्विशेषितवृत्तत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतवा प्रामाण्यविशेषावज्ञेयस्य आहमा
वेति। अर्थात् एकतः क्रियाजनसंयोगस्थलानुरोधेन कर्षणरूपितप्रतिचिदधिकरणतागर्भमेव कारणत्वं। एवं च ग
तास्थानादिजन्यत्वगव्याहृतवैजयत्यस्य कर्षणतावच्छेदकत्वेऽपि तदपि चपेपितस्वर्गतत्वरूपतापाम् धर्मवन्निर्दिष्टाधिकर
णताविशेषागर्भजनकतापारकेष्टसाधनतास्य तत्पातरोधसौलभ्यमिति ॥ ७५ ॥ अथलिंगकारणताप्रश्नः ॥
आपं कृताज्ञानकारणतां निराकृत्य अनुपपन्नमनसि लिंगमिति पूर्वोक्तं प्रसंगतः प्रपंचपत्तिः। मूलैवमिति। प

गटी-प

२३५

८७

रामशंभरान्नानमात्रं गृध्रं पृथुलस्य स्येव कार्या व्यवहितमाकृष्यो सतपुत्रा परिचापकलाप्रतिस्तेपेन विंग
मेवेति विंगं विशेषणं न तु तद्विन्नमित्यर्थः। अत्रैव कार्याभिन्नक्रमः तथा च विंगो विशेषणमेवेत्यस्या विंगं नोपल
क्षणा मित्यर्थः समाशयेन शक्तौ न वेति। असंगतेरिति रं द्विपेरात्तपापरिचापकलनिराकरणं परिचापके उपलक्षण
त्वनिराकरणपर्यवसर्त्त। अत्र तत्कालं कौः विशेष्यान्वपि नाचपि नाचपित्वं विशेषणं संप्रदायप्रमर्शो द्विपि हेतुत
पा न्वपित्वं। एवं नोपलक्षणात्तयेति दृष्टिः ज्ञेयव्यावर्तकांतरेपस्यापकतपेपर्थमभिधापका कर्तव्यो गृह्यारमाकृ
भरणसंख्यावर्तकांतरे। तदुपस्थाप्य व्यावर्तकतया काकारिरूपलक्षणं परामर्शवृत्तया लक्षणांतराभावाद् द्विगं न तथे
ति अभिहितं तदेतन्नस्वितरे तथा चेति मूलस्य तद्वतारिकाया आसामं जस्यामं जस्यापत्तेः विशेषणताया एव हेतु
तान्वपरूपतया तद्व्यवस्थापकत्वात् किंच विपमानं सद्भावंतै विशेषणं अविद्यमानं सद्भावंतै कमुपलक्ष
णमिमांशयेन ग्रंथः पृथो ज्ञेयानागतविंगस्य विशेषणत्वं भंगो वर्यो विष्यते अनुमिति समवे विषमानता जा

राम०

२३५

भसंभवादितिसंपके ठोऽनुपदमिधानीपताञ्चतथैवचीद्विधितिरुद्धिर्वाख्यातरसुपलक्षणतपेमस्यार्थं
नमप्यनुवित्तमिति तस्येति विशेषणमेवेति सत्यस्य विशेषणतया परिचापकमेवेत्यर्थः नोपलक्षणात्तया परिचा
पकं परामर्शविषयितासंबन्धेन अनुमितमवहितप्राकृष्टसरोसश्चादिति भावः । विशेषोत्तराभावे इति मूलस्य वि
शेषोत्तरस्यैव विशेषणत्वमस्तु न लिङ्गस्येता शक्यत्वात्तात्पत्तेरिति तथा च दीधितौ पुनः शब्दोत्तरं हेतुज्ञानिर्वाह
कमनमथासिद्धत्वमिति शेषः । मूलपरिचापकतपेमस्यावच्छेदकतपेस्यार्थः । विशेषणतया परिचापकस्या
प्यमथासिद्धत्वे रंदिषा देशपितृयात्तायात्तादिति भावः । रंजादीति द्वितीये हेतौ विशेषणानां विशेषणसमानकाली
नत्वविशेष्यविषयकत्वात्तात्तानां विशिष्टविष्टुद्वित्वं निर्विकल्पकैर्वा तिसमागः अभिचारवारणानां विशेषणस
किंचिदिति । अंतर्तो लिङ्गस्यैव जनकत्वात् । इत्यादीति द्वितीये हेतौ साध्यां शेषमविशेषणिकारत्नीपेव समानकालीन
त्वग्रहं विना धर्मविशेषणिकेत्यर्थः । इष्टं एवं चेदं पुनरुच्यते मम सस्यात्तापमानविशेष्यतावच्छेदकावगाहिते

ग.टी.प
१३६

६१

पिनविरोधः तस्योद्देशे विशेषणानामादिति वाच्यं विशिष्टबुद्धिसामान्ये विशेषणज्ञाने तेन हेतुतया विनिगमना
विहतापमानविशेषणत्वेनापि हेतुत्वमिहाशयेनेदं न तत्र प्रयोजनभावेन तथा विवक्षणा सत्तात्। विशिष्टं प्र
त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतेति मतानुरोधेन पद्यपोसादि उद्देश्यत्वावच्छेदकादिविवक्षणा अनु
मितसुहास्यवैमल्ये विशेषणज्ञानतया विशेष्यत्वावच्छेदकत्वात् तस्य हेतुत्वादिति। धर्मस्य सत्येति धूमध्वंसनाय
तो धर्मकालीनवह्निमानिमनुमितिर्धर्मस्य सत्त्वमा बोध्यादुर्वासात् तत्रेति न च सा सा संवधावच्छिन्नत्वं परं परा संव
धानवच्छिन्नत्वं च मुख्यविशेष्यत्वात् निरूपितविशेषणतायां प्रवेशोपरान्नयात्तापत्तेः। ननु मुख्यविशेष्यता
निरूपितविशेषणता सामानाधिकरण्यस्यैव हेतुत्वं कल्प्यं संभवात् प्रवृत्तां शवैष्यमित्यत आह नति
ति न च मुख्यविशेष्ये पूर्वतेष्वदिक् सस्य विशेषणत्वं तदपत्रत्वां शवैष्यमित्यत आह नति। न च नु
रूप्यविशेष्ये पर्वते वदिक् सस्य विशेषणत्वं तदपत्रत्वं कुतो नेति वाच्यं। न तत्र पर्वतपरतंत्र्यस्य वद्वैभानं

राम०

किं तु कालपर्यंतं त्रयेति मुख्यविशेषो जापत्रता संभवात् । विलसरा संसर्गेण विशेषांतरविशिष्टतद्वग्राहित्वं तद्वि
शिष्टवैशिष्ट्यावृत्तिमिति निष्कर्षमतेऽस्य कालस्यैव विशेषात्वेन धर्मस्येतेतादृशविवक्षात्पार्थक्यसत्तापादसंबे
ति । पद्याश्रुतस्य विशेष्यनिष्ठत्वमात्रावृत्तितस्य विशेष्यनिष्ठत्वे सति विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य
विशेष्यनिष्ठत्वमात्रावृत्तितस्य विशेष्यनिष्ठत्वे सति विशेष्यतावच्छेदककालावच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य च । अत्र यैव प
त्तमानकालीनत्वविशिष्टसंयोगाधर्मोत्पत्त्यादि क्रमेण अपेक्षेतेतु सती पोभविष्यतीतकालंकारावृत्तिविशेष्यनिरूपि
तपद्वर्तमानविशेषरातापयुक्ततद्वर्तमानकालीनतावगाहित्वमर्थस्य तदा नो धर्मवत्पद्वर्तमानकाली
नवर्तमानमिति साध्यांशविशेषरातापयुक्तमेव ससमानकालीनतावगाहित्वमिति साधुः । तेषां विशेषराविशे
षरातापत्रस्यैव साधित्वमिति युक्तं । तत्र प्रकृतिः । त्वेति । विधेयभासा शोधर्मितावच्छेदकमनिवेशोपपत्तिकं । न चैताव
तात्प्रसाधिकस्य पदतावच्छेदकमवेशोयमिनारोनवर्तमानतया पदवर्तमानतावच्छेदकीकृत्येति । अथ स्त्री

गटी.

२३०

५४

पपद्वर्गनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितायाविधेयताजदवच्छेदकतापर्पास्पधिकारापतासमानकालीनवधर्मितावच्छेदकतापत्रंतदवच्छिन्नविषयताकात्तनिवेशानुमित्तमाराधेयसत्ताहसम्भवेतिविधेयत्वेति। यद्विधेयत्वं तदवच्छेदकौभूतसमानकालीनवधर्मितावच्छेदकतापत्रधर्मावच्छिन्नपद्विषयित्वेकविशेष्यतानिरूपितं तदुभयविषयताशामशब्दवृद्धित्वेहेतुरित्यर्थः। अनुमितौविधेयताभेदेनविशेष्यताभेदमतेनेदंअन्यथाएकत्ररूपमितिरीमातादृशानुमितिमादाययमिवागोद्वारः। स्वानिरूपकेति। स्वानिरूपकतानानिरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्पास्पधिकारापद्वर्गसमानकालीनवधर्मितावच्छेदकतापत्रपद्वर्गनिष्ठधर्मितावच्छेदकताकतद्व्यावच्छिन्नविषयताकाशब्दवृद्धिर्पासापमानविशेष्यताजयेति। अत्रितिरित्यर्थः। तादृशविधेयतावच्छेदकतायापकोभूततादृशधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नावच्छेदकताकविषयित्वेतिपावत्त्वं। तद्विषयता। स्वानिरूपकतानानिरूपितत्वनिवेशात्तद्व्यमवानपर्वतोवह्निपारधमकालीनवह्निमाश्रयेति। आलौकादिलिङ्गाकानुमितौनयमिवावत्ताहसम्भवेति। एम०

१३०

हेति तदीयसमानकालीनवद्विवावच्छिन्नविधेयतापविषयतायाः स्तानिरूपकतानिरूपकत्वमित्यदवच्छेद
कतापकस्यधिकारान्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापत्रिमित्तादशविधेयतावच्छेदकताव्यापकसमान
कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वच्छेदकताभावात् । तदीयशुद्धवद्विवावच्छिन्नविधेयतापविषय
तायाश्चसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वच्छेदकताकत्वविहेतुस्वपदेनेकाग्रनासंभवात्तद्वर्त
विषयतायाउपाकादनेवानिरूपकतावनिरूपितत्वेनतत्रहेतुभावादित्यर्थः । त्वनिरूपितेतिनिरूपकमात्रनि
रूपितत्वेहेतुगर्भेऽदृश्यतावच्छेदकतारूपधर्माकालीनवद्विवावच्छिन्नविषयतापपक्षेऽनस्यतदनिरूपक
निरूपितविधेयतावच्छेदकताव्यापकसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वच्छेदकताकत्वादितिभावः
। परस्मिन्नेति । अत्राव्यभिचारोवस्यते । अविशेषणेनेतिस्वातंत्र्येणेतिवद्विवावच्छिन्नविधेयतापविषयतामेदेवि
शेष्यतामेदः अत्राव्यभिचारोवस्यते । अविशेषणेनेतिस्वातंत्र्येणेतिवद्विवावच्छिन्नविधेयतापविषयतामेदेवि

ग. टी. प.

२३२

५२

योऽपि चित्ताऽत्रैतादृशी सापत्तुमर्तपरिष्कारमाशमहेतया हि स्वनिरूपकविशेष्यतानिरूपितविधेयतावच्छे-
दकता व्यापकपक्षमानकालीनतथर्मितावच्छेदकतावच्छिन्नवच्छेदकताकपट्टमौनदृक्कर्मितावच्छेदकताक-
विषयताकाशाद्वृत्तिर्बहेतुः तत्र भूमवानप्यमकालीनवह्निमान्पर्वतो वह्निमात्रलोकादिमाहौ भूमका-
लीनवह्नितावच्छिन्नविषयताशुद्धवह्नितावच्छिन्नविषयताशुद्धवह्नितावच्छिन्नविषयतापोरेकधर्मितानि-
रूपितत्वसंज्ञेन तादृशवह्निनिष्ठधर्मितावच्छेदकता रूपविषयविषयतोपाः स्वपदेनोपहानसंभवाद्यभिचार-
तितद्वारणार्थपदमविशिष्टेतावच्छेदकेन च तदुपादानेपि तादृशविषयतापां धूमनिष्ठवच्छेदकतानिरूपक-
धर्मितानिरूपकत्वसंज्ञेन यमिचारेन वापेतरतितद्वैपथ्यादिर्विशमितिवाच्यं। तस्येन पदमीनेशवच्छेदकनिरूपक-
विशेष्यतातावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात्। उक्ते विषयतापां च वह्नितावच्छिन्नविधेयतानिरूपितवि-
शेष्यतातावच्छिन्ननिरूपितत्वस्यैवोपायमात। अथ लाघवेन विषयतापां विशेष्यतावच्छेदकताभेदस्यैव निवेशे

एम०
३२८

नोपपत्तेः यद्वर्गविशिष्टसमानतिप्रयोजनत्वमित्यत्र ह्युपात्तासंपर्कः। अस्माकं तु धर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशेपित
च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसमानकालीनवद्वित्वावच्छिन्नविषयतापार्थमितावच्छेदकताभिन्नाः
स्वपदेनोपादानसंभवात् हेतुसत्त्वेन व्यभिचारित्वमप्युपपन्नमिति पद्वर्गविशिष्टसम्यक्त्वैपर्य्यं अथैकविषयतानिरूपितत्वक
ल्पेयत्र ह्यसंबन्धिसमानकालीनवशीनां त्रयाणां शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्ने विशेषणतया वद्वेहृदेष्यतावच्छेदकता
नत्रवद्वित्वावच्छिन्नविधेयत्वसमानकालीनवद्वित्वावच्छिन्नविषयत्वोपोरेकविशेष्यतानिरूपिततया व्यभिचार
इति पद्वर्गविशिष्टसम्यक्तार्थकामिति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदककोटिमविष्टवस्तुविधेयतानुसंगमादिति चेन्न।
धर्मितावच्छेदकताभेदनिवेशेपद्वर्गविशिष्टसम्यक्तार्थकोपि सन्ते तत्तार्थकार्ये गुरुमार्गानुसरणानौचित्यात्।
पथासन्निवेशे। समानेपि तार्थकादिति। वस्तुतस्तु अतिलाघवेन विषयजैः समेव विवक्षणीयता दृशविषयताप
विधेयतात्वादिति भवतामपि साक्षात् पद्वर्गविशिष्टसम्यक्त्वैपर्य्यं अतएव विधेयता दृशविषयत्वोपोरेकं

ग. हो. ५
२५६

६६

तत्कारकविषयानिरूपितत्वमुक्तमिति । किंचिदर्थमिति । इत्यत्र बोध्यं किंचिदर्थं विशिष्टविशेषणत्वस्य परद्वैतं आव-
श्यकत्वे धर्मसमरूपतातर्भावो विफलः । न च समानकालीनत्वविशिष्टपदार्थनिवेशादिह आवश्यकः अथानिय-
मशरीरानुपपत्तेरिति वाच्यं । तथा सति धर्मवान् पर्वतौ वद्विमान् आलोकादिसारौ यमि चापत्तेः समानकालीन-
त्वविशिष्टपदार्थो तर्भावस्यावश्यकता । पर्वततावच्छिन्नविशेषणतापत्तेरिति । तथा च धर्मवद्भूमिसमानकालीन-
वद्विमानसर्वतावद्विमानिसाकारैवान्मल्लिङ्गकानुमितिसन्नैवार्थः । संग्रहयेति । अथानियमस्य विगजनासासिद्ध-
पत्तेः । पश्चादिति । प्रकृतिसाधेयकतहेतुसमानकालीनत्वग्रहणस्य तेन पक्षो विशेषणो प्रतिभावः । अर्थ-
विशेषणतामार्थत्वेन वैपक्ष्येण संधारहवस्तुतस्त्विति । अवाधादिति निरुक्तसमानकालीनत्वविशिष्टपदार्थो-
क्तत्वेन संबंधत्वेन भ्रमलोपपत्तावधिगोस्वेता वृक्षेन निरुक्तसमानकालीनत्वविशिष्टसंबंधस्यैव विधेयसंब-
धत्वसंबंधादिति भावः । तैलसापात्तामंजस्यमितिसाधसमानाधिकाराधमाधिकारातावच्छिन्नकलावच्छिन्न

राम०
६३५

पद्मकस्थलमेवनास्तीतिबोधं। अत्रह्युमालोकारिपरामर्शानां परस्परव्यभिचारवाणापकाराव्यवहितोत्तरत्वनि
वेशेगोखास्त्रिगविषयतायाः कार्यतावच्छेदकत्वमाचार्यैरुपेतं। तत्रवद्विव्याप्यधूममकारानिरूपितपक्षविशे
ष्यताशालिनिष्पत्तावच्छिन्ननिरूपितकार्यतावच्छेदकंनधूममकारकपर्वतोद्देश्यकवत्सुमितित्वं। वद्विव्याप्य
धूममकारानसंबद्धिव्याप्यालोकवाश्वपर्वतरतितानजन्मापोधूममवानहानसेत्यालोकवत्सर्वतश्चवद्विमदिसनुमि
तौव्यभिचारात्। नपिधमविशिष्टपर्वतोद्देश्यकत्वगर्भेपतः शुद्धपक्षविशेष्यकत्वगर्भेदलोतरंवाच्यं। तथाचवद्वि
व्याप्यालोकवत्सर्वतोवद्विव्याप्यधूमवानितिपरांमर्शजन्मापोधूमवानालोकवत्सर्वतोवद्विमानिसनुमितौ
व्यभिचारः। नचकार्यतावच्छेदककोरावपिधूममपर्वतत्वानवच्छिन्नत्वंपक्षविशेष्यतायांनिवेश्यमि
तिनव्यभित्तरतिवाच्यं। तथापिपत्रैकत्रूपमितिगोमाधूमपर्वततोभयेधर्मितावच्छेदकीकृतधूमपरांमर्श
स्तज्जन्मापोधूमवानधूमवान्वत्सर्वतोवद्विमानिसादौव्यभिचारादति। अत्राहुः। वद्विव्याप्यधूममकारानिरूपितप

गद्यपरा

२५०

८२

वर्तमानमधर्मानवच्छिन्नविशेषतानिरूपितवद्भिर्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितित्तत्तु। नचतादृशानुमितेःविशे
ष्यतापोपर्वतान्धमावच्छिन्नत्वात्संभवतिवाच्यं। तादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेष्यतात्वावच्छिन्नधर्मम
कारतानिरूपितत्वस्योक्तत्वात्। नचपर्वतान्धमावच्छिन्नविशेष्यतात्वरूपोऽधर्ममकारतानिरूपितत्वसंभवःतथा
सति धर्मवान्धमवान्पर्वतोवद्भिर्मानिसनुमित्याकारण्येतेः। एवमेकत्रूपमितिरीत्याधर्मपर्वततोभधर्मितावच्छेदक
कपरमर्शजस्योक्तानुमिताविपिनव्यभिचारः। नापिवद्विष्याप्यधर्मवत्स्योवस्यभाववानितीतरवाधसस्येआलोकपर
मर्शजस्यापामालोकवान्तादृशधर्मवान्पर्वतोवद्भिर्मानिसनुमितावपिपिनव्यभिचारः। तत्रालोकावच्छिन्नविशेष्यता
त्वेनधर्मप्रकारतानिरूपितत्वोपागमात्। नवधर्मपरमर्शसस्येपीतपर्वतान्योवस्यभाववानितीतरवाधाधीनधर्मवान्पी
तपर्वतोवद्भिर्मानिसनुमितेस्तादृशपरमर्शकपत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं। तत्रधर्मपीतत्वपोरेकत्रूपमितिरीत्यावद्भि
धर्मितावच्छेदकत्वमात्रमुपेयतेननुपपत्तितत्त्वधर्मितावच्छेदकत्वमितिपर्वतविशेष्यतापाधर्मप्रकारानिरूप

राम

२५०

पकतापाः पर्वतत्वात्तथावच्छिन्नविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वोपपादनारिति। वस्तुतस्तु तं ग्रंथकारमते प्रतिबध्य प्रति
बंधकतावच्छेदकभावापत्रविषयतादृशवदस्य त्वेन अप्रत्यक्षं शेषं बुद्धिमादिरूपं। इदं स्वधेयं तु तत्तिवाद्येयालोके विंशति
शेयाप्यत्र मानं पक्षधरमिष्टैरभिहितं तत्र व्याप्तेर्नानाविधतया विविचिता विरहे तात्तज्ज्ञास्यसागहिपरमर्शाणां
हेतुत्वेकाग्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशभेदेन व्याप्तिविषयकत्वे फलस्योपेक्षितमिति न पुनः। लाधवेन साध्यासंज्ञाभाववद्व
जित्वस्यैव व्याप्तितात्तद्व्याभाववद्वजिधूमवान् सर्वतरतिपरमर्शात्समवापसंबंधावच्छिन्नव्याप्यभाववद्विदितव्यापि वि
षयकपरमर्शाच्च संयोगेन पर्वतादौ वस्त्याय नुमिति वर। एतत्समवापसंबंधावच्छिन्नवद्वित्वनिष्ठावच्छेदकतानि रूपि
तसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतिपोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानि रूपिताभावप्रकारतानि रूपितेपारिक्रमेणानिरूप्यनि
रूपकभावापत्रविषयज्ञानाकारणतावच्छेदकत्वे लातुवात्। साध्यवद्व्यावृत्तिज्ञानस्य व्याप्तिवद्व्यावृत्त्यावृत्तिधूम
वान् समवायेन वद्विमर्यावृत्तिधूमवान् तरतिपरमर्शावर्जकतया विधिविषयज्ञानां निवेशे गौरवात्तु संयोगादिसा

गटीपार

२४१

८८

यकस हेतुपरमशीप्रमाताभिमानेनुसाध्यवदस्यावृत्तित्वमेवतातवाद्याप्रिति। अत्रवरति अनुमितो व्याप्तिपानेपुन
रीस्पस्वातेत्रेणहेतुनकल्पनीयेविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयपुरैर्वहेतुतोपपत्तेः। नचैवं बह्व्याप्यधर्मवा
नपर्वतरतितादृशनिर्णयो ज्ञातव्यव्याप्यवजातानासत्तेतादृशधर्मवानपर्वतोवृत्तवानिषाद्यनुमितपत्तिरितिवाच्यं। तादृश
नुमितित्वस्यकस्यापिकार्यज्ञानवच्छेदकतया आपादनासंभवात्। नचसिद्धाधिविषयविरहविशिष्टवह्न्याप्यधर्मवानपर्व
तोवृत्तवानितिसिद्धभावस्यापादक इतिवाच्यं। आचार्यमतोतादृशानुमितप्रसिद्धतादृशसिद्धाभिव्यक्त्याहेतुतात्
। नचवह्न्याप्यधर्मवानपर्वतोवृत्तव्याप्यवानुमितपरमशीधीनावह्न्याप्यधर्मवानुवृत्तव्याप्यवानपर्वतोवृत्तवानिम
नुमितिः तत्रैवविहविशिष्टवह्न्याप्यधर्मवानुवृत्तव्याप्यवानपर्वतोवृत्तवानितिसिद्धभावो हेतुः स एवतापाद
क इतिवाच्यं। वह्न्याप्यधर्मवृत्तव्याप्यभावावच्छिन्नपर्वततावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यानुमिति तस्यैवतादृशसिद्धाभावक
मतावच्छेदकतयातच्छ्रुतेनतत्तापादनासंभवात् नचैवं दर्शितसिद्धिरुपां वृत्तव्याप्यवानपटव्याप्यवानुवह्न्या

राम
२४१

धूमवानयस्याप्यवानपर्वतो वृटवानितिसिद्धभावेहेतुः स एव तत्रापादकरतिवाच्यं। वद्विद्याप्यधमवृटवाप्येभ
पावच्छिन्नपर्वततावच्छिन्नविशेष्यत्ववृत्तुमिति तस्मैव तादृशसिद्धभावकार्यतावच्छेदकतया तच्छून्यत्वेन तदापा
दनासंभवात्। न चैवं दर्शितसिद्धिरशायां वृटवाप्यवानपटवाप्यवानवद्विद्याप्यधमवानपर्वतो वृटवानित्यनुमि
त्युपमावमिवारेणानोक्तधर्मः कार्यतावच्छेदकः किंतु वृटवाप्यवद्विद्याप्यधमपर्वतत्वेन तच्चितपातिरिक्तधर्मानवच्छि
न्नविशेष्यताकवृत्तानुमितित्वमेव तद्याचोक्तपत्तिर्देवोरेवेतिवाच्यं। तथापि वद्विद्याप्यधमवानवृटवाप्यवामवतो वृट
वानित्येतादृशसिद्धभावेन फलजनने वद्विद्याप्यधमवानपर्वतो वृटवाप्यवविति परामर्शस्य सहकारितयै लोकाप
त्तिवाराणां ततश्चात्रानुमितौ व्याप्तिभावे परामर्शस्य स्वतंत्रहेतुत्वाकल्पनमप्युक्तलाघवमस्य तमेवापदि चैकधर्मिवि
शेष्यकपरामर्शद्वयैतरेनानुमितिः प्रामाणिकी तदा विशेष्यतावच्छेदकमकारकनिर्णयस्यापि धर्मिणो निवृत्ते वहे
तुताम ५-मथापरे तु पर्वतत्वसामानाधिकरण्यात् न वद्विद्याप्यवजापरामर्शजद्वच्छेदेनानुमिमापत्तिवाराणां पावच्छि

गटी.क

८६

त्रसंयोगसंसर्गकपरमर्शपोरम्यतरस्यसहकारित्वेस्वीकांपविधेयताचसिद्धभावकार्यतावच्छेदिकैर्वैवेकिनतदनु
प.पापरमर्शस्यहेतुताप्रसंगः। बहिष्कृत्यमर्शतोमृदवानि सायेसिद्धेविरोधितापमणिकारमतेपिविधेयतायाः प्र
सतावच्छेदकेनैवे शिजत्वात्। केचिन्नुअनुमितिौयापिमानानुपगमे एकविशिष्टेः परवैशिष्ट्यमितिरोसावहि
व्याप्यधमपर्वततोमपंधर्मितधध्वरेकीकृतसवहिव्याप्यधमप्रकारकसवहिव्याप्यधमवामर्शतोविहिव्याप्यधमवा
नितिपरमर्शस्यवहिव्याप्यधमवामर्शतोवहिव्याप्यधमवामर्शतोवहिव्याप्यधमवामर्शतोवहिव्याप्यधमवामर्शतोवहिव्याप्यधमवा
वच्छिन्नधर्मिकवहिव्याप्यधमपरमर्शहेतुतयैवोपपत्तिरिति तावदेव न च तथाविधपरमर्शत्रादृशानुमितिस्वी
कारे चिंतामणिकारमताविशेषदतिवाच्यं। जादृशस्य लेता रवि। शेषस्याचोपै रूपगमात्। यत्तु तत्र व्यासमानेव
हिव्याप्यलोकावामर्शतरतिपरमर्शसत्त्वे बहिष्कृत्यधमवामर्शतामोनि कीदृशे जीतरवाधसत्त्वे बहिष्कृत्यधम
पर्वतरावो मपंधर्मितावच्छेदकीकृतसवहिविधियकानुमितु पपत्तेतोलादृशानुमितौ तदृशतरवाधसत्त्वात्तं योगा

राम०

२४२

हेतुत्वं वाच्यं तदंगीकारे तु तद्दर्शायां बहिः व्याप्य धर्मप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिर्णयस्य स्वशक्तपातज एव तादृ-
शानुमिसुपजे तादृशे तत्वाधस्य तत्र तथा हेतुत्वं न कस्य नोपमिति तावदुपमिति तत्राप्यसमुख्यविशेष्यकस्यैव य-
मर्थास्य हेतुपातत्रयाभिधाने तादृशे तत्वाधस्य सतंत्र हेतुताया आवश्यकत्वात्। मुख्यतानिवेशो बहिः व्याप्य-
मवसर्गतवानुदे शरपाघर्तं तादृशं व्यक्तिभेदकृतिवेशप्रसंगेन मरणगौरवात्। एतदपेक्षयाऽत्यन्तेश्वाध-
जीतो हेतुत्वोचितः। अतएव पाकानुमिने मिश्रैः पञ्चमुख्यविशेष्यकपरमृशस्यैव हेतुत्वं दर्शितं। परपितत्रया-
भिधाने धर्मलिंगकानुमितिप्रतिअनुमिता विहविशिष्टप्रसंख्याविशिष्टायाः बहिः व्याप्याभाववानपर्वतो-
त्तुतगनिति विधिष्वैशिष्ट्यमस्य सामग्राः पृथक्प्रतिबंधकत्वं न कस्य ते तादृशसामग्रीकालेपर्वतो बहिः व्या-
प्याभावगनिति विशेष्यतावच्छेदकवजानिर्णयस्य तद्विशेष्येन आवश्यकत्वात्। तदभावे तादृशनिर्णयस्य
धर्मवानपर्वतो बहिः मानिसनुमितप्रतिबंधकतपाजस्यः सतंत्रप्रतिबंधकत्वोत्त। तदभावे तादृशगौरवमि-

गटी

२४३

१००

नितरपिना अनुमितौ व्यासधानेपिधसुवायर्वतोवद्विमानिसनुमितौतादृशसामग्र्यः स्वतंत्रप्रतिबंधकत्वाक्य
नेहतिविहृतवद्विवाप्यधसवद्विमिसादि परमर्शजमानुमितौतादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः एवमुक्तप्रतिबंधकत्वोक्तौखभ
येनद्रव्यत्वादिरूपितावच्छेदकमन्ये स्पष्टप्रकरणानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनननुमितिप्रतिस्तीपानुमि
तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेष्यताकत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारज्ञानिरूपितप्रकारतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकानुमित्ताभावविशिष्टप्रमत्तसेव्याविशिष्टतथाविधप्रमत्तसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनात्तादृशप्रत्य
क्षसामग्रीदृशापां धमवायर्वतोवद्विमानिसाधनुमितौपिवारणसंभवात् । नचैवमपिकारणोत्तरविशिष्टविशेष्यतावच्छे
दकप्रकरणनिर्णयप्रसामग्र्या । अभावः पर्यंतत्वे सर्वदैवाक्षतरतिगच्छे एककालोनसर्वबंधनतथाविधसंप्रत्याविशेषि
लोपगमान्तकार्यकारणोभयदिशितपुरुषीपत्तनिवेश्यतेनपुरुषांतरोपातुमितौनपुरुषांतरोपसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाप
त्तिगतपुरुषीपत्तादेशपिधर्मितावच्छेदकतापत्तनिष्ठप्रमासजिकल्पेपुरुषभेदभिव्रकारणज्ञायाआवृण्णकतपापु

२४३

व तत्त्वादिभेदेन प्रतिबंधकतानामधिकारापदपितव्यास्यभावे अवच्छिन्नसंसर्गघटितव्यापकतावगाहिभूतसं
योगेन ह्यमवज्ञावगाहिपरमर्शभूतसंयोगघटितव्यापकतावगाहिअवच्छिन्नसंयोगेन ह्यमवज्ञावगाहिपरमर्शयोः प
रस्परजमानुमितौ व्यभिचारः न च पत्रभूतसंयोगघटितव्यापकतपरमर्शत्वावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौपेवेति वा
च्यं । तथा सति पादिसंज्ञिपपरमर्शदृष्टिभूतमानुमिति रिति प्रत्येन भूतसमवापसंबंधघटितव्यापकतावगाहिगंधप्र
गभावकालावच्छिन्नवृत्तपक्षकसमवापसंसर्गकट्टिबीतादिहेतुकपरमर्शजन्यतादशाकालावच्छिन्नसमवापसंसर्गकभ
मात्मकगंधानुमितवतिव्याप्तिगारासंगतेः । अथवा तुल्यपुत्राभादप्रपरमर्शरूपे अवच्छेदकावच्छेदेन भूतानुमितनु
दपातादशमपासाभ्यं कस्यादिति न च संयोगवच्छिन्नसंयोगे संयोगेनानुगमथैकैव कारणताकल्पनरतिन्यभिचा
ररतिवाच्यं । अवच्छिन्नसंयोगघटिताप्रामाण्यप्रकाले तद्वृत्तव्यापकतामप्यमर्शभूतसंयोगघटिताशमापप्रकाले
तद्वृत्तव्यापकतावगाहिपरमर्शानुमितिवारणापविशिष्यतेषामुत्तेजकलेखीकृतमविशिष्यविशिष्यविशि

गटी

२५४

१०७

प्यतथाविधपरमशोयोरेकाकारानुमितिं प्रमेवहेतुतापावक्तव्यात्तात्पर्येणैकत्रतादृशशमापग्रहपेरुनेत्रक
लेतुएकसंसर्गधरिताप्रमाणग्रहकालेपरसंसर्गतुदितव्यापकतापरमशीदनुमित्युदपापनेः। अनेचावच्छि
त्रसंयोगतुदितव्यापकताज्ञानजन्यानुमितौतद्वृत्तित्यागिरेवमुदसंयोगधरितव्यापकताज्ञानजन्यानुमितौतद्वृत्ति
तव्यागिरेवचभासतरतिनपरस्यरव्यभिचाररुतितदप्यपेशलेहेताभासप्रयेपक्षतावच्छेदकैकदेशव्यापकत्वाव
च्छिन्नवस्यसंसर्गतापोवक्तव्यतपमपर्वतत्वावच्छेदेनधूमपरमशीतारशपजस्योपेज्यत्वात्। अवच्छिन्नसंयोगेन
व्यापकतावगाहियममर्शानुसंयोगवत्तत्त्वावच्छेदलेनव्याप्तिभाससाधनासंभवात्। हारिमधकापांरांविपरीत
फलव्युत्पादनहेतुअप्रिमग्रथविहृमितिदृष्ट्ये। परेत्वावापांरांतत्रव्याप्तिभासानुपापमेतेजोव्याप्यधूमवान्यर्वतर
जिपामर्शकालेवह्निभिन्नेतेजोभाववान्यर्वतरतीतराधाधीनापांधूमवान्यर्वतोर्वह्निमासनुमिन्नोव्यभिचारत्र
वह्निव्याप्यधूमवजापरमशीहेतुतासंभवः। अनेतेतुतादृशकाधूमव्यापानुमितेः। तेजोव्याप्यधूमवान्यर्वतोर्वह्निमासि

राम
२४४

अनुमितौ तस्य हेतुता निर्वोहः। यदि चेत्तत्वाधाधीनता दृशानुमितौ विहित्वमि वते जस्त्वमपि भासते आपकता वच्छे
दकत्वेन भानस्यैव विधेयता वच्छेदकत्वेन भाननिषामकत्वात्तथा च व्याप्तेऽर्थानेपिनमभिचारः। तत्र वह्नित्वे विधेयता वच्छे
दकत्वा अनुपगमेन तादृशपरा मर्शस्य वह्नित्वा वच्छिन्नविधेयकानुमिति हेतुलोपगमादियते तदापि तादृशानुमितौ व
हित्वस्यापि विधेयता वच्छेदकलोपगमे वाधकाभावः। तथापि ते जस्त्वविशिष्टवह्नित्वाप्यवह्निभिन्नतेनोभाववत्सर्वत
कालीनतेनो व्याप्यधमवा सर्वतरत्वादिपरा मर्शस्य ते जस्त्वविशिष्टवह्नित्वा सर्वतरत्वनुमिति प्रतिस्थाप्ये ता हेतुत्वं
न कस्य ते तादृशपरा मर्शकाले तथा विधेयत्वाधकात्वीनतेनो व्याप्यधमवा सर्वतर इति परा मर्शस्यावश्यकतया तदला द
ह्नित्वते जस्त्वोभया वच्छिन्नविधेयता कानुमिति निर्वोहात्। वह्नित्वस्य विधेयता वच्छेदकता अनुपगमे तुतुभया वच्छिन्नवि
धेयत कानुमिति निर्वोहात्। वह्नित्वस्य विधेयता वच्छेदकता अनुपगमे तुतुभया वच्छिन्ना विधेयता कानुमिते रनुभवसिद्ध्य
यानिर्वाहयतादृशपरा मर्शस्य यत्कारणतो महगो रवापत्तेः। न चैवमपि शुद्धवह्नित्वा वच्छिन्नविधेयता कानुमिते त्व

गटी -

२४५

७००

मेवतादृशपरमर्शकारणतावच्छेदकमतोनव्यभिचारप्रतिवाच्यांतथापितेनस्त्वविशिष्टवद्वित्वावच्छिन्नविधेयता
कानुमितौतेनस्त्वविशिष्टवद्वित्वावच्छिन्नव्याप्यधमवत्तापरमर्शस्यव्यभिचारवाप्यार्थमनुमितवाचा मे
व्याप्तिभा नोपगमादित्वाहः॥ अत्रुभवादिति। लिंगस्मसमानकालीनत्वभा नुपगमेवद्वित्वाप्या लोकताधम
वर्ततइतिपरमर्शद्वित्वाप्यधमवदन्तेनिर्वहिरिति तनिश्चयापां वद्वित्वाप्यधमवानुवद्वित्वाप्या लोकतायवर्ततो व
द्विमानि तनुमितौधमपरमर्शस्यव्यभिचारः॥ धमप्रकारानिरूपितत्वमपि पक्षविशेष्यतापां निवेश्यंतथास
तिवद्वित्वाप्यधमवानुवर्ततइतिपरमर्शजन्मापावद्वित्वाप्या लोकवदयोनिर्वहिरिति वाधाधीनानुमितेर्भवन्तेत
कारुपात्रकार्पतापनेः अस्मन्मतेनपर्वततायधर्मो नवच्छिन्नपर्वततावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापत्र
धमनिष्कालीनत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारताकवद्वित्वाप्या कानुमितित्वेधमपरमर्शकार्पतावच्छेदकं। एवमालोकसि
परमर्शकार्पतावच्छेदकंतोध्य। कालीनत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापरमर्शनिपम्येवेति धमालोकपरमर्शदितः॥

राम ८
२४५

मात्स्येकदिष्टे तत्तादृशप्रकारतासिद्धिरिति नव्यमिच्छाकार्पित्वापत्तौ। एवं धर्मपरमर्शसहेयतपर्वतायोनिर्वहिरितोत्तुवा
धाधीनवह्नि व्याप्य धर्मवान्पीतपर्वतो वह्निमानिसनुमितो पीतवधर्मय मितावच्छेदकत्वाभावात्तत्र धर्मपरमर्शकार्पिता
भंगः। पर्वतत्वस्य धर्मवच्छिन्नविशेष्यताकत्वात्। नप्येकत्र दृष्टमिति रीत्या वह्निव्योप्य धर्मपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदकक
धर्मपरमर्शाज्जातामनुमितौ व्यभिचारः। तत्र धर्मोपि वह्निधर्मितावच्छेदकतासंज्ञात्पक्षतावच्छेदकोटिप्रविष्टधर्म
प्रकारतायाः कालीनत्वसंबंधानवच्छिन्नत्वात्। तदशतमकार्पितत्वात्तत्संबंधावच्छिन्नत्वेपितन्निर्दिष्टविशेष्यतायाः पर्वत
त्वस्य धर्मवच्छिन्नत्वात्। तद्वहेप्रतिबंधकवशादिति। मनुकालीनत्वसंबंधे न धर्मो। तन्निरितितानव्यप्रतिबंधकत्वापत्त्या
नुमित्यनुपपत्तिरिति तत्र। तन्मते धर्माभाववत्सर्वतरत्नितानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं वदेत्तस्यापि प्रतिबंधकतापारुष्ट्या
नालिंगरूपेति। अतीतलिंगकालीनत्वावगाहिनेन प्रसक्तानुमितवत्मादिः। तदानीं धर्मवान्पर्वतो धर्मकालीनवह्निमान्
धर्मधर्मस्यारिषा घनुमितौ व्यभिचारद्वाराणापेक्षावदितप्राक्संशयविषयानेति। विशेषांतरं प्रथमे विशेष्ये विशेष

गटी.
२४
००९

राभावापन्नत्वे द्वितीये पदमविशेषविशेषकत्वं ततोपेतत्मानकालीनत्वमहाजन्यत्वं रसादीनादिनाविशेषिता नाभा
वस्य समानकालीनत्वाभावनमप्योजकत्वे ज्ञापमानविशेषणान्नयत्वेन विशेषणकालवृत्तिरप्यविशेष्यमाननैयमित्यभि
लासंगतिपारेषः। अतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरित्यंशदृष्टकतपामले वाच्ये मले रतिस्य व्यापारस्य चेत्समि
धानं तु अतीतादिलिङ्गज्ञानस्य परमर्शस्मिन्नपि तद्व्यवहितपूर्ववर्तिवशं कारणम्। तस्य तादृशलिङ्गकालीनतातद्वि
रहणेति भावः। अज्ञापमानलिङ्गान्तरेति। अथ लिङ्गप्राकारावाधात् समानकालीनत्ववगाहिनीनामिति रिति दीधि
सर्थे पददर्शिसमानकालीनत्वानवगाहिनीपुनस्तु नुमितिर्भवतु नवोभयपि न प्रकृते स्मिति रिति मतविष्कर्षवसरे
मत्तान्वद्विमानिसनुमितिलसम्मानाधिकरणेनैव लिङ्गज्ञानतासाधनाद्वैतसिद्धिर्लिङ्गावगतातथावकथमुक्तप्र
त्तापत्वापेक्षं यः संगम्यते रतिचेत्तावत्तः साध्याशेकालीनत्वसंबन्धेन भावेनैकलिङ्गस्य पक्षविशेषणत्वं किं वा। भावे
पि नायः पतः तत्र तत्राभावे विशेषणजन्यत्वं प्रपोजकं वा ६ व्युत्पत्त्यातीतादिलिङ्गज्ञानाधीनानुमितौ द्वैतं अतस्तत्र पक्ष

राम०
२४

विशेषणतयापि लिङ्गस्य भावे सर्वे वापि पक्षविशेषणतया सत्तमवच्छेदकलिङ्गभावनमप्रामाणिकं । न हि तौ पः विशेष
 राक्षमापा अप्यनुमितेः भवद्भिः स्वीकारे तथा विधानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अतीतादि लिङ्गपरम शीलाविशेषणत
 या नुमितिसीकारे पक्षविशेषणतया पत्रकालोनसंवेधावच्छिन्नलिङ्गविषयतानि रूपितमकृतसाध्यविधेयजाका
 नुमितित्वावच्छिन्नं प्रति विद्यमानलिङ्गपरम शीलं वा विशिष्टकारणस्य सीकारणो स्वातन्त्र्यापि पक्षविशेषणतया
 लिङ्गभावनोपगमासम्भवात् । वस्तुतस्तु परामर्शानामनुमितौ एव कृताणामकल्पनमेव मक्षिपर्वतो वह्न्याप्यधूमाभा
 ववान्स्यादिसापत्तिपतिपर्वतो वह्न्याप्यधूमवानि सायाद्यतिरेकनिर्णयस्य हेतुत्वेऽवहितो ज्ञातसंवेधनता
 दृशनिश्चयविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रमेव मणिकारमते तदृशज्ञानत्वेन हेतुताकल्प्यजेद्विना तोखं आचार्यमते
 तादृशापत्तिमतितादृशानि श्रयस्य एव कृताणामावश्यकतात् । एतेन मणिकारमतोऽस्य लोकालिपयम
 शीनोपरस्य रजमानुमितौ अभिचारेण कारणव्यवहितो ज्ञातत्वविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशपरम

गटी.
२४६

८०४

श्री नोहेतुतेगौरवमित्यपास्ते। अनुमितित्वमनिवेश्यत्वननिवेशेनकारणात्वेत्तावसंभवसंभवात्। यदि चम
णिकस्मतेऽप्यजेरार्पणानिर्वाहपापाद्यतिरेकविषयतावृत्तिरूपावच्छिन्नप्रत्येवपृथक् जादृशनिश्चयते
नहेतुतामश्वकीति ममतेतदाचष्टादि प्रत्यक्षप्रतिबद्धभावानुमितिसामाग्राः प्रतिबंधकत्वेतद्वच्छेदकोकोटौ
वद्विद्याप्यध्वमवामवतस्मादेतदभावमाप्यनुज्ञानिर्णीयस्यम्भावो निवेश्यते इति मणिकारमतेत्तावत्। नचैवं
वद्विद्याप्यवज्ञानिर्णीयदृशापावस्यभावानुमितित्तेन कपरमर्शादिसत्तेष्टादि प्रत्यक्षौ बाधकाभावाज्ज्ञादशसामा
ग्र्यभावहेतुतापो व्यभिचार इति वाच्यं। अव्यवहितोत्तराद्वारणायजिकतसंबंधेन वद्विद्याप्यवज्ञानिर्णीयविशि
ष्टमत्तसामग्रीप्रतिबंधतावच्छेदकोटौ निवेश्य व्यभिचारस्वरणीयत्वात्। नचैवं वद्विद्याप्यवज्ञानिर्णीयसत्ते
वस्यभावानुमितित्तेन केतत्कारणसत्ते पदृशादृष्टादि प्रत्यक्षोत्तजिः तस्य तादृशनिर्णीयभाववृत्तितवस्यभावानुमि
तिसामग्रीकालेपिसत्तात्तदापत्तिर्देवीरैवेति वाच्यं। अनुमितित्वमनिवेश्यत्वननिवेशेनकारणात्वेत्तावसंभवसंभवात्।

राम ०
२४६

तिष्ठमपरा मर्शत्वेन हेतुत्वस्य कल्पनेन तादृश निर्णयो न रक्ष्यतादिप्रसङ्गस्यापि तत्कार्यतास्तीकारेण तादृश
निर्णयो न तादृशप्रसङ्गता मयी मध्येन याविध निर्णयस्यापि निवेशनीयतात् एवंचक्षुसलिंगकानुमितौ धर्मप
रामर्शत्वेन एव कुर्याता नानास्तीति कुतः। आचार्यमते तु बह्व्याप्यवृत्तानिर्णयाभावधितवत्त्वाभावा नुमिति
सामग्रीप्रतिबंधकतापोतादृश निर्णयाभावस्यानिवेशोत्तम्यतिव धत्तावच्छेदककोपे व्यभिचास्वार्थार्थतादृश
निर्णयविशिष्टान्यत्र निवेशोत्तम्यतिव धत्तावच्छेदककोपे व्यभिचास्वार्थार्थतादृश
मंथाः प्राप्तिबंधकत्वस्यावश्यकताप्राप्तयेतरकारणैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहे तासाम
यी प्रतिबंधकता वा ह्यस्य प्रयुक्तगौरवं दुर्कारभमिति। अपरे तु धर्मपरा मर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिधर्म
परा मर्शत्वेन हेतुत्वमिति कारणाग्नौ रवं आचार्यणामपि धर्मपरा मर्शविशेषत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावाच
स्पकतात्। नोन पर्वतो बह्व्याप्यधर्मवानिति परामर्शदृशा पोनी तपर्वते बह्विभानप्रतिबंधकवाचसत्वे धर्मव

गठे
२४

१०२

सर्वतोवर्दिमानि सनुवमिति वारतापनिर्णवच्छिन्नपर्वतत्वनिष्टावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वानिरूपकविशेष्य
तानिरूपितधर्मप्रकारताशालिपरामर्शत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तथा सति दर्शितं परामर्शदृशा यो नीलो वस्त्रभाववानि
ति इतस्वाधदृशा यो धूमवान् सर्वतोवर्दिमानि सनुमिमुपपत्तेरनीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शनामपि
हेतुत्वमावश्यकमिति तेषां परस्परव्यभिचारवात्तत्वात् कारणत्वात्वावहिते तात्त्विकमिश्रणमावश्यकमेवेति न चार्पणते
दृशवाधस्य लेतादृशानुमित्यपत्तापवादसमुचित इति वाच्यं । तथा सति तुटादिप्रत्यक्षप्रतिनीलपर्वतत्वावच्छिन्नवि
शेष्यकवस्तुनिति सामग्राप्रतिबंधकतापांतदवच्छेदकत्वेन नीलो वस्त्रभाववानिति वाधामावनिवेशापसार
ताकारणोत्पत्तस्य विशेष्यविशेष्यभावे विनिगमनाविरहनिबंधनसामग्रीप्रतिबंधकतावाह्यत्वेन महागौःवाप
जे । तत्र तादृशवाधाभावानि चे शब्दादृशवाधसत्तेनीलपर्वतौवद्विव्याप्यधर्मवानिति परामर्शवृत्तिरसामग्रीसत्त्वे
अनुमित्यनुदयेन भिन्नविषयकप्रसक्तस्यैवोत्पत्तिसामग्रीप्रतिबंधकतापां व्यभिचारपत्तेः । अस्मात्ते तु तादृशवाध

राम
२४

काले तत्रानुमिते रसो मसभिः अविषयकप्रसक्तानुपाद्यभिः सारभावेन दर्शितसामग्रीप्रतिबंधकतायां तादृश
वाधाभावातिवेशेन लाघवादिनि। ननु तादृशवाधकाले तदनुमितसु पापमेपि निरुक्तसामग्रीप्रतिबंधकतायां
तादृशवाधो। वश्यं निवेशः अमथानी लोवस्य भावगानिति वाधसत्त्वे नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधमवानपर्वतश्च वह्नि
मानितिसिद्धिपरमशीतसत्त्वे कस्या अप्यनुमितेरनुपाद्यतादृशप्रसक्तप्रसक्ततादृशप्राप्तेः। तच्चाद्यवाधकाले निरुक्त
सिद्धसत्त्वे तादृशपरमशीतप्राप्तेः प्रसक्ततादृशवाधाभावप्रतिवेशपर्वतो वह्निमानितिसिद्धभावे निवेशप
वह्निव्याप्यधमवात्री लपर्वतदृष्टिपरमशीतद्वितसामग्राः च दृष्टिप्रसक्तप्रतिबंधकत्वकल्पनं तत्रानुसितिवादिना प्र
धिकमिति चेन्न। तदानीमनुमितिवादिमते वस्तुननुमितिप्रतिवह्निव्याप्यवत्प्रभाववात्रीतकल्पनं वह्निव्याप्यधमवात्री ल
पर्वतवानपर्वतद्वितपरमशीतेन हेतुत्वाकल्पनेन लाघवात्। तदानीं तत्र वह्निव्याप्यधमप्रकारकनीलपर्वतत्वावच्छिन्नवि
शेष्यरूपरमशावश्यतापातद्वत्ताद्वह्निव्याप्यधमवानपर्वतो वह्निमानिसनुमितसु पापवर्ते वह्निमानुमितो मीसु न्यवसापनि

गरी.
२४२

१०६

हृत्तवद्विद्यापधमवानी नीलपर्वतरतिपरमशी स्मृता दृशवाधाभावपसहाकार्य ये सपाता दृशवाधदृशपामनुमि
त्यनुपगमेतु दर्शितो न्यवसापनिर्वाहार्थपर्वतो दृश्यकवद्विविधेयकानुमितसमासार्थनरोधेन वद्विद्यापवस्यभावका
नीलकालीनवविशिष्टतयाविधी नीलपर्वतप्रकारकपुरुषपर्वतविशेष्यकपामशीत्वेन एथकृतेतुतापसावृतादिमस हं
प्रतितयाविधुपरमशीदिधुदितसमस्याः एथकृ प्रतिबंधकतापात्मा च महागौरवापजेः । तस्मात्नीलो निर्वहिरिति वाधक
ले नीलपर्वतो वद्विद्यापधमवानी जिपरमशीद्विद्यापधमवानी वद्विमानि सनुमितिः मयेकै केवा पर्वतो वद्विद्याप
धमवानिति परामर्शो जरातदृशानुमितौ न्यभिचारः कारणवद्विहो जरात्स्येवात्रापि निवेशात् विषयविषयि जातु
नविशेषाप्रयोजनाभावात् परिनुवद्विद्यापवस्यभाववत्री लकालीनवद्विद्यापधमवानी लपर्वतवा न्यवतर्ति परमशीस्य
वद्विद्यापवस्यभाववत्री लकालीनवद्विद्यापधमवानी लपर्वतवा न्यवतर्तिमानि तुनुमितिं माति साते असाहेनंते वद्वि
द्यापवस्यभावविशिष्टधमवानी नीलवद्विद्यापधमवानी लपर्वतवा न्यवतर्तिपरमशी

राम०
२४२

स्वस्वातंत्र्येणात्तादृशानुमितिप्रतिहेतुता कल्पनात्तात्त्विकान्तरतदानीं हि व्याप्यवशाभाववचो लकालीनवह्न्या
प्यधमवचो लपर्वतप्रकारकमुहपर्वततावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शस्यावश्यकतया तद्विहा ह्यव्याप्यवशाभा
ववचो लकालीनवह्न्याप्यधमवचो लपर्वतवासर्वतो विद्मिमानिसुमिषसमाजरावर्तते वह्निमनुमिमीयना
मोत्सुमवसापतिर्वाहे अनुमितिप्रतिपूर्वोक्तपरामर्शस्य एव हेतुत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तदानीं वह्न्या
प्यधमप्रकारकनीलपर्वतविशेष्यकपरामर्शह्यव्याप्यधमवासर्वतो विद्मिमानिसुमिषागुणिसुनसंभवनिध
मधर्मितावच्छेदककवराभावप्रकारकबाधवृद्धेत्यतिवधिकारसत्तात् । एवं तु तद्विषयसंप्रति वह्न्याप्य
वशाभाववचो लकालीनवह्न्याप्यधमवचो लपर्वतप्रकारकपर्वतविशेष्यकपरामर्शवृत्तिसामग्याः प्रतिबंधकत्वे
उपदर्शितपरामर्शादिवृत्तिसामग्याः स्वतंत्रप्रतिबंधकताकल्पनात्तत्वात् । तथा विधपरामर्शकाले वह्न्याप्यव
शाभाववचो लकालीनवह्न्याप्यधमवचो लपर्वतवासर्वतरमादिपरामर्शवृत्तिसामग्याः आवश्यकतो गृह्यते

गठो
२४५०

००६

वतदानीधरप्रतक्षाधभावोपपत्तेः तथानीलोवद्यभावानितिवाधकानीमवहिव्याप्यधमवाचीतर्पतर्तिपरा
मर्शदशापांतद्विआप्यधमवायर्वतोवह्विमानिसनुमित्युपगमेलासुवाभावातु। वृत्तादिप्रत्यक्षं प्रतिपर्वतोवह्विमा
निसिद्धभावतुतवह्विआप्यधमप्रकारकनीतपर्वतविशेष्यक परामर्शादितुदितसामग्र्यानुतिरिक्तानंत
प्रतिबंधकताकल्पनगौरवाच्च। तादृशवाधकालीनतादृशपरामर्शदर्शापांतथाविधानुमितिरेवनखीकिपतेरति
व्यभिचारसंभवे स्वहिव्याप्यधमवायर्वतमादिपरामर्शजम्तावच्छेदककोटौनकारणव्यवहितोत्तरत्वनिवेशद
तिसस्मपौस्पतेतद्वह्विआप्यधमवायर्वतः तादृशधमवद्व्यासावनेतधर्मितावच्छेदकं मधेष्पयक्तराजेमहा
गौरवाह्वर्मितावच्छेदकरूपधर्मित्वदितसामानाधिकरारपक्षराहपावच्छेदेकममवृत्तितोभयसंबंधेनधमप
रामर्शविशिष्टवृत्तनुमितिप्रतिसमवापधदितसामानाधिकरारपधर्मितावच्छेदकतावृत्तितसामानाधिकरारपो
भपप्रमासताधमपसमशेसकहेतुताकल्पते। स्वमरलोकादिपरामर्शदिषुआलोकादिपरामर्शादिवेशिस्थानि राम

३५

वेज्येति चिंतामणि कर्मते महत्तात्वं आचर्यते तु धर्मितावच्छेदकभिन्नं तद्धर्मपरमर्शानां धर्मवत्त्वं ता
युदेश्यकव्यनुमितौ सादिकं प्रतिपद्यकृत्ता पापमिति महामौखं । उक्तरीत्या कर्मकारणभावोपगमे तु तद्वान्
लिंगकानुमितौ आभितारवारणा मर्त्ये पक्षतावच्छेदककोटौ लिंगभानमिति पुक्तिं शेषित्वा जत्र लिंगभानासि
द्धेः । स्यादपानुगमकं च सत्त्वतिप्रतिपोगिकधर्मसंज्ञस्य प्रतिपोगिमत्त्वोभयसर्वधेन धर्मसंज्ञस्य त्वमिति प्राहः । न
नुपगमर्शास्य लिंगस्य चाहेतुत्वमिति विनिगमनाविरहो तापमानेपि संभवतीत्यतो व्यावृत्तिरिति । परमश्रुमाणेति
विशेषणतया अनुमिति पूर्वकाले विद्यमानतया उपलब्ध्या विधुपाकृता तावच्छेदकत्वे पितृद्विशिष्टसंज्ञैव
फलोपधाने तत्र मितुक्तौ तस्य मानमिति संगतिरिति । फलोपधानप्रयोजकविशिष्टसत्ताकत्वे विशिष्टाधिकरणता
गर्भकारणता विवर्धनमिति । अर्त्तिमिचारमये न तादृशकारणतानुगमे फलोपधानप्रयोजकौपलक्षितसत्ताके
तिप्रसंगमाह पट्टिषिष्टे ताहिना । तदा तस्यापरमर्शादिति मूलमर्थपितापरमर्शविषयस्येति मूलार्थस्य रूपति ।

मटी.
२५७

१०८

इतिविशेषविशेषोनि। साक्षात्परसंबंधा म्पां। दृष्टमिसस्वरसस्वरार्थे। विशिष्टनिर्दिष्टविलक्षणसंबंधे
नतमेगौरवाभावात्। एतच्चाग्रेस्तु। विद्यमानेविगतमापि विद्यमानपक्षेवसंभावनीयं नतुभाविनिपक्षे दसाशयेनमूले
भावेनीति अतीतेरमथाहाः कश्चिद्दर्शनात्। व्यक्तैकमित्यस्योभयत्रापि। भाविनीससा अविद्यमानेति वार्थः। वा
शब्दस्यागमः। वास्तवावशिष्टमापेनयत्नैकमित्येतदतीतं समावृत्तं वा। व्यक्तैकमित्यस्ये गतं अमेवामपिभाष्य
दिनिष्ठानेतिंगतसंभवादत्तः अस्मदप्यप्यैकशब्दात् बह्वैकसुजाभावप्रसक्त्युत्पत्तिर्नमिमेसयावदेविद्यमान
मव्यक्तिरिति विद्यमानतासंभवरति अनुमितिकाले रतिशेषः। विशिष्टाविधयेति। तथापि एकाग्रोभावाविशिष्ट
परमोभावावस्थापितमसहजित्वविशिष्टस्यानुमितिकाले विद्यमानताभावादिद्यमानलिङ्गासंभवेदृष्टानुपपत्तेः। ननु
लिङ्गसमानकालीनवत्पुनरितिर्जापतेततश्चाविषयस्य धित्समानकालीनत्वाभेदेष्टपत्तेरिति सतोमूलेति। ताप
मानवविशिष्टलिङ्गकालीनतायाभावाभिप्रायकत्वेनार्थमाह अपशब्दश्चेति। कारणात्तच्छेदेकविशिष्टसत्ताया आपा

राम०
२५१

एकलमिमाशयेनापलप्येसुक्तोपलक्षितसजापास्तथातेतदानीं पंगमर्शासत्वेपितदापनेः। तत्कालीनोवर्जमा नो
 पीति। अनुविद्यमानलिंगपरांशस्थले अनुमिते रतीतादिवह्निभानमाश्रय भ्रमत्तवारणापजनकतावच्छेदकलिंगवि
 षपतापाः स्वावच्छिन्नाधिकरणातावच्छेदककालावच्छिन्नतद्विषयवास्तवपक्षश्च अधिकरणाताकलमेवभासतेपक्षश्च
 तिसाध्येतद्दशसपक्षवृत्तधिकरणाताकालभानेनुमिते भ्रमत्तापनेः। एवंच निरुक्तविद्यमानलिंगात्तथाविधपक्षश्च
 अधिकरणाताकलभानेवाच्यतथा च वद्वौ वर्जमानुलभानापत्तिरसंगतैवेति चेन्न। दर्शितकालीनत्वंसंसर्गावच्छिन्न
 लिंगविषयतापभ्रमत्तावच्छेदकत्वे पूर्वलिखितनामपात्। इदानीं किंचिदधिकरणातावृत्तितत्संसर्गावच्छिन्नलिंगवि
 षयतापभ्रमत्तावृत्तकलसंपन्नपत्तिरसंगतैः। भाव्यादिपक्षे अत्र सिद्धं ज्ञानिरुक्तलिंगकालीनत्वविषयतापभा
 नासंभवेन विद्यमानवह्निविषयतापात्तद्वृत्तकलमालोच्यैवोक्तापादनादिति। मूलधुमापेताभावाभावावमिति अमं
 ताभावस्य नप्राप्तेरपि केवलमतेनावर्धयति। अतस्तत्त्वमस्वप्रतिपोगितावच्छेदकतज्ज्ञेदप्रतिपोगितावच्छेदकत्वे अ

गरी.

२५२

७०६

येसादिशंकाप्रां द ष र्गांतरमाह अपिचेतिमौ द्येति। व्याप्तिवृत्तकत्वे सति व्याप्य नतिरेकवृत्तिव निबंधनं व्याप्य
तावच्छेदकत्वं। वस्तुतस्तु व्याप्यतावच्छेदकधर्मोत्तरावृत्तिनै सति व्याप्तिवृत्तकत्वमात्रं व्याप्यतावच्छेदकत्वे तं च
ननु मित्रधर्मिसंग्राहकसामानाधिकरण्यमपि तत्र प्रविष्टं तथा सति परिभाषामात्रापत्तेरिति ह समागमाकत्वा
देव्याप्यतानवच्छेदकत्वमेवेति सूचयितुं। तद्विशेषेति सूत्रे प्रमानुमितौ लिंगस्याप्यसिद्धिपरां चामकारणत्वेनेति
मूलस्योत्तरे सत्रभावानपेक्षत्वेनेत्यर्थः। तत्रिष्ट्यासस्त्वनियमादिति। यनुविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः कार
णतावच्छेदकत्वेपि व्याप्यभावप्रकारकत्वात् न जायतामितीच्छावशाद्वा स्य शोनात्पसंशयात्प्रकृत्यातिविशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधोद्वीर्यरतिरतं शोनिश्रुपत्तनिवेश आवश्यकः। नवतादशेच्छासत्वेन हुरितसामः प्रावृत्तवृत्ताद्विरेव न
भासते रतिरतसंशयत्वं तस्य संभवतीति कां व्याप्तिरभावे भूप्रकारकत्वात् न जायतामितीच्छायाप्यपि भा
नसंभवादिति तत्राविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तं शेषेच्छाविरहविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुत्वान्

राम०

२५२

नरकस्थले दंड समवेत विजातीय संयोगादीनां स्वमेतदपि समवेत च संबंधेन दंड उगत रूपादौ सत्त्वे पितृस्य कारणा
नानिर्वाहकत्रया सत्तिरविरहात् तत्र प्रथमं दोषटो स्याद्वा दानुपपत्तिरत आह यत्र चेति ४

अथ यथा प्रकारात् तच्छेदकाभावविशिष्टविशेषात्तावच्छेदकप्रकारकनिर्वापयता पाविशिष्टवैशिष्ट्याविषयता
सामानाधिकार्येण निष्पत्तेन कारणता पा उच्छेदप्रसंगात् अमं प्रतीतिः पश्यतदवच्छिन्नमिच्छावृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति
मिच्छावच्छेदकको यदूर्मावच्छिन्नवृत्तिवृत्तिप्रकारग्रहस्तदूर्मावच्छिन्नमिति तदूर्मावच्छिन्नमिच्छावृत्तिवृत्ति
नेन तस्यान्यथा सिद्धिरित्यर्थः प्रमाणापार्थक्येऽपि न सति अवधारणे तस्यैवोपपादनीयतादिमाशयेनाह अथ ये
तिसंयोगादिनैवेति कालत्वेन कार्यसामान्ये हेतुत्वमेव तत्तत्कालत्वेन नुतत्कार्ये प्रतीत्यात्मनः संयोगस्य न
मात्रविशेषगुणं प्रतीतिरुपागः ॥ ॥ ॥ इति लिंगकरणात् ॥ ॥ प्रसिद्धायां संताभावाप्रतियोगितमा
त्रं न स्पष्टिपक्षपरस्य लक्षणास्येति गोपाः सन्नितिविषयार्थवशादभावाप्रतियोगितमप्यत्र नमः लक्षणास्य संगम
नमत्वेन च भिद्ये पक्षस्येति लिंगपरमिमाशयः मीमांसकैरिति दिशिता नयव्यतिरेकि लक्षणास्य तत्ताधारणात्
तेषामिति तत्र तद्व्याख्यास्यते इति भावः विषयपरस्य विषयपरस्यापि निर्धारणेति यत्तत्प्रतिर्कारणमिति

242

nn.

सूत्रं ज्ञामादि विशेषणविशिष्टपदपूर्वावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशक्त्यतः पूर्वावच्छिन्नव्यावृत्तविशिष्टविशेषणतया
प्रतिपादनं तद्वर्गवच्छिन्नार्थकपदस्यैव समस्य विनित्यर्थः । समस्य प्रति । केवलान्वयादेरनुमानाभिप्राय इति
भावः । तत्र तदनुमानपरमपरीक्षां अनुमानवत्त्वसामान्यधर्मत्वाभावेन शक्यते पश्यतीति । सर्वनाम्नां व्यवहितपरम
श्रित्वाभावाच्चानुमानमित्यस्य परमशोः किंतु त्रिविधमिदमेवेति समासो ज्ञेयत्वापीति । न च सत्सपक्षमित्रा केवलान्वयि
त्वाद्यमतमन्वयानुकेवलावपि त्वाभाववानित्यर्थः कुतः तद्व्याविधः केवलव्यतिरेकी ज्ञेयस्य अपि सुवचनमिति मत
आह उद्देश्येति । प्रमेवेति केवलं व्यतिरेकि । तादृशित्यर्थः । तान् स्पष्टिगस्य कालस्य तत्प्राप्तत्वं ब्रह्मैवार्थसंबन्धं वि
वृणोति अस्मतेति । तस्मिन्नेति । साध्याभावाधिकरणसत्वं साध्यस्य वृत्तिमस्यावाप्रतियोगितादिसमसिद्धां विहाय प्र
सिद्धौ पणमः । पदसन्निविष्टोभाववानुपस्य स द्विषस्तद्व्यसाध्यकरतिकृमेणोक्तार्थलाभः । अपसिद्धिमिति ।
यि वीजरेभ्यो भिद्यते रथिवोत्तरापरावपि साध्यनिश्चयात्तद्व्यपयोः सत्तात् । अपसंग इति । तद्व्यपयि

राम०

243

विषयप्रसिद्धिरिति सादिः खंसाध्यापयचैत्रसहस्रहचारनिष्प्रयोनतिमैः अस्तु सोस्तिताकावावच्छिन्नसविषयकप्र
कृतहेतुसहचारनिष्प्रयाभावसुरूपकत्वसत्तादुभौपुरुषौप्रतिकेवलानपितपत्तिरतस्तत्पुरुषेति। तत्ताकावच्छि
त्रेसभावविशेषां सहचारनिष्प्रपदशापामपिमिदानीकेवलव्यतिरेकीति व्यवहारवारणायगौरवत्वादिसादिस्य
लोपसमर्थमेव तादृशतासदिति। तादृशेति स्वविषयतद्देतुसहस्रसर्थः। पुरुषेति तत्पुरुषेसर्थः प्रयोजनं सुखं भग
वतीति। तथाच पस्पुत्तरमादिदोषस्यानवकाशः। निष्प्रयाभावस्तु नोक्तः निष्प्रपदशापो वृत्तयच्छेदेन तदभावसत्तात्
व्यतिरेकसहचारग्रहेऽपि अन्वयसहचारग्रहमात्रे द्योतेति मते लक्षणपरिष्कृततस्यान्वयसहचारग्रहदशापो
व्यतिरेकसहचारग्रहसत्त्वैतत्त्वमतीति व्याप्तिं शक्येन च पत्रेति। उक्तलक्षणमिति। अगदीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यक
त्वरूपोक्तलक्षणसर्थः। प्रकृतसाध्येति। एतन्मते व्यतिरेकव्याप्तिर्न स्यादुक्तं मणि कृताव्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्र
ह इति। तथाचात्र पस्पुत्तरमादिदोषस्यानवकाशः। निष्प्रयाभावस्तु नोक्तः निष्प्रपदशापो वृत्तयच्छेदेन तदभावसत्तात्
व्यतिरेकसहचारग्रहेऽपि अन्वयसहचारग्रहमात्रे द्योतेति मते लक्षणपरिष्कृततस्यान्वयसहचारग्रहदशापो
व्यतिरेकसहचारग्रहसत्त्वैतत्त्वमतीति व्याप्तिं शक्येन च पत्रेति। उक्तलक्षणमिति। अगदीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यक
त्वरूपोक्तलक्षणसर्थः। प्रकृतसाध्येति। एतन्मते व्यतिरेकव्याप्तिर्न स्यादुक्तं मणि कृताव्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्र
ह इति। तथाचात्र पस्पुत्तरमादिदोषस्यानवकाशः। निष्प्रयाभावस्तु नोक्तः निष्प्रपदशापो वृत्तयच्छेदेन तदभावसत्तात्

गटी-

२५४

नविशेषणं पञ्चमतिरेकसहचारमात्रकनाधीनान्यव्याप्तिरनोन्नापराधमर्थानुमितिसन्व्याप्तिरानेः व्याप्तेः अनुमि
तेन नदीनत्वात्संभवात्। क्वचित्प्रतियोग्यमसिद्धेन सति शितिः। अत्र च व्यतिरेकितारणोसत्रनुमितेर्व्यतिरेकसहचा
रप्रहाधीनव्यापकताग्रहाधीनत्वमिति भावः। सामानाधिकार्यसमवायगर्भे एव वेति एतेन तत्कालोच्छिन्नत्ववि
षयकतद्देशसहचारनिश्चयताभावजनितसहस्यसाध्यकत्वमनुमितिविरोधतां नान्येयमिति सूचितं कालपुरुषगर्भता
ह। अत्रातस्तेति। तच्च व्यभिचारस्तन्निरोधितं। अधिकरणविशेषं तर्भावेण व्यभिचारप्रदेः विकरणाविरोधति
तसहचारप्रसूयविरोधितातल्लिङ्गकारणात्तापक्षे रित्तान् स्यकारणात्तापक्षे फलोपधानमुपलक्षणमेवेति सूचितं। नवे
रममे पसहचारग्रहदृष्टापामपिताध्याभावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारप्रहासंभवात्तत्रानिव्यासभावेन व्यतिरेकव
त्तं व्यर्थमिति तत्राह सवंचेति। उपधानमिति। अनुपधानेन तत्र प्रसंगव्यजकं। पूर्ववदिह। तदपरीतोः नपौयवेति। प
लिता र्थेति। प्रकृतहेतुसाध्यसहचारनिश्चयपाधीनव्यापकताग्रहप्रयोग्यव्यतिरेकमतिपोगिमहत्तसाध्यकानुमितिकरे

राम

२५४

रामितिनिष्कर्षः॥तेनव्याप्तेःसहचाराभिप्रायथाश्रुतस्यकेवलव्यतिरेकिरूपतिव्याप्तत्वेपिनक्षतिः॥तत्कालीनवतसु
रूपीयत्वयोःप्रयोजनंस्फुटंअत्रफलोपधानंनिवेशं॥मन्त्रेतिअसंताभावाप्रतिपत्तिरसाध्यकत्वंतस्याःकेवलाचपि
तापाः॥तथातंअन्यनिरूप्यत्वं॥लिङ्गकारात्तापसेपरिहृयेतिअन्यपेतिप्रकृतसाध्यसाध्यसाध्यनसहचारेतरस
हचारज्ञानाज्यत्वनिवेशो॥व्याप्तिप्रदर्शयतादृशसहचाराज्ञानाज्यव्याप्तितानाज्यत्वनिवेशो॥व्याप्तिमाहअन्यरीप्याप्ति
विषयकेरतिसमूहत्वेनस्यप्रकृतसाध्यसाध्यनसहचारेतरसहचारविषयकत्वेनलक्षणाघटकत्वादिभित्तिभावः॥प्रकृते
ति॥प्रमेयवान्वाचादिधीर्देवसुमात्रसहचारस्यसाध्यसाध्यनसहचारतातदसहकारप्रसिद्धितःसाध्यसहचारवि
षयतास्यसहचारविषयज्ञानधीनत्वंमात्रार्थःसाध्यसहचारविषयताचनिरूप्यनिरूपकभावापत्रोपादेयातेनवद्वि
त्वेनवृत्तादिसहचारविषयतामादायनाव्याप्तिरित्येवमस्त्वसहचाररूपज्ञानाधीनतापाव्यतिरेकसहचारज्ञानाधीनतापाव्या
नुमितेतादृशव्याप्त्यवगाहिताशानिज्ञानज्यतपाःनपव्यतिरेकिरूपकेवलव्यतिरेकिरूपत्वात्साध्यनएवतिव्याप्तिरतः

ग. व्य.

२५५

७७७

प्रयो ज्येति तत्कालीनं तच्चानावश्यकं कालोत्तरीणानुमित्तवृत्तिसाध्यविषयतायाः तादृशा वगदित्यप्रयो ज्येति। साध्यसह
चारमात्रविषयकेतानज्यमत्तानिवेशेतिरेकसहचारग्रहोत्तरव्याप्तिज्ञाने अनपसहकरग्रहज्यमत्तसत्त्वादित्यप्रितो
धीनेति। समानाकारकत्तानेषु विषयिताभेदाभावेऽपि प्रयोजकभेदेऽप्रयो ज्येताभेदतत्र तादृशप्रयो ज्येताविरहात् तत्र देषः
प्रयो ज्येतात्तानां तर्भावेणेति न तत्र कथं तापि। वस्तुतस्तु तर्भावेदेन विषयिताभेदप्रतेनेदं अतएकानुरमत्रेप यपौसादियं यसंग
तिः तस्य अमसाधकतादृशहेतोः। वक्ष्यमाणस्य सारवस्तुत इति। ज्यमत्तानविषयोज्यमत्तानविषयत्वाभावादिसाह
पञ्चजमत्तानविषयत्वाभावस्तत्र ज्यमत्तानविषयत्वाभावाभावरतिव्यतिरेकसहचारद्वैतव्याप्तिकेकपिसंयोगाभाववानुक्त
पिसंयोगादिसादौपञ्चकपिसंयोगाभावपिस्तत्तत्र कपिसंयोगाभा नित्यतिरेकसहचारहीतव्याप्तिकेचव्यतिरेकि
रूपनित्यव्याप्तिज्ञानः साधीपत्तसाधनोपत्तयोः क्रमेण सहचारशरीरेतिरेकसहचारहीतव्याप्तिकेचव्यतिरेकि एव प्रति
व्याप्तिज्ञानः साधीपत्तसाधनोपत्तयोः क्रमेण सहचारशरीरेतिरेकसहचारहीतव्याप्तिज्ञानादितरेत्यादिनोक्तातीत्यर्थः।

गम
२५५

करणा मेवेमेवकोशाकरणातानिरूपकतावच्छेदकतेनतत्साधविषयकत्वनिवेशः । तस्यव्याप्तिज्ञानस्य । पद्विषयवच्छिद्यतर
तिसाध्याभावसाधेनाभावसहचारविषयतानधीनत्वनिवेशोरस्यर्थः । पूर्वचमिति । संवेधनेनासेवधत्तादितिभावः ।
साध्यावच्छेदकतापरीसधिकरणेति । अत्रपरीस्यप्रवेशेप्रमेयदमिधेमवान्वाच्यतत्साधेप्रमेयादिसाध्यावच्छेद
ककस्यनेवस्तुमात्रसहचारविषयतामात्रस्यैवसाध्यावच्छेदकप्रमेयावच्छिन्नताप्रयोगेणसहचारविषयताद्वय
दस्यसहचारविषयतापात्रिसिद्धिरुतपरीसिप्रवेशः । तथासतिप्रमेयतविशिष्टस्यैवसाध्यावच्छेदकतापरीस्यधिकरण
त्वात्ररूपः एकसहचारः अन्यसहचारः । अस्मात्प्रपञ्चेरिति । तथादिवशाद्यनुसहचारत्वावच्छिन्नानुदीपसहचारवि
षयतापद्यामिभानप्रपञ्चकतयातत्त्वपकत्वमन्वपसहचारविषयतात्वे सतमितिभावः । अत्रितेसहचारेप्रमेयाभावा
भिधेयाभावसहचारे । वस्तुमात्रसहचारस्यैवसाध्यावच्छेदकतावच्छिन्नताप्रयोगेणसहचारत्वात्तुनातिप्रसंगरति । साध्यावच्छेदकावच्छिन्नो
पविषयितायमावदितिभावः । अभावतेनेतिअभाववानुअभावादिसाधेअन्तारातिमकताभिप्रायेणपुनरेतन्नविशेष

गटी.
२५६
००१

तासंयोगसंबंधाभासाध्यहेतुभावस्तत्राभावानभावादितादिसादौयत्राभावस्तत्राभावरतिसहकारमस्यलेतिव्याप्ति
रितिप्रसुक्तं। उभयादिशिसंबंधनिवेशस्याभिप्रेतत्वात्। अथसाध्यतावच्छेदकतर्पणस्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयता
निर्दिष्टस्यसाध्यतावच्छेदकतर्पणस्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयतानिर्दिष्टस्यसाध्यतावच्छिन्नविषयतास्यनिवेश
त्राप्यंशेषः। अमथाप्रमेयवत्तत्राभावादितादौद्वैतकविशेषात्तासंबंधेनसाध्यहेतुभावेपचसाध्याभावतत्रहेतुभावद
तिप्रमस्यलेममेप्रहस्यथाभावतावच्छिन्नतद्वैतविषयतामात्रापायावतान्प्रमेयतरतादौयत्राभावाभावस्तत्रप्रमेयव
त्तावरतिप्रमस्यलेममेपात्मकसाध्याभावतावच्छिन्नविषयतामात्रापातिव्याप्तिः। (पर्य)। निनिवेशोचोभयदिश्यपिसं
बंधानिवेशोचोभयमितिचेदत्रापिहिमहानसीयेहिमहानसीपधूमेमहानसीपधूमेमहानसी
पवहिसमासाधिकरारादिसादितानानामसग्रहादेव्याग्निसहदव्याग्निरिति अधिकपनपेदमये। स्वसं
धनमज्ञानविषयत्वाभासःसंबन्धेत्। उक्तनिष्ठाप्रतिज्ञानज्ञानविषयत्वादिसाध्यकानिर्गतातिव्या

राम०
२५६

प्रत्यर्थः। अतिरेकपणेति। कपि संयोगी। एतच्चादिसादो यतदुष्पत्त्यन्तकपि संयोगादिति दित्वा तौ तादृ-
शयो प्रतियोगिवेपधिकरणावच्छिन्नव्यतिरेकयोः। तद्वहकसं। अन्यपद्याप्रिग्राहकपि संयोगादिसाध-
प्रतियोगिमधिकरणो धूमाधिकरणे प्रतियोगिवेपधिकरणाघटितव्यतिरेकसहचरस्य अनन्यभातस्य य-
मिधारयोत्तानविरोधिनः सहचारग्रहणस्य उभयपदिसहचारस्य विनिगमनातिरेकेति शेषः। स्वातं-
त्र्येति केवलव्यतिरेकिविस्तारवासाप। अन्यतमं चाधूमादिव्यापकवत्त्वादिसमानाधिकरणावृत्ति-
धूमनदिरूपव्याप्रिघटकसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया हेतुत्वे अतिप्रसंगायातादिति अन्यवृत्ते-
स्कोभयसहचारग्रहणयोः अन्यपद्यतिरेकीति शेषः। तन्नृक्षे विद्वेशि स्यावगादिनि। तद्वहपवे-
तो धूमसमानाधिकरणावृत्तिमानवद्विधूमव्यापक इति समूहात्वेन नूपात्तद्विशिष्टैवैशिष्ट्येति। सहच-
रविशिष्टाभावे वैशिष्ट्यमर्थः। तदशसहचारस्य अन्यव्याप्रिघटकभावात्तद्विहेतुसचारस्यः पदार्थतरेति

श्री.

१५७

११४

छहेतुसहचारस्य पदार्थो तोति यवती पवौ की यान् यवतत्त्वसहचारनेष्टादित्पाहौ यदार्थो तरी
पेति द्वयं घातव्यापकं घृप व्यापकं येत्यादिः तत्त्वव्यापकत्वभातप्रयोजकत्वं च। तादृशसहचारः।
अभावनिष्ठहेतुसहचारः उन्नन्नाप्येवं। उक्तसहचारः। अन्वयव्याप्तिधरकाभावनिष्ठहेतुसहचारः।
समनुमितिः पद्वयं सहचारप्रतियोगितानच्छेदको नुपयोगितावच्छेदकधर्मद्वयं। अतः पातित्वेन ह्यपि
अप्रतिबंधकं तावच्छेदकत्वं तद्व्यापकत्वं वा। प्रकृतेति स्वोपधानप्रयोजकत्वा। अविषयतत्त्वसंबंधप्रयो
जकसहचारविषयतात्वेत्यर्थः। पूर्वीक्रमेव। व्यतिरेकसहचारदर्शनगृहो न व्याप्तिके व्यतिरेकसहचा
रविषयतापत्तेरनिवेशप्रयोजनपूर्वोक्रमेव। व्यतिरेकसहचारतानमिति। वहिमानधुमादित्यादौ व्य
तिरेकतापन्नवत्तत्त्वभावस्तत्रधुमाभावद्वितिसहचारदर्शनगृहो न व्याप्तिके व्यतिरेकसहचारविषयताप
त्त्याग्राहिकामन्यपसहचारतानीपश्रुताधिकरणनिरूपितवृत्तित्वविषयतान्वसत्वादिति भावः।

राम०

१५

अतिप्रसंगेनेति। व्यतिरेकसहचारेणाभयो व्याप्तिग्राहकत्वे व्याप्तिविषयतांतः पातिनाप्यतिरेक
सहचारिविषयतातादृशसहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य प्रकृतव्याप्तिग्राहकव्यतिरेकसहचारे
रविषयतात्वव्यापकत्वात्केवलव्यतिरेकेणानिप्रसंगेनेत्यर्थः। उक्तसहचारतानीयेति। पक्षधूमाभा
वाभावस्तत्रवसुभावाभावस्यादिज्ञानीयेत्यर्थः। तद्व्यावच्छिन्नत्वात्तदिति। अभवत्वावच्छिन्नत्वाद
त्यर्थः। व्याप्तिव्यवर्कतेति। धूमाभाववानवसनभावावच्छिन्नमेवप्रतियोगादिविषयकत्वमित्यर्थः। व्या
प्तिव्यवर्कतेति। व्यतिरेकसहचारव्यवर्कधूमाभावभावत्वावच्छिन्नसहचारविषयतायामिदं प्रसिद्धं।
व्याप्तिग्राहकातायामिति। व्याप्तिग्राहकताप्रयोजकत्वाभावसूचकं। दर्शितेति। धूमाभाववानवसनभा
वादित्यादौ। एवंतेनपक्षेपत्रापिप्रकृतसाध्यतेति। तेनरूपेणतत्साध्यरूपांतरेणतत्साध्योभयवि
षयकसमूहान्वलात्मकामुमितिकरणोरूपांतरेणतत्साध्यकेकेवलान्वयिनिचातिप्रसंगः।

गटि०

१५८

००७

प्रकृतसाध्याप्रितस्यापि पदपशवेनोपादानादितिकरणात्तानिरूपकतावच्छेदकतयासाध्यावि
षयकत्वात्तन्निवेशः। तत्कालीनत्वं तत्पुरुषोपत्तं प्राग्वत् हेतुनेति वा दृशरूपावच्छिन्नप्रतिष्ठनहेतु
तावच्छेदकतयासाध्याविषयकत्वात्तन्निवेशः। तत्कालीनत्वं तत्पुरुषोपत्तं च प्राग्वत् हेतुनेति वा
दृशरूपावच्छिन्नप्रकारता कनिश्चपत्तं तत्पुरुषोपत्तं प्रकृतसाध्याकानुमितित्वघटितधर्मावच्छि
तत्कालीनत्वं तत्पुरुषोपानुमितिनिरूपकायेनानिरूपितकारणातावच्छेदकं तादृशरूपनिष्ठवि
षयतात्वयापकान्वयप्रित्वावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिफलोपहितकरणात्वं केवलान
प्यतुमानत्वं। अनप्यतिरेकानुमाने गतिवाप्रिवारणापतादृशविषयतात्वसामानाधिकरणा
मुपेक्ष्यते द्वापकत्वनिवेशः हेतुव्यापकनिर्गन्धत्वसमानाधिकरणादृशीतीत्वव्यापकाभावे
निषेधिमन्त्रवेति निषामशोपस्यस्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकीभूतदृश्यामिस्वरूपावच्छिन्नवि

सम०

१५८

विषयता त्वनिवेशेन पादशरूपशरेन व्यतिरेक्यामिग्रहं न्यायश्चित्रमादाय तद्व्यावच्छिन्नप्रकृतहे
तुतावच्छेदकीभूततादृश्यामिन्विच्छिन्नविषयतात्वविरहादित्यर्थः। तदानीं तर्तुलिकेवलान्वयि
तादृशेभ्यस्तेत्यर्थः। केवलपक्षधर्मेतात्तानमभ्यासिहं श्रुत्ययामिन्विच्छिन्नप्रकृतहेतुमतात्तानमे
वकेवलान्वयित्ववैजमित्याशयेनाह अपभावरति। व्याप्तिविशिष्टप्रकृततायाश्चपि व्याप्तिद्वयकपदा
धीयन्निरूप्यन्निरूपकभूवायत्रविषयतात्वेन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वं संभवतीति कथं सेततमे
वंप्रकृतायामिन्विचारणार्थमेव स्वरूपसंबंधेन रूपावच्छेदकत्वसागोविप्रतः एवं च तददृशावच्छेदकत्वा
संभवादित्यस्य तादृशावच्छेदकतापरोक्षधिकरणात्। संभवादित्यर्थः। एतच्च परोक्षमिनिवेशो संभवस
कं। निरुक्तव्याप्तित्वं प्रकृतसाधकानुमितौप्यधिकव्याप्तित्वं। धूमत्वेति पूर्ववद्रूपहेतुतावच्छेदकपदा
भामेकमेव धूमत्वस्योपदानसंभवादिति। प्रमेपंतु रत्वव्यापकादिगाराव व्याप्तिसंभवात् व्यतिरेक

۱۱۲

۱۱۲

राम०
१५२९

मिन्वावच्छिन्नविशेषरानायत्रवद्विद्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयपक्षस्यापिजन
कतानतिरेकनृत्तित्वात्स्वरूपसंबंधरूपतदवच्छेदकत्वाच्चनत्रमाव्यभिःपरिहर्तृशक्तेरन्यत आहवस्तुत
स्तुत्यास्पंतराविषयेकहेतुजावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मेनानिश्चयप्रकाररात्वानि
मानंनिरस्यत्रेवपूर्वनिष्कृष्टमनुमितौपपिकव्याप्तित्वंशेषविवक्षितंस्त्वितिपदूयेतिपदूयंअन्यपक्ष्यामि
त्वेव्यतिरेकव्यप्तित्वंवापदूयविशिष्टवच्छिन्नत्वंविवक्षितंतेनमेवत्वादिनान्वयादिव्याप्यवच्छिन्नप्रकृतहे
तुनिश्चयेनतिरेकवृत्तित्वंभंगेपिनस्यतिःतथावद्विद्यापकीभूताभावप्रतियोगिमितिपरामर्शका
नोनानुमित्युदप्रयोजकव्यतिरेकव्याप्तिमाहापनतत्राव्यभिःपदूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयपक्षस्यहे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयपक्षस्यतत्तज्जनकतातिरेकवृत्तित्वात्तदभावनिवेशः।एवमप्रकृत
हेतुजावच्छेदकावच्छिन्नविशेषरानायत्रपदूयवच्छिन्नप्रकारताशास्त्रित्वेनलैसरोनिवेशोमेरवादानुपाद

गरि.
१६.

००९

यः अचपादश रूपपदेन व्याप्तितावच्छिन्नोपादानेधूमवान्द्रतिमाद्यवन्त्यव्याप्तिभ्रमदृश्यायैकेन
न्यपित्तानुपपत्तिः तत्र व्यासप्रसिद्धेः विषयतानि स्वरूपमादाय पादश रूपविशिष्टविषयतानि रूपि
तमकारकत्वघटितधर्मस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाप्रसिद्धाः नतिरिति वृत्तित्वनिवेशविरोध
इति सदनुमानस्यैव लक्ष्यतामभिप्रेत्य तथानिर्देशितं भ्रमात्पकरास्यतत्र न स्यत्वे तु स्वरूपसंबंध
रूपावच्छेदकत्वनिर्देशयतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदकत्वस्थले तादृश व्याप्तिविषयताघटितधर्मस्य
स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेना व्याप्तिभिप्रेत्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान् पश्यपि अनतिरिक्तवृत्तित्वमि
ति विशेषविषयतागताधेयत्ववच्छिन्नविषयिना त्वमादाया संभवति न चापि विषयितागतधर्मः अन्यप्या
प्तितावच्छिन्नविषयतात्वयतिरेकव्याप्तितावच्छिन्नविषयतात्वान्यतरत्वेन विशेषणीयः। वद्विषयतानि
रूपितहेतुतावच्छेदकवच्छिन्नविषयतेत्यादि क्रमेणावाविषयतायत्तेरेव यद्युक्तेरेव यद्युक्तिर्वेन निवेश

राम०
१६

इतिनासंभवः। पद्यपितादशविषयतावृत्तिधर्मस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वपर्याप्रतिनिवेशः संभ-
वति नैस्य तथापि पर्यास्यार्थो लोचने महगौरवोद्योः। उक्तप्रकाशवारणापकेवलपक्षधर्मताज्ञानस्य हे-
तुत्वेनिरस्यति। मेयत्वादिकमित्यादिना अदिना वद्विद्यायं काभावप्रतियोगित्वादिपरिग्रहः तेनैता-
दशप्रतियोगित्वावच्छिन्नतादशप्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानस्यापि जनकताभिमाननिरसः। एतेन
पदूपहेतुतावच्छेदकशब्दभ्यां हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्युपादानं संभवेति केवलपक्षधर्म-
ताज्ञानस्य जनकताश्रयतयाः नतिरिक्तवृत्तित्वासंभवादिति सूचितं। ननु जलत्वत्वावच्छिन्नताद-
शप्रतियोगित्वविशिष्टजलत्वादेर्यत्र हेतुतातत्रानुपपत्त्यास्यविषयताकहेतुतावच्छेदविशिष्टप्र-
कारकज्ञानस्यापि कारणात्वं मुपेयं न तथा शुद्धजलत्वेन वत्समाज्ञाननुमानापत्तेस्तथाचतनुरोधे
नतिरिक्तवृत्तित्वमेव नुसायत्रे स्तथाचतनुरोधे एवं च केवलान्वयिनितादशप्रतियोगित्वेति।

गति०
१६१

००५

प्रिष्टुजलत्वरूपहेतुव्याप्तिरित्यनस्तत्रकेवलव्यतिरेकितामाहवद्वेति। तदवच्छिन्नं शिवात्तादशप्रति
योगिजलत्वरवच्छिन्नं शो। एवं च केवलान्वयिताप्रसंगरतिभावः। प्रतियोगित्वांतस्य हेतुवृत्तकतामावि
ष्करोति अपि चिति। एता अन्वयव्याप्तेरवच्छेदिकावतिरेकव्याप्तिरित्यस्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतु
तवच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तेरवच्छिन्नानं कथं रासिमाशयो विवृतः। मनुसैवेत्यस्याशमाह निरुज्जे
ति। जलत्वरूपेण त्वर्थः। तथा च तादशप्रतियोगित्वप्रकारकवानस्य हेतुभावप्रतियोगितावच्छे
दकान्वयान्तरादिनया जनकत्वाभावाद्वा तादशरूपहेतुतादशप्रतियोगित्वस्याप्यप्यहं संभवाभावा
प्तिरिति भावः। ३ पुन्यतामिति। अनुमिति वित्यनुष्यते। तादशप्रतियोगित्वस्यैषादनां स्या
प्तिरित्येन दर्शनात्। छेदकनया हेतुतावच्छेदकनिवेश आवश्यकः। अन्यथा धूमाभावव्यापकाभावप्र
तियोगित्वाभावविशिष्टवत्सादेरदोषत्वाय तत्रैः। इदानीं तादशप्रतियोगितावच्छेदकविविष्टवद्वि

राम०
१६१

त्वाप्रसिद्धेस्तदभावविशिष्टव्यापारेर्दोषत्वासंभवाद्वाप्रतिधर्मितावच्छेदकतयाहेतुतावच्छेदकनिवेशेन
कार्यरहितेष्टपनिष्ठाप्रतीत्यादित्वसिद्धिसंग्रहयनुत्पत्तयहेतुतावच्छेदकनिवेशसूचकं। एतेनव
तिरेकव्याप्येतिहेतुतावच्छेदकवृत्तित्वव्यवस्थापनेन। उक्तानुमानस्यव्याप्यविषयकमित्युक्तान
स्मत्तद्व्यावच्छिन्नव्याप्येतिरेकित्वमितिपाठः। तद्व्यावच्छिन्नान्वयव्यतिरेकित्वमितिपाठे अन्यव्याप्य
वगाहितेज्ञानद्रष्टव्यहेतुनिर्देशेति। तादृशाभावप्रतियोगिजत्वत्वातगंधव्यापकीभूताभावप्रतियो
गिमज्जादेमाहावन्त्यव्याप्येवच्छेदकव्याप्येतिरेकव्याप्येनेप्रवृत्तसाध्यनमित्योपपत्तिकेतेद्विष्टिष्टं
धर्मताग्रहेपि विगंधत्वात्तुमित्यनुदयादित्येववक्तुमुचितमुभयवैवानतिमिन्नतत्त्वगर्भात्तुमित्यो
पपत्तिकत्वनिराकरात्तद्व्याप्यव्याप्यभाववान्वद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वहेतुतावच्छेद
ककानुसरणस्यवैजासंभवकथेनासंभवादितिचेत्संग्रहप्रमादयेवत्यत्रेधितिकारणमित्येसं

गटि०
१६२
००६

ल्यः॥ अत्र प्रतिभगतिः जलं निर्गंधमिच्छादेहेतुतावच्छेदकस्य प्रकृतसाध्यनुमितौ दोषधिक्या
स्य नात्मन कृतया केवलतद्विशिष्टतानस्य न्यथा सिद्धतया च व्याप्यते विषयकतहेतुमानमेव कर
णं वाच्यमिति तत्र न तितत्रानतिनेत्रं निरुद्धं तत्त्वगभानुमितौ अपि कत्वे निराकरणाकृतं तत्तत्तथा
विधानुमितौ अपि कत्वे निवेशितादश्यात्मानात्मवहेतुतावच्छेदकस्य लेयास्यतस्वो धेपित
द्विशिष्टतानमेव जनकस्य तस्यामि विशिष्टपक्षधर्मतातानुत्वादिष्टापन्नोचाव्यामिरित्याशंकाया
मन्वयस्यामेवच्छेदकाव्यतिरेक्यामिरित्यभिहितं तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषता
तावत्त्रयामिप्रकारकमिच्छुपत्तेन कारणतानुत्वं सेवेति श्रव्ययासरत्नवच्छेदिकाव्यतिरेक्यामिर
न निरुद्धं तत्त्वगभानुमितौ अपि कत्वे तया च केवलहेतुतावच्छेदकविशिष्टतानस्य व्यामिरिति
हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमिच्छुपत्तेनास्तीति अकारणमात्रव्यामिरिति व्यामिरिति विशिष्ट

राम०
१६२

ज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वस्य जनकतानतिरिक्तवृत्ति
नयायस्य हेतुतादृशकालीनव्याप्येवपत्यरसोयोदेय तयाः संभवस्य दर्पारत्वादिति चेन्न तादृशरूपस्य
तादृशरूपान्तराधारितत्वेन विशेषणीयत्वात् प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकेतिटि धितिपादाभावेपिपदू
पावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकेत्यादिनिवेशादेव प्रकृतहेतुकत्वसंभवस्यभि
प्रेत्यादिह जनकतामिति प्रकृतहेतुकत्वं व्याप्तिविशेषणं एव हीनसाध्यकत्वमनुमिति विशेषणं ए
थिवीत्वेन एथिवीत्वव्यापकं भूताभावप्रतियोगितावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं वच्छेदककोरावपि न
येव तादृशभावप्रवेशात्त्याश्रयस्यैः तादृशप्रतियोगित्वेन पतिंगतानमितिप्याश्रुतायै समूहानं
वनात्मकलिंगकरणतामतेन अत्र केवलव्यतिरेकितादृशीत्यत्रानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रकारता
निरूपितलिंगविषयतायां वासत्वादनित्यामिरतः सामग्रीन्यपदव्यापकाभावप्रतियोगिताप्रकारतानि

गरि०
१६३
१७०

रूपितान्यव्याप्तिप्रकारतानिरूपितलिंगविषयताया अनुमित्योपपत्तिकत्वाद्याभिरसंगित्वप्रकारत
तपदं। साध्याभावातिरिक्तेति न्यतिरेकिवारणाप। लिंगतावच्छेदकेति जलं निर्गंधमित्य। त्वव्याप्ति
वारणाप। व्यतिरेकसहस्रचारमिति। स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्रयोजकसहचारविवयतास्वव्या
पक्यतिरेकसहचारविषयतात्वकानुमितिकरणात्वमित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिमिति प्रकृतसाध्यविष
यकानुमितित्ववारेतधर्मोवच्छिन्नतत्कालीमततुरूपीयानुमितिनियुक्तकार्यतानिरूपितकारणाता
यायादृशरूपावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयनमवच्छेदकं तादृशरूपनियु
विषयतात्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्तितावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिफलोपसिद्धिकरणात्वमित्यर्थः। उभ
येति स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यविधेयताप्रयोजकान्वयव्यतिरेकसहचारविषयता। कानुमितिकरणान्वन्तया
विधान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकताकानुमितिकरणान्वन्तचक्रमेणार्थः। द्रव्यत्वादेवेति आकाशपदाद्

राप्र०
१६३

अत्रादिनाशद्वयोधवारणायाप्रथमोदिति। धर्मत्वरूपहेतुमतिश्रमांशभावप्रतियोगितावच्छेदे
तथात्वस्य केवलान्वयित्वस्यः संगुणानाशः स्वभावसत्त्वेनेति संगुणाभावः तत्र च गुणांगभावा
भावरूपसंयोगादिसंबन्धसत्त्वेनेत्यर्थः अभावसत्त्वप्रसंगः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
कगुणांगभावासत्त्वप्रसंगः केवलान्वयित्वाच्छेदकसंबन्धसामान्येयदभावप्रतियोगि
प्रतियोगिकत्वाभावमात्रनिवेशसंयोगाभावेः केवलान्वयित्वापत्तिः संयोगप्रतियोगिकसमवाये संयोग
प्रतियोगिकत्वसत्त्वेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् किंचेदधिकरणान्वयित्वक
त्वनिवेशे च संयोगिकसमवाये गुणान्वयित्वकत्वादेवोभयाभावसत्त्वाच्चदेयः लाघवादाहपक्षिंचि
दिति। तेषाधिकरणेषु पादानंवाभावविशेषणत्वात्तर्ककेवलान्वयित्वनिधर्मशून्यकदाचिदपि केचि
दाधिकस्यावृत्तिनानवच्छेदकः सर्वत्रैवाधिकरणो केवलान्वयिनो वृत्तेः किंतु यतिरेकि धर्मएव तथा

गरि०
१६४
७७

तदवच्छिन्नाभावश्च प्रतियोगिवाधिकरणात् नित्यतासमन्वयः संयोगाभावस्य च गुणादिति नानवच्छे
दकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नमतिरूपत्वात् न संयोगसंबन्धवृत्तितावच्छेदकत्वात् न सामादिवृत्तित्वस्य
समवायानवच्छिन्नतर्पेधैरत्वात् न संयोगस्य तत्पराधरकत्वात् न च तस्य स्वस्य संबंधावच्छि
न्नरतिता नवच्छेदकत्वात् न दोषरतितायां समवायेन ज्ञानाद्यभावमादाय ज्ञानादावव्याप्येवाराता
पक्षे तलान्वपिताधरकसंबन्धावच्छिन्नरतितायां सांयात् न च तस्य वाच्यतादिति चेन्न केवलान्वपिताधर
कसंबन्धावच्छिन्नकपदेन पालिं विचित्ररूपितरतितासामान्ये केवलान्वपिताधरकसंबन्धावच्छिन्नत्वं
यद्दृष्टं तच्छिन्नत्वाभावाभावस्तद्दृष्टं तच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वाच्यत्वात् अथ केवला
न्वपिताधरकसंबन्धे यदप्रतियोगितावच्छेदकत्वायेत्यपि दशकेवलान्वपितस्य किंलाघवमिति
चेत् न किंचित् नूनताभंगार्थेनैव प्राचीनवर्तीभिस्तत्त्वानुसरणान्न अत्र वपत्तिविदधिकरणा

राम०
१६४

इति त्वसामान्येयतसंवेधावच्छिन्नत्वपर्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तद्वर्त्मभिन्नधर्मवाच्यके
वलान्त्वपितृमित्रपुत्रलाघवं वाच्यत्वेति शिष्यवाच्यत्वादिभेदासत्तेन तद्वर्त्मवर्षाप्रविषयतावत्त
विवक्षितार्थं पादकेवलाद्यवंधेन तद्वर्त्मत्वधर्मवत्त्वं चच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं किंचिदनुयोगिकत्वोभ
याभावेस्तत्संवेधेन तद्वर्त्मन्यधर्मन्यधर्मवत्त्वं तत्तत्कृतावयवाप्रतियोगितावच्छेदकसंवेधेन प
द्याश्रुतप्रतियोग्यपदधिकरणावीयकवलान्त्वपिताद्वरकसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव
त्वरूपत्वसंवेधेन त्वलान्त्वपिताद्वरकसंवेधेन प्रतियोगियधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वर
पत्न्यसौ च गगनादेरुक्तीत्याकेवलान्त्वपितृपत्न्यवारणाय केवलान्त्वपिताद्वरकसंवेधेन उभयाभाव
गर्भप्रतियोगिवेपधिकरणप्रवेशपद्विहितकारणानिष्ठसौमर्गीयपदवापरंतु प्रतियोगिताया केवला
न्त्वपिताद्वरकसंवेधेन त्वस्य फलानुतास्यादतः स्वयंप्रतियोगितावच्छेदकसंवेधेन पत्निकिंचिदधिकरणात्
इति तानवच्छेदकधर्मवच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वं दर्शितं ननु किंचिन्निरूपित इति त्वसामान्ये प्रतियो

गरि०
१६५
७७७

गितावच्छेदकसंवंधावच्छिन्नत्वपदमोवच्छिन्नस्वोक्तोभयामावः तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं
नेन सत्रापानसममवायेन केवलान्वयिने। एवं च तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां पदमोवच्छिन्नत्वपदं
वंधावच्छिन्नत्वोभयभावसेन संवंधेन तद्वर्मावच्छिन्नत्वेन संवंधेन केवलान्वयिविमिति विवक्षितं
नेन स्ववृत्तिप्रमेयत्वादिसंवंधेन ज्ञानत्वादेः केवलान्वयित्वेन नपि नष्टतिरिति शिवं। येन संवंधे
नेति। समवायसंवंधेन धरत्वाभावभावस्य घटत्ववत्ताज्ञानस्य कालिकसंवंधोवच्छिन्नप्रतियोगिता
कघटत्वाभाववत्ताज्ञानप्रतिबंधकतया नष्टत्वस्याभावस्याप्यवृत्तिर्न नातिः केवलान्वयिनः कालि
कसंवंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वा संग्रहः। आप्रेति। ननु समानप्रकारतामात्रेण प्रतिबंधकत्वं
रद्व्याध्याभाववदित्पाकारकज्ञानप्रतिरुद्धसाध्यवदिति मिश्रपत्वेन प्रतिबंधकतायामकारतासाम्यं
तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं तद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वात्
वच्छिन्नप्रकारतान्वेन वाच्यं। नचैवं घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाः कालिकादेः संवंधावच्छिन्नवत्त्वं

रप०
१६५

भावादिप्रकारतायाश्चसाक्षात्पत्तिरितिवाच्यं।तादात्म्यत्वनिरूपितप्रकारतात्वम्भनसौख्येनतद्वर्गवच्छि
न्नप्रकारताविशिष्टत्वेनविशेषणीयत्वात्तादात्म्यसंनिप्रतियोगिप्रकारताघटकसंबंधवृत्तविशेषिता
घटकसंबंधावच्छिन्नद्वितीयसंबंधघटकप्रकारतानिवेशपास्वावच्छिन्नयत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वस्वा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंबंधवृत्तविशेषिताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रकारतात्वान्तरसंबंधनतद्वर्म
वत्त्वमितिनिमित्तंविशिष्टसंयोगत्वेदृशिकविशेषणानात्वादिनावासंबंधोनिवेद्यः।अत्रात्रसाध्या
भावनिज्ञानीयसाध्याभावविशेष्यतायानप्रतिवधप्रतावच्छेदकत्वं।एवंचैतन्मतप्रकारतान्नादिरूपवि
शेषधर्मानुन्मुखनद्वर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनतद्वर्मोवच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वा
नवच्छिन्नविषयतान्यविषयतासाप्त्वाच्चयोरुपपत्त्यवच्छिन्नसाध्यवत्त्वसाध्य।अत्रसाध्यंनवाह
दंसाध्यवत्त्ववेनितानवतुष्टपसाधारणान्त्येवसाध्यैरदंसाध्यमिदंवत्साध्यैरदंनवासाध्यमिदंवत्त्व
नितानवतुष्टपसाधारणमपीतत्रयमसंगदतिवेत्त।नद्वर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्वर्मोवच्छिन्न

गति०
१६६
८७४

विषयताशालिनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकतातेत्रैकस्याविषयतायांतत्संबंधानवच्छिन्नप्रकारतानिरूप्यमत्वे। अ
मस्यातस्यांतसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधामवच्छिन्नप्रकारतामत्वेनिवेशं। तद्वर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपि
तद्वैशिष्ट्यविशेषणानासंबंधावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपितद्वर्मावच्छिन्नविषयताशालितानत्वेनपक्षः सा
ध्याभाववानसाधंयस्याभाववद्विज्ञानयोःप्रतिबंधता। प्रथमविषयतायांतत्संबंधावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्न
प्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतामत्वे। द्वितीयस्याचतुसंबंधावच्छिन्नाधेयतासंबंधावच्छिन्नतद्वर्माव
च्छिन्नप्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नप्रकारतामत्वेनिवेशपक्षमेवयस्यसाध्याभावः साधोपस्थाभावरतिता
नयोः साधंयस्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावेतिसंशयसचसंग्रहस्तः। जातिविशेषत्वादिनेतिअथस्वाव
च्छिन्नप्रापकतावच्छेदकवद्विज्ञानावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वेननि
ष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणानिष्ठावच्छेदकमनिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकवच्छेदकतानिष्ठावच्छेद
कतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वच्छेदकत्वनिष्ठाव
च्छेदकतानिरूपकाभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवद्विज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवद्विज्ञानमन

राम०
१६६

निष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेवतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं
तत्रधूमसमानाधिकरणवृत्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूम
वान्यवतइतिज्ञानवारणापाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायांस्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपकत्वं
वंधेनाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वंनिवेशनीमांतील धूमसमानाधि
करणभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवानित्यादितानवार
णायस्वनिष्ठावच्छेदकतामांनिरवच्छिन्नत्वेसतिस्वनिरूपकावच्छेदकतानिरूपकत्वंतत्संवेन
दकताविशिष्टान्यत्वंनिवेशंतेनजातिविशेषवद्वापकेत्यादिज्ञानस्यापिवारणं। अथवा निवच्छि
न्नस्वनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकतानिरूपकत्वंहेतुनिष्ठावच्छेदकतायांनिवेशंहेतुनिष्ठत्वाधि
करणनिष्ठत्वादेर्ननिवेशः। आधेयतात्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यचनिवेशः सुधीभिस्तुह्यतिचेन्न। तथा।

ग० टी०

१६७

२४

सतिनीलधूमव्यापकवह्निमद्विनीलधूमवान्जातिविशेषवद्व्यापकवह्निमद्विजातिविशेषव
द्वानितियरामर्शानां पृथक् हेतुत्वापत्त्या गौरवात् । न च साध्याभाववद्वह्नित्वस्य व्याप्तित्वमभिचा
रज्ञानप्रतिवधत्वा नुरोधेन पृथक् नीलधूमत्वादिपुस्तकारेण तत्तद्व्याप्तिप्रकारकपरामर्शानां हेतुत्वा
पासाम्यमिति वाच्यं । एतदेवायेत्यादिनाशकस्वयमेव समाध्यास्यमानत्वात् । किंचिदमवच्छिन्न
त्वनिवेशे गौरवादाहवस्तुत इति । निर्धर्मितेति । अथ अभिचारं शोधर्मितावच्छेदकानवगाहितद्विशि
ष्टवैशिष्ट्यनिश्चयेऽपि पक्षवह्निर्धूमः धूमश्चाथ अभिचारवानिति निश्चयस्योपयोगितया धूमत्वविशिष्टे
अभिचारग्रहदशायां च तदनुदयेनोक्तरीत्या तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनश्च यानुदयादिति भावः ।
वह्निव्याभिचाराभावविशिष्टस्ववृत्तिकत्वरूपविशेषदर्शनविरोधितया पूर्वसंशयस्योत्तरसंशयप्रत्या
नुकूल्यसूचनामोचितेत्युक्तं ॥ सर्वैरेवेति पक्षतम्योक्तरीतित्तुनसर्वमतसिद्धेति भावः । परंपरासंबन्धव

राम०

१६७

लं वनेनास्वस्सः। व्याप्यांतरनिश्चयानात्मक इति॥ अत्र यथा व्याप्यांतरं शेषि संशयत्वा यत्नेरिति भावः
धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावभासको दोषो विभिन्नावेवेति बोध्यः। नीलपर्वतो वह्निमान्
पर्वतो वह्न्यभाववान्नेत्यादौ विशेष्यतयोरभेदासंभवेऽपि अत्र च्छेद्यावच्छेदकभाव उपपत्तेर्वाधको भा
वादिति मतां तद्मुस्यापपत्ति संशये इति। एकवाक्यतेति तत्र योज्यविषयतायाः साक्षात्पर्यायप्रयो
जिकाया विषयता तत्र योजकत्वं तदेकवाक्यत्वं ननु घटतदभाववदुत्तलमित्यादिवाक्ये घटश्च तदभा
वश्च घटतदभावोऽतीतरेतरद्वंद्वे तदुत्तरमतुवर्थाधिकारो लुप्तमुवर्थाद्वित्वविशिष्टस्यैव तदुभयस्यान्त
रुपपत्तेः। एवं समोहारद्वंद्वेऽपि समाहारसंज्ञावशात्प्रयोगस्यैकवचनांतत्वेऽपि तत्र समुदायत्वस्य सुवर्था
तया भानस्य पाणिपोदतादुपेत्यादौ व्युत्पन्नत्वात्। समासस्यैव हि साहित्ये लक्षणाच्चाकरे निराक्रियते न
तु सुवर्थाद्वित्वादिभानं। एवं चैकद्वित्वे विषयतामादायैकवाक्यता उपपत्तेस्वच्छेद्यावच्छेदकभा

ग० टी०
१६८
२७२

वानापत्रविशेषताद्वयनिरूपकतायास्तत्रीणामसंभवाच्च निश्चयत्वानुपपत्तिरित्यत आह दिगिति। दि
गर्थस्तूपत्रैकएवशब्दः भावाभावोभयवाचकः अरिष्टादिः अरिष्टेतु शुभाशुभे इत्यमरात् तत्रारिष्टवद्भू
मित्यादौ कथमपि द्वित्वभातासंभवाच्च निश्चयत्वानुपपत्तिरिति। न च सकटुच्चरितेति युक्त्यतिविशेषः
तस्यास्तात्पर्यविशेषविरहस्थलीपत्वात्। किंच विशेषतयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावः
यतः प्रकाशितयोः अवच्छेद्यावच्छेदकभावमते भूतलवृट्संदेहनीत्यादौ ज्ञानविशेषणात्तापत्रा
भूतलविशेषकत्वावच्छिन्नवृट्प्रकारिताया अवच्छिन्नतुल्यसंबन्धेन वृट्भावप्रकाशितविशिष्ट
ज्ञानैकदेशप्रकारितायामप्यन्वयः। सममिवाहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नभावप्रकाशितविशि
ष्टज्ञानस्य संदेहपदार्थत्वात् विशेषतयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावमते च दर्शितसंदेहपदार्थवृट्क
प्रकारतायां वृट्प्रकारतानिरूपितविशेषत्वावच्छिन्नविशेषतानिरूपितत्वान्त्वमोवाच्यः तत्रे

राम०
१६८

दशार्थऽनुशासनाभावः। नवभूतलपदेतरसप्तप्राविशेष्यत्वमर्थः। विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वात्स्वस्मिन्नेव स्वान्वयाभावाच्चेति। दर्शितमनद्वयप्रकारांतरेण हृषयतां मतमाह भावद्वयेति॥
अभावप्रकारत्वातिरूपित्वादिनेति। आदिनाऽभावप्रकारकविषयत्वात् नवच्छित्रत्वपरिश्रुहः। अति
प्रसंगः वह्निय्याप्यधूमवान्जलवान्वेति ज्ञानस्य कारणत्वापत्तिः। भावद्वयकोटिकत्वेऽरुचिः। धूमत्वा
वच्छित्राभावकोटिकसंशयात्मकव्याप्यवृत्तानि श्रुयोपगमेऽस्वरासात्। धूमत्वावच्छित्राभावादिकोटि
कसंशयेषु व्याप्यत्वावच्छित्राभावादिकोटिकत्वमनंगीकुर्वतामनुरोधेनाहेदंत्येति। संशयत्वस्य उक्ति
विशेषत्वमतमनुरंधानाह संशयत्वेनेति। वाकारोनास्थायां चाक्षुषत्वादिनासां कर्मवाराणामान
सत्त्वव्याप्येति। सहकारितायादेति। प्रथमपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे द्वितीयपरामर्शे तत्राशयवानुमि
तिरिति भावः। तत्र द्विषयतासंबन्धेन स्वावच्छित्राभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितत्वा

ग० टी०

१७०

७७६

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयताविशेषसंबन्धेन धूमादिप्रकारतानुपादाने दोषमाह आलोकादी
 ति। इदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकं धूमाभाववति आलोकमकारकं चेति ग्रहे इत्यर्थः। आलोका
 नावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतासंबन्धेन प्रामाण्यग्रहविशिष्टत्वात् प्रथमप्रकारतानिरूपितत्वं
 तं धूमत्वावच्छिन्नभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वं निष्ठप्रकारतानिरूपितत्वाद्धितीयंतत्। ज्ञानभेदे
 पिविषयतैक्यपक्षे इदं ज्ञानभेदेन विषयताभेदमतेत्वाह वस्तुतस्त्विति। सन्निरूपकेति आलोकाभा
 ववदितभ्रमत्वज्ञानविशिष्टात्पुरुषांतराधिक्यधूमाभाववदितभ्रमत्वज्ञानविशेष्यात्तत्पुरुषीयधूमप
 रामर्शांतरधर्मिकधूमाभाववदितभ्रमत्वज्ञानकालीनस्य धूमपरामर्शोदनुमितिः क्रमेण फलवैधेयं। ज्ञा
 नभेदे पिविषयताया एकत्वे तु प्रकृतविशेष्यतानिरूपितव्याप्यत्ववच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनानुमि
 तिहेतुत्वं। प्रकारताकत्वव्याप्यसधर्मितावच्छेदकोपः स्वावच्छेदको धर्मः तद्विशिष्टप्रकारतानि

राम०

१७०

रूपितविशेषतासामानाधिकरण्योभयसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववत्त्वस्वरूप
पकत्वोभयसंवंधेनावैशिष्ट्यप्रकारतायांस्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिविशेषतानिरूपितत्वाव
च्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वोभयसंवंधेनेतिदिक्। केचिदित्यस्वसः परंपरायाः सं
वंधत्वावलंबनात्। अप्रामाण्यग्रहसत्त्वैतिभ्रमत्वबुटकधूमत्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्याप्य
त्वावच्छिन्नभावसंशयसामग्रीत्वात्तादृशधूमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्यतदभावसहचरितत्वात्।
पद्मप्रामाण्यग्रहेणधूमपरामर्शविरोधितायाअयसारणो बोध्यः। संशयस्येतिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्र
कारकविषयवार्थाव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिनिवृत्तिसंशयस्येत्यर्थः॥ तत्रविशेषणसंदेहविरहविशि
ष्टविशेष्यसंवंधज्ञातरूपप्रतिबंधकस्यविशेषणसंदेहेणपसारणादितिभावः। व्याप्यभावसंशय
स्यसाधारणधर्मदर्शनादिजन्यतयातदसत्त्वसंदेहासत्त्वसूचनायप्रापशङ्कति। यदिचोदासीनधूमत्वा

ग० टी०

७१

१७२

वच्छिन्नाभाववृत्तिभ्रमत्वज्ञानभावापेक्षायामप्यागृह्यते तदाप्याह यत्साध्यपक्षकेति साध्य
संबंधत्वमेवेति न च व्यापकताघटकसंबंधत्वमेव तथा वाच्यमिति वाच्यं पर्वतो वह्निमानिति साध्य
तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमित्यनुरोधेन न तस्य रित्यागात् तत्र केवलसंबंधस्यैव प्रतियोगि
ताघवच्छेदकत्वादस्य परामर्शस्य भ्रमत्वापत्तेः पक्षसंबंधावच्छिन्नवृत्तेरिति हेतुतावच्छेदकसं
बंधात्पक्षहेतुप्रतियोगिकसंबंधातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नवृत्तिनिवेशपक्षे गतिश्चिंत्या व्यापकताप
रामशेति तथा चोक्तं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्पाषाणमयश्च पाषाणमया वृत्तिश्च वह्निरिति।
ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेमपर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निधूमवद्वृत्तिश्चेति ज्ञानमि। विशिष्टवह्नित्व
स्य गुरुतया तदवच्छिन्नभावात्सत्त्वादहमहानसीयत्वादीति। विवेक्षणे इति महानसीयत्ववह्नि
त्वोभयत्वावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्युपगमयिता दृशसंबंधावच्छिन्नता दृशाव

राम०

७१

च्छेदकत्वाभावः प्रतियोगितानवच्छेदेन वह्नित्वमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन न तत्रोपेयते मानाभा
वात् प्रतियोगितानवच्छेदे केति न ज्ञेयत्वासां नुरोधादाह च ह्नित्वादीति । वस्तुतस्तु गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते सामानाधिकरण्यसंबन्धेन महानसामत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छि
त्राभावोपि सामासिकः । एवं च विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकतापर्याप्तवच्छेदकतया केवल
वह्नित्वावच्छिन्नपर्याप्तेः तदनवच्छेद्यत्वं दुर्बलं । पर्याप्तवच्छेदकतापर्याप्तधिकरणधर्मान
वच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रयासायातः । एवं महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान्धूमादिस्मादावतिव्यभि
चारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तधिकरणताया विषयतापर्याप्तधिकरणत्वं वाच्यं ।
थाच गौरवमित्यत आह वह्नित्वादीति विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामहानसीया
त्वावच्छिन्नत्वमस्येव साक्षात्परसाधारणावच्छेदकतयानिरुक्तिवद्वेदकत्वात्प्रतियोगि

ग० टी०

१७१

१७५

तावच्छेदकतायानिरवच्छिन्नत्वनिवेशाद्वा। दुर्वारत्वादिति विषेयतावच्छेदकतायद्वर्मावच्छिन्ने पर्या
प्तातद्वर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं न तादृशावच्छेदकत्वाभावेन विशेषणं। पर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मवि
च्छेदेनावच्छेदकत्वाभावानुपगमेनैवोपयत्नौ विशेषणनिवेशे महागौरवात्। न च प्रतियोगिताविशेष
णोपादाने गौरवं तस्यासंदाभावसंपादकत्वात्। अप्रामाणिकपर्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमा
प्रामाणिकाप्याप्यवृत्तिकमभावमुपेत्य विशेषणनिवेशमपेक्ष्य प्रतियोगिताविशेषणस्य त्यागत्वा
च्च। दुर्वारेति। न च व्यभिचारधीप्रतिबंधकताश्रयज्ञानत्वेन कारणत्वं। आश्रयत्वं च स्वाश्रयत्वप्रकृतपक्ष
विशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्याविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरू
पितत्वावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालित्वोभयसंबन्धेनेति वाच्यं। परंपरायाश्च संबन्धत्वा
त्। अखंडधर्मत्वाभावेनेति। ज्ञातृत्वदोषाध्यमंतरत्वं विशेष्यत्वानवच्छिन्नप्रकारत्वव्यापकमिति नियमा

राम०

१७२

दितिभावः। अथैवमयं चट्टादिव्यवसायविषयेऽद्वैतत्वेऽदिनिष्ठरूपाद्यात्मके व्यभिचारः। पञ्चविशे
ष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वं विशेषणं। इदं त्वं धर्मितावच्छेदकमेवेति न व्यभि
चादिति तत्रावृत्तादेरपि धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपतो भानप्रसंगादिति चेत्त्राधर्मितावच्छेदकपुरोवर्ति
त्वादीति स व्यभिचारदर्शनात् तत्राखंडधर्मात्मकं पुरोवर्तित्वं त्वं बोधेऽप्यसाक्षात्पर्यायात् स्वरूपतस्तद्भावे
विरोधात्। वस्तुनस्तु अविहीरित्यादौ चाक्षुषज्ञानमिवाप्यं चट्टादौ ज्ञानमेव पुरोवर्तित्वं इपांस्तु विशेष
षः। एकत्र चाक्षुषत्वेनात्मज्ञानत्वेन निनिस्वच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतायां मानाभाव एवेति। अथैतस्य स्वरूपतः
कुतो न भानां अत्र केचित् तानि स्वच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति निरवच्छिन्नविषय
तासंबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुताऽद्वैतव्यभिचारतः किंतु धर्मितावच्छेदकतामनिस्वच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन ज्ञान
त्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतेत्यदुस्तदयुक्तं निस्वच्छिन्नविषयताविरहप्रयोजकस्य दुः।

ग०री०

१७३

२७६

वचतात्पक्षस्तसंबंधेनज्ञानंप्रतिसामानाधिकरण्यस्यनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद
वत्वोभयसंबंधेनसत्वेनकारणत्वमितितत्र।प्रकारमात्वादिअसंबंधधर्मेषुसमवायवृत्तिसामानाधिकरण्य
भावेनव्यभिचायथाकथंचित्सामानाधिकरण्यप्रवेशेकदाचिद्वृत्ताभावादेरपिस्वरूपतैभानप्रसंगात्।
वस्तुतस्तुअनवच्छिन्नप्रकारतासंभवेनज्ञानंप्रतिअसंबंधधर्मवत्त्वेप्रतिबंधकमितिसां।उक्तरूपेणोतिअस्य
थासिद्धतपेसाशयः।अविरुद्धमिति।अनन्यथासिद्धत्वोपगमादितिभावः।अयंज्ञानवानितिसिद्धिदशाया
ज्ञानवानित्यनुमित्यनुदयान्नतादृशानुमितिलोप्युत्पत्तोऽसतीति।आदिनाबाधविशेषपरिग्रहः।ननुदर्शित
स्थलेफलवैषम्यमानुभविंकंतदुरोधेनचानवच्छेदकत्वज्ञानत्वलोभयावच्छिन्नावच्छेदकताकनिरव
च्छिन्नज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकताकपरम्परीप्रकारतायाएवतिरवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताप्रयोज
कत्वमुपेयमित्यतआहज्ञानत्ववदिति।अत्रानवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतायत्रज्ञानत्ववावच्छिन्ननि।

राम०

१७३

विशेषितज्ञानत्वयोः परामर्शीयोयादशधर्मितावच्छेदकप्रकारभावः तादृशतमनुस्यूचैवविधेयता
वच्छेदकत्वोपाप्मात्ज्ञानत्ववान्ज्ञानवान्निमनुमितिः। निर्विशेषितज्ञानत्वप्रकारकसविशेषितज्ञान
त्वप्रकारकविषयतायाः सविशेषितज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वात्। ज्ञानत्वावच्छिन्नवानि
मनुमितिः निर्विशेषितज्ञानत्वप्रकारकभिन्नसविशेषितज्ञानत्वप्रकारकविषयतायानिर्विशेषितज्ञा
नत्वावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकतयाज्ञानवानिमनुमितिः। नवैकवक्ष्यमितिरीत्याविषयतयोर्नाभेदेः
वच्छेदावच्छेदकभावोवेतिवाच्यं। तन्मतेपिसाध्याधिकारणीयविषयतायाएकदुरपहवेअमथाज्ञानं
तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नसमानाधिकरावांश्चेसाकालाप्रसंगात्। एवंचधर्मितावच्छेदकप्रकारभावमु
त्सूच्यतधाविधज्ञानत्वत्वावच्छिन्नवच्छेदकताकप्रकारतनिरूपितविशेष्यताकतद्विन्नप्रकारत्वेवत
प्रयोजिकावस्तुनस्तुधर्मितावच्छेदकप्रकारभावानापत्रस्वरूपतोज्ञानत्वप्रकारितातथेतिनकाचिदनु

ज०री०

७४

११०

७

पपत्तिरितिसूक्ष्मविवेचनचतुराः। स्वरूपतोपीति अवच्छेद्यत्वांशे स्वरूपतो ज्ञानत्वावगाहिपरामर्शाऽज्ञान
वानित्यनुमितिः तत्र ज्ञानस्यत्वावच्छिन्नावगाहिनः ज्ञानत्ववद्वाभित्यात्पर्यः। इत्यपि वदन्तीत्यस्वराससूचनाप
। सच विशिष्टपरामर्शनिर्वाहप्रतियोगितावृत्तिदृशाभावकत्वेन साध्यतावच्छेदकनिवेशे बहुव्रीह
र्यविषयताप्यजनकतावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तिः। अवच्छेद्यत्वांशे स्वरूपतो ज्ञानिभानं व्याप्तिवद्वैतं
मिवारज्ञानविरोधितया कारणत्वं तदुत्पन्ननिर्माणेति। अत्र न व्यभिचारे व्याप्तिवद्वैतं दर्शितं बहुमिति
तौ प्रतियोगित्वाभावज्ञानमात्रं नकारणाद्रव्यत्वेन प्रतियोगित्वाभावज्ञानादपि तदापत्तेरित्यतो बहुवैत
नि। स्वरूपतोपीति स्वरूपतो ज्ञानत्वावच्छिन्नेऽप्रतियोगित्वज्ञानं ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नवत्प्रतियोगित्वज्ञानं च
क्रमेण ज्ञानवान् ज्ञानत्ववत्त्वमित्यनुमितौ कारणं एव च न दत्तमीयज्ञानमिन्नज्ञानवान् आत्मत्वादिन्यादा
वन्ति व्याप्तिवारां व्याप्तिवदोक्ता इत्यावोध्य। सर्वसामंजस्यमिति। न च प्रतियोगिताया अवाप्यवृत्तिर्बहु

राम०

७४

चितमेवेति वाच्यं। विशिष्टाभावविशेषानुरोधेन तदव्याप्यवृत्तिवत्त्वावश्यकत्वात् न च व्यभिचारग्रहा
विरोधित्वं। भूतलं ब्रह्मवदिति ज्ञानप्रतिबुद्धे भूतलवृत्तिरिति ज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञाने साध्यं हेतुसमानाधि-
करणाभावाप्रतियोगिति ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वात्। समानप्रकारनामते व्यभिचारज्ञानविरो-
धित्वं चास्मिन् सवीजं। अभावत्वावच्छेदेनेति केचित्तु ननु भावे वाच्यत्वाभाववानिति ज्ञानस्याभावत्वावच्छे-
देन वाच्यत्वाभावावगाहिनेऽभावत्वसामानाधिकरण्येन वाच्यत्वावगाहितया आहार्यत्वेनाप्रतिबंधक-
त्वं दुर्वारं। न च स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वज्ञावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतया
तेन संबंधेनाभावे वाच्यत्वस्यामानात्राहार्यत्वमिति वाच्यं। प्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधतया तादृशप्रति-
योगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाव्याघातादित्युक्तं। अनुयोगिता-
यामेव प्रतियोगिनो भानं न भाव इति मतांतरमाह अनुयोगितात्वावच्छेदेनेति। प्रकारत्वे इति अन्यथानुपसंह-

ग० टी०

१७५

१३०

रिताभयेनेतिभावः विरोधग्रंथे इति पक्षपि संसर्गसंसर्गतावच्छेदकाभावग्रहस्य विरोधित्वस्य वाच्यताप्र
तियोगितावाच्यत्वानवच्छिन्नेति ज्ञानस्येव विरोधित्वसंभवाद्विषमितादिसाधारणोक्तप्रतियोगिकत्व
व्यवस्थापनं व्यर्थं तथाप्यवच्छेदकताया एकतातीयत्वं विनाऽगतिः स्यात्तच्च प्रतियोगितायास्तथात्वं
विनानेति तदेवोक्तं अवच्छेदकतावाच्यत्वावृत्तिरिति ज्ञानं च न प्रमा अवच्छेदकतायामाधेयतासंबं
धेन वाच्यत्वज्ञाने च वाच्यत्ववृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानं न विरोधिग्राह्याभावानवगाहित्वात्तद्वसा
नियामकाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताभावात् न जशिमोमणिप्रदर्शितसिद्धांतानुरोधेना
हृतदीयत्वसहितानुयोजितेति कैवल्यतदीयत्वादिनेति तदीयोस्ति तस्यास्तीत्याकारकज्ञानमित्य
र्थः अनुमितनुपपत्तेरिति अथाभावं शेषकत्रद्वयमिति अभावत्वतदीयत्वोभयावगाहिसाध्याभाव
वदवृत्तिरित्याकारकस्य केवलान्वयित्वग्रहनिवर्तनीयज्ञानस्य हेतोः संभवात्तदोष इति चेन्न पतोनिर्ध

राम०
१७५

मितावच्छेदककतद्वृत्तज्ञानप्रतितत्रावृत्तित्वज्ञानप्रतिबंधकं तत्र एव सिद्धिग्रंथे साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य नि
र्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिवृत्तकसाध्यसामानाधिकारण्यज्ञानविरोधित्वज्ञानविषयतया व्याप्यता सिद्धत्वं।
दीधितिक्रुद्धिरूपेत्यं। एवं च साध्ये प्रतियोगितासंबंधेनावृत्तित्वज्ञानकाले साधीयवदवृत्तित्वज्ञानम
पि दुर्धर्ममेवेति विशिष्टव्यपकता विरहव्यावर्तकेति तथा च विशेष्यव्यापकता ग्राहकसामग्रीविशेषणो
पस्थितिकाले विशिष्टव्यापकतां निश्चयपतितत्र विशिष्टव्यापकत्वविरुद्धत्वस्य विशेष्यव्यापकतायां सा
त्त्वतद्रूपमेव तद्ग्राहकसामग्राच्यपितादृशव्यापकत्वग्रहविरोधित्वादिति भावः। विशेष्ययोः सहचार
ज्ञानतत्र तद्वृत्तित्वज्ञानसहिततत्समानाधिकारणाभावप्रतियोगित्वज्ञानरूपप्रतिबंधकत्वाभावश्च।
दितसामग्रीबोधा। प्रकारान्तरमाह यद्वेति। दीधितिं खंडयति। इदमत्रेति। ईश्वरीयेत्युपादानप्रतियोगिवैय
धिकारणावृत्तित्वव्यापकतावच्छेदकतानिर्वाहार्थं तेन तद्वृत्तित्वव्यापकतावच्छेदकतायाः सर्वविषयकत्वस्य

ग० टी०

१७६

२५२

प्रमाणां सत्त्वेऽपि न क्षतिः व्यतिरेकि हेतौ तद्वापकताद्वयं यथापथं उभयत्र सुतरामस्ते वा प्रमाविशेषे प्रतियोगि
वैयधिकरण्यवृद्धितमधिकमप्याहव्यतीति। हेतुमघावद्विषयकेति तद्व्यक्तिनेन प्रमायाः साध्यातावच्छेदकत्वं
लाभायान्यतमेति। तद्व्यक्तिरेव लिंगं। असर्वविषयकान्यप्रमायाश्चेति याद्व्यतिरेकं। प्राग्व्यधिकरणाधर्मवच्छि
न्नाभावप्रामाणिकताया उक्तत्वं तन्मते केवलान्वप्यनुमानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तिरपि निष्प्र
सूहतामाहव्यधिकरणोति। दुर्वारत्वादिति। अत्र तादृशभावसिद्धौ यथाश्रुतमिच्छन् क्षणदूषणासंगतिरिति
न शंका। तादृशभावानुपगमेऽपि तादृशमेव मादयतस्य व्यधिकरणाधर्मवच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभाव
सजात्यसंभवात्मेयत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याक्षततया तद्दोषतादवस्थात्तत्तत्प्राक्त्वमतानुसारेणो
दं दूषणमिति। लक्षणासमन्वयादिति। एवं सत्तावान्समवेतादिसादौ समवायेन हेतावपि तत्क्षणासमन्वयोवो
ध्यः। अद्वैतमरुचिर्विजचप्रथमेवाच्यं प्रमेयादिसादौ हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदः। द्वितीये विशेषधर्मवच्छि

राम०
१७६

त्राघेयताकूटस्यैवसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेऽव्याप्तिः तृतीयेवमेमादेर्हेतुजावच्छेदकत्वेऽव्याप्तिरिति केचित्ति
तिष्ठन्मनियामकपरंपराया अनुसरामस्वरसः अनुभवसायवलादयीति अनुभवसायस्यानादरेव्याप्य
वतानिर्गमाधीनप्रसक्षात्मकसाध्यनिर्गमादेवप्रवृत्त्यादिकलनिर्वहसंभवादनुमितेरप्युच्छेदापत्तेः अपि
नादर्शितप्रतिबंधादिसमुच्चयः अनुभवानुरोधेनवायथाभिन्नेविषयेऽनुमिसामग्री गुरुशरीरायुषासमानविष
येशावबोधसामग्रीप्रत्यक्षसामग्रीच। स्वंलवत्सामग्री। उज्ज्वलकंदुर्वलसामग्रीफलेच्छा। विदुर्वलसामग्री। तयो
रेवेति समनियतभावेकोनेतेजकाभावएकएवेत्याशयः ॥ अत्रेच्छाविरहविशिष्टेच्छायाउज्ज्वलकत्वे समनियत
भावेकोपिच्छाविरहविशिष्टेच्छात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेवाविशिष्टेच्छाविरहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वेनचतस्यकारणांतरैश्चविनिगमनाविहेदुर्वारइतिकाराजानांततोपिवाहुल्यमितिकल्पांतरमाहवस्तुत
इति। इच्छा। दुर्वलसामग्रीफलेच्छा। एकत्रनिवेशेइति। दुर्वलसामग्र्यामिच्छामात्रनिवेशेउभयदिपीच्छास

ग० टी०

१११

७११

सत्त्वेवलवत्सामग्रीफलप्रतिबंधायक्तिगतद्विरहमात्रनिवेशेऽभयदिशीच्छापाश्चसत्त्वेनदापत्तिरतइतिशे
षःदिगर्थस्तुवद्भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वतोवृत्त्वानितिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्साम
ग्राःपर्वतोवृत्तिमानित्यनुमितौप्रतिबंधकत्वेनकल्प्यतेतदानींयतिरेकव्याप्तिविशिष्टपरामर्शरूपार्था
पत्तिसामग्रीसत्त्वेनतदभाववृत्तितानुमितिसामग्राश्चसत्त्वादेवानुमितिवारणसंभवात्तदवार्थापत्तिवत्सा
नुमितित्वव्याप्यत्वमतेपिवद्भाववदद्विधूमवान्पर्वतोवृत्त्वानितिप्रत्यक्षसामग्राश्चविशिष्टायाः
पर्वतोवृत्तिमानित्यर्थापत्तौप्रतिबंधकत्वेनकल्पनीयंतदानींमत्त्वयव्याप्तिविशिष्टपरामर्शरूपानुमि
तिसामग्रीसत्त्वेनतदभाववृत्तितार्थापत्तिसामग्राश्चमत्त्वादेवार्थापत्तिवारणसंभवादितिवाच्यंतर्हिभ
वन्मतेऽर्थोपत्तिप्रतिबन्धितरेकव्याप्तिविशिष्टधर्मितावच्छेदककभिन्नविषयकप्रत्यक्षेच्छावृत्तिनेता
दशप्रत्यक्षतामग्राःगुरुशरीरायाःप्रतिबंधत्वापत्तागौरवादिति।इत्याशयेनेति।यद्यपितल्लिङ्गक

राम०

१११

तत्पक्षकतत्साधकानुमितित्वावच्छिन्नं पतितया विधानुमितीच्छा विरहविशिष्टसिद्धाभावस्य जनक
त्वे विशिष्टजन्यतावच्छेदकप्रयोजकतयैव तद्वृत्तकानुमितित्वप्रयोजकत्वं अननुगतपक्षताजन्यत्व
स्य दुर्वारं तथापि यद्यर्थपत्तिरूपा तु मिति प्रति सिद्धेः प्रतिबंधकत्वमुपेयते अर्थपत्तित्वप्रकारकेच्छाधी
नानुमितौ व्यभिचारवारणायानुमित्सा विरहविशिष्टसिद्धाभावजन्यतावच्छेदककोटौ अर्थपत्तयस्य त्वेति
वेरपतेः अर्थपत्तित्वप्रकारकेच्छासाधारणरूपेणानुमित्साया उत्तेजकत्वेतादृशेच्छाकाले व्यतिरेकि
परप्रशंसित्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः। व्यतिरेकिपरमशविशिष्टार्थपत्तित्वप्रकारकेच्छात्वापि परम
शविशिष्टानुमितित्वप्रकारकेच्छयोक्तव्यमस्मात्पुनरेजकत्वे महागौरवापत्तेः। लाघवेनार्थपत्तिप्रतिअर्थ
पत्तित्वप्रकारकेच्छा विरहविशिष्टसिद्धाभावस्य हेतुत्वमुच्यते तदेदं दूषणं। वस्तुतस्तु तद्विगतमक्ष
कतत्साधकार्थपत्तित्वपक्षताकार्यतावच्छेदकमेव नोपेयते इति पक्षताकार्यत्वमर्थपत्तित्वेऽप्रयो

ग० टी०

७८

२१४

११

जकत्वमेवामवतांत्वचपिलिङ्गकानुमितिप्रतीवव्यतिरेकिलिङ्गकानुमितिप्रत्यपितयाविधपक्षता
याः कारणातया।नुमितित्वेऽर्थापत्तित्वेचप्रयोजकत्वापत्तिरितिगौरवमिति।आहुरित्पस्वसोद्भावनं
तत्रव्याप्तिज्ञानस्यभ्रमत्वमेवोपेयंनतुवृत्तितांतरकल्पनं।स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावाधिकरणात्।
कत्वेतावाच्यंतत्रचनोक्तदोषलेक्षणीतीतिप्रामुक्तमिति॥ ॥३॥ ॥इतिकेवलात्वपिग्रंथः॥ ॥
॥३॥ ॥३॥ स्वयंपरामर्शग्रंथेसाध्यवदमावृत्तित्वादेस्त्वयव्याप्तिव्यवहृतंनैतावतातस्येदंशमू
लाभिप्रायकतासंभवःतस्यव्याप्तितायाएवतन्मते।सत्त्वादतआहवस्तुनस्त्विति।विरोधेनेति।साध्यंसा
ध्यवदम्यवृत्तीतिज्ञानमाहाय्येनसंभवतिसाध्यवद्वेदसामानाधिकरण्यप्रकारकानाहाय्यज्ञानंप्रति
साध्यवृत्तिविषयतावत्वेनविरोधित्वात्आहाय्यत्वविरोधीतिभावः।उपस्थितभानानियमेनेतिउप
स्थितासंसाऽग्रहदेःसंभवादितिभावःइतिसूचनायेतिएतदूषणसूचनायेत्यर्थः।इतिदोषमुद्धर्तुमि

राम०

७८

तिपावत्पर्यवसितार्थ इति यद्यपि साध्याभावात् तदवच्छिन्नानधिकरणात् व्यापकतावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नानधिकरणात् तत्कर्मवत्त्वमेव भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वमते सुतत्वं तथापि साध्याभावव्या-
पकताया हेत्वभावे शलाभा र्धं तथाभिधानं अन्यथा तद्विषयकज्ञानस्याकारणत्वापत्तेरिति। यद्य-
पि घटपटोभयं द्वयं परस्परान्तरत्वात् तद्वटोपरपटोभयत्वादिना दाव्याप्यतिव्याप्तीभयत्वाभावात् तद्वटोदयोः
सर्वमतेऽव्याप्यवृत्तित्वात् तथापि युद्धस्वरूपसंबन्धेन साध्यानधिकरणात् तत्स्यत्वात् पटोनिवेशनी-
यत्वात् तदोषः। साध्याद्यसामानाधिकरणरूपेति। इदं नुवोध्यं अत्रांतस्य यथासंयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे हेतु-
कानुमित्तिनिर्वाहोपसाध्यवैयधिकरणरूपविशेषणावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतानुमित्यौपपिकी-
तथातद्विशेषणात् तदवच्छिन्नतद्वापकतापित्तादृशी अन्यथा गुणात्वाद्यभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानादु-
णादौ गुणात्वादिना संयोगाद्यभावात् सिद्धिप्रसंगात्। हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभावनिष्ठसाध्याभावे

ग० टी०
१७८
८१४

व्यापकतातुनतादृशीश्रुत्यांतस्पर्शयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतुनाश्रुत्यात्तद्विधीत्वाद्यनुमित्यापत्तेर्दर्शित
त्वादिति। तत्र विभागोऽप्यतिक्षरो॥ भासमान इति साधनाभावः साध्याभावव्यापक इति विशेषितज्ञानस्यापि
कारणत्वात् साधनाभावाभाववान्ततत्प्रतियोगियोगिसाधनवानित्येकेतरपक्षधर्मज्ञानस्य सहका
रित्वार्थमाह तत्प्रतियोगितयावेति। ननु साध्याभावभावस्य साधनदिति मूलद्व्यतिरेकिपरमश्रुत्यानु
मितेऽप्येतौ बहूभावाभाववानित्याकारकत्वं प्रतीयते युक्तत्वेन तत्तथाविधत्वेऽपि पूर्वतो बहिर्मात्रवेति प्र
शयनिवृत्तिसंभवात्। तादृशानुमितेः पूर्वतो बहिर्मानित्याकारकत्वेऽन्यपि परमश्रुत्यभिचारवारणार्थं
कारणाव्यवहिते तत्त्वस्य निवेश्यतया गौरवान्। मनुतत्र वदन्नुमिति स्वीकारे सिद्धिप्रतिबंधकतायां परम
श्रुतिविशिष्टेच्छानामुत्तेजकतामतेऽन्यपि परमश्रुतिविशिष्टेच्छाव्यतिरेकिपरमश्रुतिविशिष्टेच्छयोर्द्वयोर्भूते ज
कत्वे मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहे गौरवमिति तत्त्ववद्बहूभावाभावानुमितिस्वीका

राम०
१७८

सिद्धिप्रतिबंधकतायां परामर्शविशिष्टेच्छानामुत्तेजकतामतेः नपि परामर्शविशिष्टेच्छाव्यतिरेकिपराम
र्शविशिष्टेच्छयोर्द्वयोरुत्तेजकत्वेमिथोविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविहेरागौरवमिति तत्रावह्यभावा
भावानुमितिस्वीकारेयितत्रसिद्धिप्रतिबंधकतायां बह्व्यभावाभावसाध्यकान्वयप्रव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिविष
यकपरामर्शद्वयान्तरविशिष्टेच्छयोरुत्तेजकतया साम्यात् न च तत्र बह्व्यभावाभावानुमितिस्वीकारे
भावोनवह्यइति बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यं। प्रतियोगिताविशेषसंबंधावच्छिन्न
बह्व्यभावविशिष्टाभाववैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादौ व्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शवृत्तितानुमितिसाम्या
ः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन तावत्तानादृशसामग्रीदशायामभावोनवह्यइत्यादिबाधभावस्यावश्य
कतया तद्दृश्यां विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयरूपकारणविहेतोर्वतादृशप्रत्यक्षवृत्तिसि
द्धिरित्यतस्तत्र बहिर्मानित्याकारतादर्शयति। साध्याभावविरोधितेति। एतच्चैयक्षैकदेशेतरसिद्धौ नमका

ग० टी०

१८

७१६

एकैवानुमिति रिति मूले क्तमतेनावह्यभावादिनिषेधतपेति वक्ष्यमाणमतेतु कालिकादिसंवावच्छि
 न्नवह्यभावाभावसिद्धिशंकावारणायैदे। तन्नते व्यतिरेकिणिवह्यमानित्यनुमितेरेवासत्त्वादितितोष्यं
 न्यपेनगम्यगमकभावइतियोजना। अन्वयेन हेतुमनिसाध्यात्वयेनेत्यर्थः। साध्याभावत्वसाधनाभाव
 ताभ्यामित्यनुपदं स्फुरमेतत्। समाधानासंगतिरेति। तथासाध्यप्रसिद्धेस्तादृशानुमितावनपेक्षणा
 त। दर्शितपूर्वपक्षाशये उपपन्नं कं द्वितीयसामग्रीतः फलोपनिमित्तमभिप्रेत्याह साध्यसंदेहइति। एवंवप।
 द्वैकदेशे साध्यप्रसिद्धिमात्रं व्यसमाधानं प्रथमसामग्रीतः अनुमितुं न्यपमिप्रायकमिति भावः। त
 द्विर्नितावच्छेदकतापन्नेधर्मावह्यत्वत्वादिः। इधनत्ववतोऽभावः तद्विशेषणकेति धूमाभावत्वविशिष्ट
 प्रतियोगिकवैशिष्ट्यान्वगाहिनीत्यर्थः। तादृशप्रत्यक्षएवज्ञानलक्षणा रूपसन्निकर्षविधयान्
 ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः। उपलक्षणीभूतेति न च व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहमनपेक्षयापि

राम०
१८०

तदवच्छिन्नाभावज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं. अभावांशे प्रतियोगिप्रकारतायां अवच्छेदकताति
विशेषये प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयाऽभासमानस्य विशेषरात्ताया ज्ञनकतावच्छेदकतयानिवे
शान्. अर्थे वं व्यापकताज्ञानकारणातामतनिराकरणावसरे पक्षधर्मत्वोपलक्षितधूमसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानासंभवप्रदर्शनं असंगतं. तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताप्रकारकाभावविशेषकतत्संभवात् प्रतियोगिताप्रकारकस्योपलक्षणाविषयकत्वात्
रक्तदंडवान्नास्तात्यादेर्दंडसामान्यसंशयविशेषित्वस्यापि नापत्तिः. प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैव प्रति
बंधकत्वात्. मैवं. तथासति प्रतियोगिताप्रकारकस्य धूमसमानाधिकरणाघटाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वज्ञानस्यापि कारणात्वात्तात्परत्वादि धूमिगताज्ञानस्य प्रमात्वञ्च न च धूमादिसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकतात्वघटकतत्तत्पदार्थातिरेकानवच्छिन्नत्वरूपतादृशावच्छेदकतात्वपर्यासावच्छे

ग० टी०

१८१

८१२

दकतावगाहिज्ञानत्वेनहेतुत्वेमहागोरवात् नचव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानहेतुतापत्तेतादृशघा
राभावप्रतियोगितानवच्छेदकताज्ञानवारणायतन्निवेशभावश्यकइतिवाच्यं तन्मतेप्रतियोगितासंसर्ग
कज्ञानस्यैवहेतुत्वान्नत्रचप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितायाएवसंसर्ग
तयाघराघनेवगाहिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवक्तृत्वमितिज्ञानेहेतुयद्व्यभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतायाएवसंसर्गात्तदनिवेशोपेतादृशज्ञानवार
णान्त्रभावविषयतायाहेतुसमानाधिकरणाभावत्वात्तयातिरिक्तानवच्छिन्नत्वनिवेशोपक्षेपिप्रतियो
गित्वादिविषयतायांतत्त्वमदार्थान्तिरिक्तानवच्छिन्नत्वानिवशेनलाघवाच्च अगत्यानुवापकाभाववत्ता
ज्ञानकारणातावच्छेदकेप्रतियोगितांशेव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितपर्याप्तावच्छेदकताकत्वावगा
हित्वनिवेशः व्यापकतावच्छेदकत्वेतरानवच्छिन्नत्वेचपर्याप्त्यर्थइति। दाधिति विरोधमाह एवं सतीति वि

राम०

१८१

ग० टी०

१८२

७१५

शिष्टपरामर्शरूपत्वसंभवादितितत्राप्नुक्तासीत्याभ्यासेर्विशिष्टद्वयरूपतपानुमितिहेतुत्वानुपपत्तेरि
तिभावः। समानविशेष्यकत्वस्यान्तर्नत्वेपर्वत्वेनैकपर्वतेपरामर्शसर्वतत्वेनपर्वतांतरे। नुमितिदर्शनादि
तिभावः। साध्यप्रसिद्धातितवसंशयात्मकप्रसिद्धौतथानुमितावयिनिश्चयात्मकप्रसिद्धेर्विशेषणाताव
च्छेदकप्रकारकनिर्णयतयाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वदुर्वारमितिवाच्यं। साध्यावृत्तित्वात्प्रवगाहिप
रामर्शस्यविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिविरोधित्वात्॥ ७॥ इतिव्यतिरेकिग्रंथः॥ संवत् १८६६ फाः सुदी ५

राम०

१८२